

**OSMANLI DEVLETİ'NCE BATI'YA EĞİTİM AMACIYLA
GÖNDERİLENLER (1830-1908)
-BİR GRUP BİYOGRAFİSİ ARAŞTIRMASI-**

Mustafa GENÇOĞLU

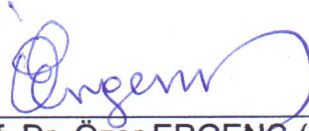
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

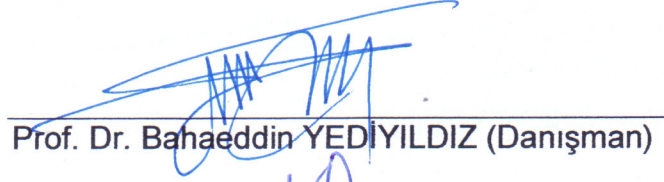
Ankara, 2008

KABUL VE ONAY

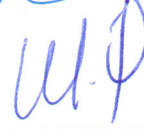
Mustafa GENÇOĞLU tarafından hazırlanan "Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) – Bir Grup Biyografisi Araştırması - " başlıklı bu çalışma, 07 Ocak 2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Başkan)

Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Doç. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

Doç. Dr. Mehmet ÖZDEN

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan ÇAKIN

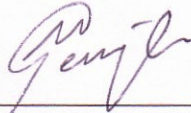
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☒ Tezimin üç yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

07.01.2008

Mustafa Gençoğlu

ÖZET

GENÇOĞLU, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908) – Bir Grup Biyografisi Araştırması* -, Doktora Tezi, Ankara, 2008.

Bu çalışma, Osmanlı Devleti tarafından 1830 ile 1908 arasında Eğitim için Avrupa'ya gönderilen kişilerin incelenmesini amaçlamaktadır. Bu araştırmada Access veri tabanı vasıtasıyla grup biyografisi yöntemi kullanılmıştır. Konumuz Avrupa'da sadece ilköğretim, lise ve üniversitede okuyanları değil çıraklık, staj ve ihtisas eğitimi alan kişileri de içermektedir. Osmanlılar yurtdışı eğitimi bir devlet politikası olarak ilk defa 1830'da benimsemişlerdir. Bu tarihten İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar (1908) konumuzu II. Mahmud, Tanzimat ve II. Abdülhamid olmak üzere üç ana tarihi dönemde araştırmaya çalıştık.

Bu bağlamda eğitim amacıyla Batı'ya gönderilen kişilerin sosyal ve kültürel tabanlarını öğrenmeye çalıştık. Bu yüzden Avrupa'ya gitmeden önce onların coğrafi, ailevi, dini ve eğitim kökenlerini sorgulayarak kimliklerini tespit etmeye çalıştık. Sonuçta Osmanlıların yurtdışı eğitim için kendi tebaası arasında her hangi bir ayrımcılık yapmadığını gördük. Aslında Osmanlı Devleti onları eğitim için Avrupa'ya gönderirken öncelikle kapasitelerine ve başarılarına dikkat ediyordu.

II. bölümde ilk olarak Avrupa ülkelerindeki Osmanlı öğrencilerinin idaresini inceledik. Dahası onların devam ettikleri eğitim kurumlarını ve okudukları dalları dikkatlice tetkik ettik. Osmanlı Devleti en iyi eğitim kurumlarında ve çeşitli dallarda Avrupa'ya birçok kişi göndermiştir. Bundan başka yurtdışı eğitimin nasıl finanse edildiğini göstermeye çalıştık. Ağır mali problemlere rağmen Osmanlılar yurtdışı eğitimden vazgeçmemişlerdir. Son olarak yurtdışı eğitimdeki başarı oranına baktığımızda başarısızlık oranının yüksek olmadığını belirledik.

Son bölümde, yurtdışı tahsil sonrası istihdam üzerinde durduk. Bu bağlamda devlet yönetiminde ve modern eğitim kurumlarında üst memuriyetlere erişen

birçok kişi bulduk. Son olarak onların Türk modernleşmesine katkılarının vasıflarını ortaya çıkarmaya çalıştık.

Anahtar Sözcükler

Yurtdışı Eğitim, Osmanlı Devleti, Batı, Eğitim, Grup Biyografisi.

ABSTRACT

GENÇOĞLU, Mustafa. *Sent to the West with the Aim of the Education by the Ottoman State (1830-1908) – A Research on the Group Biography* -, Ph. D., Ankara, 2008.

This study aims at researching the persons who were sent to Europe for education between 1830 and 1908 by the Ottoman state. In this research it was used the method of the group biography by means of the Access database. Our subject contains the people not only who studied in the primary, high school and university but also who received educations on the apprenticeship, training and specialization in Europe. The Ottomans adopted the education abroad as a state policy firstly in 1830. From this date to the proclamation of the Second Constitutional Monarchy (1908) we tried to research our subject in the main three historical periods of Mahmud II, Tanzimat and Abdulhamid II.

At this juncture we tried to learn the social and cultural background of the people who went to Europe for education. Therefore we tried to determine their identity by questioning their geographical, parental, religious and educational origins before going to Europe. As a consequence we saw the Ottomans didn't make any discrimination among their people for sending to the education abroad. In fact, the Ottoman state firstly paid attention to their successfulness and capacity when it sent them to Europe for education.

On the second chapter, firstly we studied the administration of the Ottoman students in the European states. Moreover we investigated carefully that they studied the branches and attended the educational institutions. The Ottoman State sent a lot of people to the best educational institutions of Europe in various branches. Besides we tried to show how to be financed the education abroad. The Ottomans didn't give up the education abroad in spite of heavy financial problems. Finally, when we saw the success rate in the education abroad we determined that the failure rate was not high.

At the final chapter, we dwell on the employment after the education abroad. On this connection we found a lot of persons who reached to upper posts in the modern educational institutions and administration of the state. As a result we tried to reveal the characters of their contributions to the Turkish modernization.

Key Words

Education Abroad, Ottoman State, The West, Education, Group Biography

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
TABLolar DİZİNİ	xi
GRAFİKLER DİZİNİ.....	xii
ÖNSÖZ.....	xiii

GİRİŞ.....	1
1) Konu, Kapsamı ve Amacı.....	1
2) Kullanılan Metot ve Teknik.....	2
3) Araştırmalar ve Kaynakların Değerlendirilmesi.....	5
4) Avrupa'ya Öğrenci Gönderilinceye Kadar Genel Hatlarıyla Reform Hareketleri.....	8

I. BÖLÜM:

KİMLER, NİÇİN VE NASIL GÖNDERİLDİLER?

I.1) Yurtdışı Eğitimin Başlangıcı.....	18
I.1.1) İlk Teşebbüsler.....	18
I.1.2) Öncü Grup.....	20
I.2) Öğrencilerin Sosyal ve Kültürel Tabanı.....	25
I.2.1) Coğrafi Kimlikleri.....	26
I.2.2) Aile Yapıları ve Akrabalık İlişkileri.....	26
I.2.3) Dini Kökenleri.....	49
I.2.4) Eğitim Durumları.....	55
I.3) Öğrenci Seçme Kuralları.....	59

II. BÖLÜM:

YURTDIŞINDA OSMANLI ÖĞRENCİLERİ

II.1) Öğrenim Görülen Ülkeler.....	62
------------------------------------	----

II.1.1) Fransa.....	62
II.1.2) Almanya (Prusya).....	72
II.1.3) İngiltere.....	78
II.1.4) Avusturya.....	79
II.1.5) Belçika, İsviçre, İtalya ve Diğerleri.....	81
II.2) Öğrenim Alanları.....	84
II.2.1) Askeri Eğitim	84
II.2.2) Sağlık Bilimleri.....	89
II.2.3) Mühendislik.....	91
II.2.4) Temel Bilimler	94
II.2.5) Ziraat ve Veterinerlik	95
II.2.6) Sosyal Bilimler	97
II.2.7)Güzel Sanatlar ve Müzik.....	100
II.3) Meslek ve Zanaat Eğitimi.....	101
II.4) Finansman.....	101
II.5) Başarı Durumu.....	105

III. BÖLÜM:

TÜRK YENİLEŞMESİNE KATKILARI

III.1) İstihdam.....	109
III.2) Türk Modernleşmesindeki Yerleri.....	119
III.2.1) Tıp Dallarında.....	120
III.2.2) Temel ve Teknik Bilimler ile Ziraat ve Veterinerlik Sahalarında...	130
III.2.3) Güzel Sanatlarda.....	135
III.2.4) Sosyal Bilimler ve Edebiyat Alanlarında.....	143

SONUÇ.....	154
-------------------	------------

KAYNAKÇA.....	158
----------------------	------------

EKLER

Ek I: Askerlik Alanında Avrupa'da Öğrenim Görenler.....	188
---	-----

Ek II: Yurtdışında Tıp Tahsil Edenler	194
Ek III: Tıpta İhtisas (Uzmanlık) Dalları.....	198
Ek IV: Mühendislik Öğrenimi için Avrupa'ya Gidenler.....	199
Ek V: Temel Bilimlerde Yurtdışı Tahsilliler.....	201
Ek VI: Ziraat Alanında Avrupa'da Tahsil Görenler	202
Ek VII: Avrupa'ya Hukuk Tahsiline Gidenler	203
Ek VIII: Siyaset Biliminde Yurtdışı Tahsilliler	204
Ek IX: Avrupa'ya Dil Eğitimi için Gönderilenler	205
Ek X: Maliye ve İktisat Alanlarında Yurtdışı Tahsilliler	206
Ek: XI: Güzel Sanatlar (Resim, Heykel, Mimarlık)'da Avrupa'da Öğrenim Görenler.....	207
Ek: XII: Yurtdışında Meslek ve Zanaat Eğitimi Alanlar.....	208
Ek XIII: Tahsili Tamamlayamama veya Bursun Kesilme Sebebi.....	209
Ek XIV: Eğitim/Öğretim Kadrolarında Yurtdışı Tahsilliler.....	211
Ek XV: İsimleri Belirlenemeyen Yurtdışı Tahsilliler.....	217

KISALTMALAR DİZİNİ

- A.AMD: Sadâret Amedî Kalemi Evrakı
A.DVN: Sadâret Divan Kalemi Evrakı
A.DVN.MHM: Sadâret Divan Mühimme Kalemi Evrakı
A.K.Ü: Afyon Kocatepe Üniversitesi
A.MKT: Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı
A.MKT.MHM: Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD: Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı
A.MKT.UM: Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyet Evrâkı
Bkz: Bakınız
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.AS: Cevdet Askeri
C.DH: Cevdet Dahiliye
C.HR: Cevdet Hariciye
C.MF: Cevdet Maarif
C.ML: Cevdet Maliye
C.SH: Cevdet Sıhhiye
DBİA: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
Der: Derleyen
DH.SAİD: Sicil-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi:
Ed.: Editör
El²: Encyclopedia of Islam, 2. baskı.
H: Hicri
HAT: Hattı Hümayun Kataloğu
Haz.: Hazırlayan
HR.MKT: Hariciye Mektubi
HR.SYS: Hariciye Siyasi
HÜ: Hacettepe Üniversitesi
iA: İslam Ansiklopedisi:
İ.AS: İrade Askeri

- İ.AZN: İrade Adliye ve Mezâhib
 İ.BH: İrade Bahriye
 İ.DH: İrade Dahiliye
 İ.HUS: İrade Hususi
 İ.HR: İrade Hariciye
 İ.MF: İrade Maarif
 İ.ML: İrade Maliye
 İ.OM: İrade Orman ve Maadin
 İ.ŞD: İrade Şûrâ-yı Devlet
 İ.TAL: İrade Taltifat
 İ.TNF: İrade Ticaret ve Nafia
 İ.Ü.E.F: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
 İ.Ü.C.T.F: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi
 MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
 MV: Meclis-i Vükelâ Mazbataları Tasnifi
 ŞD: Şûrâ-yı Devlet Tasnifi
 TBEA: Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi:
 TETTV: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
 TTEM: Türk Tarih Encümeni Mecmuası
 TTK: Türk Tarih Kurumu
 Y.A.HUS: Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı
 Y.A.RES: Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrakı
 Yay: Yayınlayan
 Y.EE: Yıldız Esas Evrakı
 YKY: Yapı Kredi Yayınları
 Y.MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı
 Y.PRK.ASK: Yıldız Perakende Evrâkı Askeri Maruzât
 Y.PRK.AZJ: Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal ve Journaller
 Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrâkı Başkitâbet Dairesi Maruzatı
 Y.PRK.DH: Yıldız Perakende Evrâkı Dahiliye Nezareti Maruzâtı
 Y.PRK.EŞA: Yıldız Perakende Evrâkı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
 Y.PRK.HH: Yıldız Perakende Evrâkı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzâtı

Y.PRK.HR: Yıldız Perakende Evrâkı Hariciye Nezareti Maruzâtı

Y.PRK.MF: Yıldız Perakende Evrâkı Maarif Nezareti Maruzâtı

Y.PRK.ML: Yıldız Perakende Evrâkı Maliye Nezareti Maruzat

Y.PRK.MYD: Yıldız Perakende Evrâkı Maiyet-i Seniyye ve Yaverân Dairesi
Maruzatı

Y.PRK.PT: Yıldız Perakende Evrâkı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı

Y.PRK.ZB: Yıldız Perakende Evrâkı Zabtiye Nezareti Maruzatı

YYOA: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi

TABLolar DİZİNİ

Tablo I: Yurtdışına Giden Öğrencilerin Türkiye’de Eğitim Gördükleri Okullar...	57
Tablo II: Öğrencilerin Öğrenim Gördükleri İkinci Ülke.....	82
Tablo III: Eğitim-Öğretim Alanları.....	84
Tablo IV: Askeri Eğitim.....	85
Tablo V: Mühendislik Alanları.....	92
Tablo VI: Sosyal Bilimler.....	98
Tablo VII: Başarısızlığın Sebepleri.....	106

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik I: Müslim-Gayrimüslim Oranı.....	49
Grafik II: Dönemlere Göre Müslim-Gayrimüslim Dağılımı.....	50
Grafik III: Gayrimüslim Öğrencilerin Milliyetlerine Göre Dağılımı.....	55
Grafik IV: Ükelere Göre Öğrenci Dağılımı.....	83
Grafik V: Farklı Dönemlerde Öğrencilerin Ükelere Göre Dağılımı.....	83
Grafik VI: Askeri Eğitim Alanlarının Ükelere Göre Dağılımı.....	89

ÖNSÖZ

Bu araştırma, 1830-1908 arasında Osmanlı Devleti tarafından eğitim için Avrupa'ya gönderilenlerin grup biyografisi (prosopografi) metoduyla genel özelliklerinin tespitiyle bunların Türk modernleşmesine katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yurtdışı tahsille ilgili araştırmaların oldukça az olması ve özellikle Fransa ve sadece Tanzimat dönemiyle sınırlı kalması, bu konuda çalışmamı teşvik eden en önemli sebeplerden birisini teşkil etmiştir. Dolayısıyla değerli hocam Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'ın yurtdışına gönderilen öğrenciler üzerine çalışmam hususundaki önerisini hiç tereddüt göstermeksizin kabul ettim. Aynı zamanda yine hocam Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'ın yürüttüğü 100K013 numaralı ve DPT destekli *Türkiye'nin Yenileşmesi Sürecinde Yurtdışında Okuyan Öğrenciler: Prosopografik Bir Veri Tabanı* adlı projede de yer almış oldum. İlk zamanlar, bu işin zorluk derecesi hakkında hiçbir fikrim yoktu. Araştırmaya başladıktan kısa bir süre sonra nasıl bir güçlüğüne içine girebildiğimi anladım. Konu ile ilgili literatürün azlığı, en büyük sorundu. Bunun için ciddi ve uzun süreli bir arşiv çalışmasına ihtiyaç vardı.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunduğum bir aylık süreçte, telaşlı ve hummalı bir araştırmanın içinde buldum kendimi. Hemen her fonda isimlere rastlamam, bu işin çok daha çetin geçeceğini gösteriyordu. Bu esnada tanışma fırsatına kavuştuğum dostum, ağabeyim Adnan Alpay Bey'in tatlı sohbetlerinin yanı sıra fonların taranmasında yapmış olduğu katkıları şükranla anmadan geçmek büyük bir vefasızlık olur. Arşivde belge özetlerinin bir kısmı elektronik ortama dahil edilmesi işlemi devam etmekteydi. Arşiv bilgisayarlarında bulunan ve sürekli artan miktardaki belge özetlerine ulaşmam hususundaki yardımlarından dolayı Muhammed Safi'ye minnettarım. Belli bir disiplin ve plan dairesinde yaptığım bu araştırmanın ertesinde birçok belge künyesiyle Ankara'ya döndüm. Fakat tez konumun, bir aylık bir çalışmayla bitecek bir araştırma olamayacağı da ortaya çıkmıştı. Böylece Ankara/Demet'teki Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü seferleri başladı. Yaklaşık iki ay devam eden katalog tarama işini henüz başlangıçta kendi başıma

halledemeyeceğim anlaşıncı, eşim de bana yardım etmeye karar verdi. Evdeki bunalım halime katlandığı yetmiyormuş gibi arşivdeki çalışma salonunda sabahtan akşama kadar benimle çalışan eşim Dilek Hanım, kuşkusuz tüm sevgi ve minnet sözcüklerinin en yücesini hak ediyor. Osmanlıca olan Meclis-i Vala ve Şura-yı devlet katalogları ile henüz bilgisayar ortamına girmemiş olan katalogların taranması burada gerçekleştirildi. O zaman analitik tasnifi yapılmış katalogların bilgisayara kaydedilmesinin ne kadar önemli olduğunu da anlamış oldum. Buna vesile olan başta Arşivler Genel Müdürü ve aynı zamanda değerli hocam Doç. Dr. Yusuf Sarıınay'ın nezdinde tüm yetkililere şahsım adına ne kadar teşekkür etsem azdır.

Belgelerin tespit işi de tamamlandıktan sonra öylesine uzun bir liste ortaya çıkmıştı ki gözüm iyice korkmuştu. Binlerle ifade edilebilecek belgelerin temini için çok uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Bu süreci kısaltmamda büyük yardımı dokunan, Sultanahmet'teki Osmanlı Arşivi Bilgi İşlem Koordinatörü Nizameddin Oğuz'a teşekkürü borç bilirim. Yine bazen sıkıcı hale gelen yardım taleplerimi hiçbir surette geri çevirmeyen özverili tüm arşiv çalışanlarına şükran borcum var. Yeri gelmişken, sonradan tespit ettiğim önemli bazı arşiv belgelerinin İstanbul'dan temininde yardımlarını esirgemeyen Araş. Gör. Dr. Zekai Mete'ye minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Arşiv belgelerinin temininden sonra sıra belgelerin tasnifi, fişlenmesi ve değerlendirilmesine gelmişti. Gerek konuyla ilgili aldığım notların gerekse yüzlerce öğrenci için ayrı ayrı fişlerde tuttuğum kayıtların depolanması ve randımanlı bir şekilde kullanılmasında bilgisayarın ne kadar büyük bir işlevi olduğunu fark ettim. Üstelik tez konumuzun bir prosopografi (grup biyografisi) çalışması olduğu düşünülürse, elde edilen verilerin sorgulanmaya müsait bir şekilde depolanması için yeterli seviyede bilgisayar kullanmayı bilmek şarttı. Dolayısıyla bilgisayarla ilgili bilgi ve becerimin yükselmesine vesile olup Access Veri Tabanını öğrenmemi teşvik eden Doç. Dr. Ramazan Acun'a teşekkür borçluyum. Bilhassa tezimin yazım aşamasındaki en sıkıntılı dönemlerinde, hep yanımda olan sevgili dostlarım, Araş Gör. Dr. Mehmet Doğan, Araş Gör. Ali

İhsan Çağlar, Araş. Gör. Kutay Üstün ve Araş. Gör. Ferhat Berber'e çok teşekkürler. Aynı şekilde tez çalışmam boyunca her türlü idari sorunlarıma çözüm bulan Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına şükranlarımı sunarım. Yine Metodolojik olarak sık sık tartıştığım ve olumlu önerilerinden yararlandığım değerli arkadaşlarım Yrd. Doç Dr. Saime Selenga Gökgöz ve Yrd. Doç. Dr. Celal Metin'e ve kıymetli hocam Doç. Dr. Derviş Kılıçkaya'ya sonsuz teşekkür ederim. Henüz basım aşamasında olan eserini tereddütsüz istifademe sunan değerli arkadaşım Araş. Gör. Fatih Yeşil'e büyük bir şükran borcum var. Kitaplarını ve fikirlerini esirgemeyen Doç. Dr. Mehmet Özden'e, aklıma takılan birçok mevzunun cevabını bulduğum Doç Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na olan minnettarlığımı vurgulamak isterim. Diğer arkadaşlarım gibi istifade etme ayrıcalığını tattığım mükemmel çalışma ortamını sağlayan Tarih Bölüm Başkanı kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Öz'e ayrıca teşekkür ederim. Elbette, tez konumu öneren ve çalışmam esnasında yapıcı eleştirileriyle bu tezin oluşumunda en büyük pay sahibi olan danışman hocam Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Velhasıl tüm katkı sahipleri ve kuşkusuz üzerimde büyük emeği olan ailem sayesinde ortaya çıkan bu çalışmanın, konuyla ilgili araştırmaları teşvik etmesi ve bu araştırmalara bir nebze olsun faydalı olması umuduyla...

GİRİŞ

1) Konu, Kapsamı ve Amacı

Araştırma konumuz, Osmanlı Devleti'nden Batı'ya eğitim amacıyla gönderilen kişilerin grup biyografisi metoduyla incelenmesidir. Tez konumuz, devlet bursuyla Avrupa'da orta ve yüksek öğretimle birlikte staj ve ihtisas eğitimi alanları da kapsamaktadır. Osmanlı'da planlı bir şekilde öğrenci gönderilmeye 1830'ların sonlarında başlanmıştır. Bu tarih, aynı zamanda çalışmamızın başlangıç noktasını belirlemektedir. Araştırmamız, II. Abdülhamid rejimine son veren II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar olan süreci içermektedir. Bu süreç, II. Mahmud, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerini kapsamaktadır. Bu üç ana tarihi dilimde Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin nitelik ve nicelik olarak belirlenmesinin yanı sıra bu konuda yaşanan değişim veya gelişimin ortaya konması, tez çalışmamızın hedeflerinden birisini teşkil etmektedir. Her dönemin konumuzla ilgili olan kendine has tarihi gelişmeleri ve özelliklerinin vurgulanması bir diğer amaçtır. Başlıca amaç, devlet tarafından yurt dışına eğitim amacıyla gönderilenlerin Türk Modernleşmesi çerçevesinde katkılarının sorgulanarak ortaya çıkarılmasına çalışılmasıdır. Bu konuda, iki görüş vardır. Bunlardan ilki, bu kişilerin modernleşmede önemli bir rol üstlendikleri, ikincisi ve daha yaygın olanı ise, pek başarılı olmadıklarıdır. Bu konuda kamuoyunda genel kabul gören görüş, devletin Batı'ya gönderdiği öğrencilerin çoğunun, orada safahata dalıp başarısız oldukları, dönenlerin de memleketlerine pek faydası dokunmadığıdır. İşte bu çalışmanın ana amacı, Batı'ya gönderilen öğrencileri çok yönlü bir sorgulamayla tahlil ederek, onların Türk modernleşmesine katkılarının olup olmadığını veya hüviyetini nesnel olarak ortaya koyabilmektir.

3) Kullanılan Metot ve Teknik

Konumuzu, kronolojik bir yaklaşım yerine tematik bir yolla incelemeyi uygun bulduk. Bunun en önemli sebebi, tez konumuzu yalnızca durum tespitiyle sınırlamanın ötesinde, sorular soran ve bu sorulara cevap vermeyi hedefleyen bir yaklaşımla ele almanın daha faydalı olacağını düşünmemizdir.

Tez çalışmamızın başlığında da vurgulandığı üzere öğrenciler, *Grup Biyografisi* veya *Prosopografi* olarak bilinen yöntemle incelenmiştir. *Grup Biyografisi*, kısaca tarihte bir grup aktörün, ortak temel vasıflarının, hayatlarıyla ilgili bilgi toplama yoluyla tetkikidir. Bunun için, çalışılması hedeflenen bir grubun üyelerine, bir takım düzenli sorular sorulur. Bunlar, doğum, ölüm, evlilik, aile, sosyal aidiyet, iktisadi durum, ikamet yeri, eğitim durumu, kişisel mal varlığının kaynağı, iş, din vs. ile ilgili birçok soruyu kapsayabilir. Daha sonra gruptaki bireyler hakkındaki çeşitli türden bilgiler sıraya konulup birleştirilir ve önemli değişkenler incelenir. Bu bireyler, hem kendi iç bağlantıları hem de diğerleriyle olan karşılıklı ilişkileri açısından sorgulanır (Stone 1971: 46).

Grup biyografisinin amacı, siyasi faaliyeti anlamlı hale getirmek, ideolojik ve kültürel değişimi açıklamaya yardım etmek, sosyal realiteyi tanımlamak ve sosyal yapı ve onun dahilindeki hareketlerin doğası ve derecesinin doğruluğunu analiz ve tasvir etmektir (Stone 1971: 47). Diğer bir ifadeyle bu metot, çeşitli biyografik verilere dayanarak belirli bir grubun toplum içindeki yeri, işlevi, önemi, etkisi, siyasi ya da iktisadi gücü, toplumsal-siyasal değişimdeki rolü ve katkısı gibi çeşitli konuları incelemekte kullanılır (Kunt 1978: 6).

Siyasi tarihin bir aracı olarak icat edilen prosopografi veya grup biyografisi, artık gittikçe sosyal tarihçiler tarafından kullanılmaktadır. İlk tarihçi grup biyograficileri, I. Dünya Savaşı'ndan sonra çalışmaya başladıklarında, daha önceden toplanmış ve basılmış bir biyografik bilgi yığınıni ellerinde buldular¹.

¹ Grup biyografisi ilk temsilcileri, tarihçi Charles Beard, diğer bir Amerikan bilim adamı, A.P. Newton'dur. Bu metodun genel kabulüne sebep olan asıl çalışmalar, Namier'in, *Structure of*

Bu prosopografik çalışmaların dayandığı ham materyaller, 18. yüzyılın sonlarından itibaren antikacılar, rahipler ve bilginler tarafından toplanan her türde biyografik bilgiyi ihtiva etmekteydi. Resmi ve gayr-i resmi basında yayınlanmış çeşitli nitelikte birçok biyografik yazı akışı söz konusuydu. Bunlar, çoğunlukla üç genel türdedir: belirli görev ve unvan sahiplerinin sadece isim listesi, mesleki veya eğitim durumları, aile şecereleri ve tam biyografik sözlükler. İngilizler tarafından kaleme alınan *Dictionary of National Biography* biyografik sözlükler bakımından en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır (Stone 1971: 48).

Bunların meydana getirilmesini sağlayan en önemli saik, bir kurumun, kolejin, mesleğin veya mezhebin geçmiş üyelerini kaydetme isteği olarak şekillenen, mahalli ya da kurumsal gurur ve sevgiden ortaya çıktı. Kısmen de 18. yüzyıldan beri İngiliz üst sınıflarının büyük kısmının, jeneolojiye ve atalarına olan aşırı düşkünlüklerinden kaynaklandı (Stone 1971: 49).

Benzer çalışmalar, İslam geleneğinin bir mirası olarak Osmanlı'da da görülmektedir. Bu bağlamda "tabakât", "vefeyât", ve "tezkiyeler" adlarıyla ve çeşitli amaçlarla bir gruba ait biyografiler bir araya getirilmiştir. Bunların yanında devletin en üst mevkilerini işgal etmiş kişileri kapsayan sınırlı biyografi koleksiyonları da yapılmıştır. Bunlara örnek olarak şeyhülislam için Devhat'ül-Meşâyih, dar'üs-saade ağaları için Hamilât'ül-Küberâ, vezir-i azamlar için Hadikat'ül-Vüzerâ, reis'ül-küttâblar için Sefinet'ür-Rüesâ sayılabilir (Kunt 1978: 7-8). Osmanlı Devleti'nin bütün önemli kişilerini kapsayan Sicill-i Osmânî ortaya çıkmıştır. Aynı gelenek meydana getirilen birçok eserle günümüze kadar sürdürülmüştür. Bütün bu eserler ve bunlara ilave olarak şuarâ (şairler) tezkireleri, ulema tezkireleri, belli bir şehrin ya da yörenin meşhur kişilerini kapsayan biyografi koleksiyonları, günümüzde Osmanlı tarihine grup biyografisi yöntemini uygulamak için çok zengin veriler sağlamaktadır. Nitekim bunlardan

Politics at the Accession of George III (London, 1929), Sir Ronald Syme'nin *Roman Revolution* (Oxford, 1939), ve R. K. Merton'un *Science, Technology, and Puritanism in Seventeenth Century England* (Osiris, IV, 1938)'dir (Stone 1971: 49-50).

istifade edilerek önemli birkaç çalışma yapılmıştır¹. Daha yeni çalışmalardan birisi, Osmanlı vak'anüvislerini kurumsal ve prosopografik olarak inceleyen Bond'un basılmamış doktora tezidir². En son araştırma ise, Prof. Dr. Özer Ergenç'in danışmanlığında yürütülen İsmail Gündoğdu'nun 18. yüzyıl'da, Osmanlı'da Anadolu Kazaskerliği'ne bağlı kadılıklarla ilgili doktora çalışmasıdır.

Çalışmamıza gelince, DPT destekli "Türkiye'nin Yenileşmesi Sürecinde Yurtdışında Okuyan Öğrenciler (YOKÖ)" ismini taşıyan projenin³, II. Mahmud döneminden II. Meşrutiyet'e kadar olan sürecini kapsamaktadır. Günümüze kadarki Türk yurtdışı eğitimini grup biyografisi yoluyla incelemeyi hedefleyen bu projenin 1940-1970 yılları arası, Seyfi Yıldırım'ın (2005) basılmamış doktora tezinde ele alınmıştır.

Grup biyografisi metoduyla ele alınmış araştırmamızda, verilerin depolanması ve sorgulanması işi, bilgisayarda oluşturduğumuz Access veri tabanıyla yapılmıştır. Nitekim bilgisayar programları, yüzlerce kişinin bilgilerini ihtiva eden ve dolayısıyla oldukça fazla veriyi içeren bu tip çalışmalarda, araştırmacıya büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Bu programlar içerisinde bizim tercihimiz ise, öğrenilmesini ve kullanılmasını daha kolay ve pratik gördüğümüz Access'ten yana olmuştur. Bunun için öğrencilerle ilgili tüm veriler, uygun başlıklar altında düzenli bir şekilde Access tablosuna kaydedildikten sonra 'tek tablodan basit sorgulama' tekniğiyle depolanan bilgilerden sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır⁴. Bu uzun ve meşakkatli işte, kaydedilen en ufak bir bilginin sonuca yansımaları söz konusu olduğundan özellikle kayıt esnasında azami derecede özen gösterilmiştir. Sorgulama yapılacak hususlar için uygun başlıklar atılmış ve bu

¹ Bu çalışmalardan ilki ve en önemlisi Norman Itzkowitz'in, "Eighteenth-Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, XVI, 1962: 73-94 künyeli makalesidir. Grup biyografisi metoduyla ele alınan diğer araştırmalar ise şunlardır: Itzkowitz and Shinder. "The Office of Şeyh ül-Islam and the Tanzimat-A Prosopographic Enquiry", *Middle Eastern Studies*, 8/1, Ocak 1972: 93-101. Suraiya Faroghi, "Social Mobility and the Ottoman Ulema in the Late Sixteenth Century," *IJMES*, 4, 1973: 204-218. Rıfaat Ali Abou-el-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households, 1683-1703: A Preliminary Report," *JAOS*, 94/4, 1974: 438-447 (Kunt 1978: 6, 7).

² Stanford J. Shaw'un danışmanlığında yönetilmiş olan bu tez için bkz. Robert Charles Bond, *The Office of the Ottoman Court Historian or Vak'anüvis (1714-1922): An Institutional and Prosopographic Study*, (Basılmamış Doktora Tezi), University of California, Los Angeles, 2004.

³ Proje hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Acun (2002: 389-393).

⁴ Bu hususta farklı öneri ve uygulamalar için bkz. Goudrian (1992).

başlıkların altındaki kutucuklara kişiye ait bilgiler doldurulmuştur. Toplanan verilerin bir bakıma sayısal özeti olan grafikler sayesinde mantıklı sorulara somut cevaplar alınabilmektedir. Ancak sorular, verilerin niteliği ve niceliğine göre şekillenmektedir. Başka deyişle veri tabanına kaydedilen kişisel bilgilerin azlığı veya çokluğu, sorgulamanın sınırını belirlemektedir. Tüm araştırmalara rağmen tespit edilemeyen veriler için ilgili olduğu haneye ‘belirlenemeyenler’ ibaresi kaydedilmiştir. Böylece sorgulanan herhangi bir meselede veri sahibi olunamayan öğrencilerin sayısal oranı somut bir şekilde ortaya konulabilmektedir. Çıkan sonuçlarla ilintili tarihi olgu ve olaylara yeri geldikçe göndermeler yaptık, çıkarımlarda bulunduk. Böylece tez konumuzun sadece sayısal değerler etrafında gelişen bir istatistik çalışması olmasının önüne geçmeye çalıştık.

Tezimizde arşiv belgelerine atıf için, künyelerin oldukça yer kaplaması yüzünden metin içini değil sayfa altlarını kullanmayı tercih ettik. Böylece ana metnin akıcı bir şekilde okunması sağlandığı gibi şeklen de daha uygun bir görüntü elde edilmiştir.

4) Araştırmalar ve Kaynakların Değerlendirilmesi

Osmanlı’daki yurtdışı tahsiliyle ilgili bilimsel literatür oldukça kısıtlıdır. Konuyla ilgili ilk araştırmalar, Adnan Şişman’a aittir. Şişman’ın ilk ve en önemli eseri, *Tanzimat’tan Sonra Fransa’ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri* ismini taşıyan ve Türk Tarih Kurumu tarafından 2004’te basılan 1983 tarihli doktora tezidir. Şişman, Fransa ve Tanzimat dönemiyle sınırlandırdığı bu çalışmasını, daha sonra kaleme aldığı makaleleriyle detaylandırmıştır. Özellikle 1986’da yayınladığı, Mekteb-i Osmani hakkındaki makalesi, konu hakkında şimdiye kadar yapılmış en detaylı ve en ciddi araştırma olma niteliğini halen korumaktadır. Mekteb-i Osmani ile ilgili ilk çalışma ise Chambers’ın (1968) makalesidir. Bunların dışında üçüncü çalışma, Cahit Bilim tarafından “Paris’teki Osmanlı Okulu: Mekteb-i Osmani” başlığıyla 1989’da yayınlanmıştır. Ancak bu son araştırma, eski bilgilerin tekrarından öteye geçmediği gibi bazı eksiklik ve

hatalara sahip olduğundan kendinden önceki çalışmaların gölgesinde kalmaktadır. Fransa'yla sınırlı olan bu çalışmaların dışında Şişman 1994'te *XII. Türk Tarih Kongresi*'ne sunduğu bildirisinde "XIX. Yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri"ni (1994: 2515-2533) ele almıştır. Aynı tarihçinin arşiv kaynaklarından faydalanarak işlediği, Avusturya ile ilgili de bir araştırması (1998: 11-23) vardır. Şişman'ın araştırmaları haricinde yurtdışı eğitimine münhasıran tek çalışma, Hamiyet Sezer'in 1999'da kongre tebliği olan ve "Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler" başlığını taşıyan makalesidir (2001: 687-711). Neticede konumuzla ilgili araştırmaların sayısı az olduğu gibi, Tanzimat dönemiyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla tez çalışmamızla, Osmanlı'daki yurtdışı tahsili gerek tarihi süreç gerekse tüm öğrencileri içermesi bakımından ilk defa bu kapsamda ele alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı'da meydana getirilen ve prosopografik çalışmalarda kullanılmaya elverişli biyografi koleksiyonları veya mecmuaları, çalışmamız için önemli başvuru kaynakları olmuşlardır. Bunların en başında Osmanlı toplumundaki önemli kişilerin biyografilerini kapsayan Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî*'si gelmektedir. Eserde yer alan kişileri, tek tek inceleyerek bunlardan yurtdışı tahsillileri belirledik. Fakat bazı kişiler hakkındaki bilgilerin yetersizliğiyle, yer yer karşılaşılan eksiklik ve yanlışlıklar, başta arşiv kaynakları olmak üzere diğer kaynaklarla karşılaştırılıp düzeltilmesini veya tamamlanmasını zorunlu kılmaktadır. Özellikle çocuklukları ve gençlik dönemleriyle ilgili bilgilerin hemen hiç olmaması, tarih yanlışlıkları, bazı tutarsızlıklar veya muğlak ifadelerin kullanılması gibi problemler, Osmanlı'daki diğer biyografi koleksiyonlarında da sık sık rastlandığı üzere *Sicill-i Osmanî*'nin de en önemli noksanlıkları olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca, Osmanlı'nın ileri gelenlerini, yani başarılı olmuş veya toplumun üst kesimlerine mensup kişileri ihtiva ettiği için bu eserde, genç yaşta vefat edip, her hangi bir unvana veya üne kavuşamayanların bulunmadığını bilmek gerekiyor. Dolayısıyla sadece eser sahibi olanların yer aldığı, Bursalı Mehmed Tahir'in, *Osmanlı Müellifleri* de aynı özellikleri

taşımaktadır. Doğal olarak başarısız olanlar veya tahsil esnasında ölenler hakkındaki bilgileri başka kaynaklardan derledik.

Tez çalışmamızda, Mehmed Esad'ın *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye* ve *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun*, Rıza Tahsin'in *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Çankaya'nın *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* isimli eserlerine de sıklıkla başvurduk. Bu kaynaklar, okul tarihçelerinin yanında mezunları hakkında genellikle çok kısa da olsa bilgiler verdikleri için önemlidir.

Bunların dışında Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronoloji'sinde* yer alan biyografiler, İnal'ın *Son Sadrazamlar* ve *Son Asır Türk Şairleri*, Pakalın'ın *Sicill-i Osmanî Zeyli* ile *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Gövsa'nın *Meşhur Adamlar* ve *Türk Meşhurları* gibi biyografi koleksiyonlarından da yararlandık. *İslam Ansiklopedisi*, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, *Türk Ansiklopedisi*, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi* gibi ansiklopedilerden başka özellikle biyografilerden oluşan *Yaşamları Ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*'ndeki makalelerden oldukça faydalandık.

Tez çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar içinde arşiv belgeleri önemli bir yere sahiptir. Tespit ettiğimiz ve kullandığımız arşiv belgeleri vasıtasıyla, yukarıda da değinmiş olduğumuz, klasik biyografi koleksiyonlarındaki eksik bilgilerin tamamlanmasına ve yanlışlıkların düzeltilmesine gayret ettik. Ayrıca sadece arşiv belgelerinde geçen yeni isimler de tespit ettik. Fakat bu çalışma esnasında ciddi sıkıntılar çektiğimizi itiraf etmeliyiz. En önemli zorluk, aynı isimlere sahip kişileri, birbirinden ayırmakta yaşanmıştır. Belgelerde, öğrenciler Ahmed Efendi, Mehmed Efendi gibi sadece isimleriyle anılmaktadır. Bu yüzden birçok kaynak karşılaştırmalı olarak incelenmek suretiyle herhangi bir hataya düşmemek için azami dikkat sarf edilmiştir. Tez konumuzla ilgili belgelerin bir yerde olmayıp farklı farklı fonlara dağılmış olması, işimizi zorlaştıran diğer bir sorunu teşkil etmiştir. İşlediğimiz konunun kapsadığı uzun süreç de hesaba katılırsa işin vahameti daha da ön plana çıkar. Bu bakımdan elden geldiğince ilgili olabileceği düşünülen tüm fonlar çok titiz bir şekilde taranmıştır. Ancak

konuyla ilgili yeni belgelerin çıkması ihtimalinin her zaman bulunduğunun altını çizmek istiyoruz. Dolayısıyla tespit edilen öğrencilerin sayısının kesin rakamlar olmadığını baştan kabullenerek, en azından bu hususta +% veya -5 bir yanılma payı bırakmayı uygun buluyoruz.

Diğer yandan Osmanlı'da bir hatıra veya günlük yazmak ya da yayınlamak geleneğinin olmamasından dolayı bu çok önemli kaynak türünden maalesef mahrumuz. Bu tip kaynaklar, yazarın yaşadıklarını, düşüncelerini yansıtmaları bakımından çok önemlidir. Bu kaynağın eksikliği, özellikle öğrencilerin yurtdışındaki tahsil hayatları ve döndükten sonraki yaşamlarıyla ilgili yeterli bilginin olmayışıyla kendini hissettirmektedir.

Tez konumuza bir arka plan sağlamak için Türk modernleşmesinin başlangıç dönemini ve Avrupa'ya öğrenci gönderilinceye kadarki süreci ana hatlarıyla ele almak faydalı olacaktır.

2) Avrupa'ya Öğrenci Gönderilinceye Kadar Genel Hatlarıyla Reform Hareketleri

Modernleşme, genel olarak, bilimsel bilgiye dayalı olarak üretilen gelişmiş kurumların hızlı işlevsel değişimine ve yeni biçimine toplumun uyarlanması süreci olarak tanımlanabilir. Tarih boyunca gelişmiş kurumların, bilimsel algıdaki olağanüstü artışı yansıtan ve hızla değişen fonksiyonlara uyarlanması süreci diye tanımlanır. Kelime kökeni olarak Latince “modernus”tan gelmektedir. Modern veya çağdaş, yaşadığımız zamana veya çağa uygun demektir. Modernleşme kavramı, teorik olarak, tarihi süreç içerisinde “eskimiş” olan geleneğe dayalı sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik yapıların, değerlerin ve ilkelerin çözülerek, yerlerine “yeni ve daha iyi” olduğu düşünülen ölçütlerin geçirildiği bir evrim sürecidir. Modernleşme, genel anlamda siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik olmak üzere dört ana alandaki değişimin adıdır. Ancak tüm bunların gerçekleşmesi için zihni kabullerin dönüşüme uğraması gerekmektedir. Çok yönlü bir toplumsal değişim sürecini bünyesinde barındıran modernleşme

kavramı, esasında Batı dışı kalan toplumların, Batıyı örnek almak suretiyle yaşadıkları toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlere karşılık gelmektedir.

Modern Batı toplumlarındaki bu gelişme, dahili ve uzun bir süreçte gerçekleşen bir sosyal değişimin sonucudur. Bilindiği gibi Batı, Rönesans, Reform, Aydınlanma, Coğrafi Keşifler ve Sanayi Devrimi gibi süreçleri yaşamıştır. Sonradan modernleşen toplumlarda ise değişim hızlı ve köklü olmuştur. Dolayısıyla geleneksel kurum ve anlayışlarla modernleşme çabaları arasında kronik mücadeleler ve iç çatışmalar gibi büyük zorluklar ortaya çıkar.

Batı modernliği, önce ekonomik-siyasi sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman özellikle 16. yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka ülkeler için modernleşmekten başka bir yol kalmıyordu. Ancak İslam ve Hristiyan medeniyetleri arasında yüzyıllardır süren çatışma ve gerilimin yüksekliği bu husustaki bir alışverişi güçleştiriyordu. Halbuki Avrupa'nın ilerleyişinin önemli kaynaklarından birini, hatta özünü teşkil eden bilimsel bilginin kaynağı, Müslüman bilginlerin eserlerinin Latinceye çevrilmesiyle elde edilmişti. Aynı zamanda Batı medeniyetinin temellerinden birini meydana getiren Helenistik felsefeyle de bu vasıta ile buluşmuştu. Bu olgu Batı'nın modernleşmesi, çok yönlü ilerleyişi veya değişiminin ilk önemli adımıdır. Bilhassa Akdeniz havzasında Osmanlı Devleti ile Batı devletleri arasındaki nüfuz mücadelesi, İslam-Hristiyan gerginliğini üst seviyelere tırmandırmıştı (Ülken 1994: 20).

Osmanlı'nın bu rekabetteki başarısı, en azından gerileme dönemine kadar kendi medeniyetlerinin Batı'nınkinden üstün olduğu inancını pekiştirmiştir. Fakat savaş meydanlarındaki üst üste yenilgiler, Osmanlı devlet adamlarını, sebep ve çözüm yolları hususunda sorgulamaya itmiş ve cevap olarak da önce devlet

idaresindeki bozukluklar ileri sürülmüş¹, daha sonra ise Batı'nın askeri üstünlüğü ortaya atılmıştır.

Bu arayış, 18. yüzyılın başlarından itibaren, askeri alanla sınırlı da olsa modernleşmede Batı'nın model olarak alınmasının kapısını araladı. Lale Devri'yle (1718-1730) birlikte orduda reform önerileri² ilk defa kurulan küçük bir birlikle uygulamaya sokulmuştur (Uluçay 1958: 15). Bu dönem, aynı zamanda Batı'yı tanımaya yönelik girişimlerin³ bulunduğu, sosyal ve kültürel hayatta bazı gelişmelerin görüldüğü bir evreydi. Özellikle, gecikmişliğine ve etkin kullanılamamasına rağmen ilk Türk matbaasının açılması da önemli bir atılımdı⁴.

Bu dönemin sonrasında özellikle ordunun topçu ve ateş gücünün modernize edilmesine ağırlık verilmiş, ancak bu konuda bile iyi niyetli birkaç çabanın ötesine geçilememiştir. Bunda, reformcuların yetersizliklerinin yanında modernleşmeye karşı Yeniçerilerin ve gelenekçi grupların güçlü muhalefetine payı büyüktür. Batılı tarzda ıslah edilmeye çalışılan Humbaracı birlikleri ile yeni kurulan Humbarahane'nin (1734) ömrü kısa olmuştur. Fakat 1773'te ilk modern askeri denizcilik okulunun açılıp, 1884'te yeniden ele alınarak *Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn* adıyla kesintiye uğramaksızın varlığını sürdürmesi önemli bir gelişmedir⁵. III. Selim'e kadarki bu süreçte, Fransız Bonneval (Humbaracı Ahmed Paşa), daha sonra Macar Baron de Tott'un katkılarının yanında, özellikle Fransız subaylardan faydalanılması önemlidir (Soysal 1987: 53-54; Sakaoğlu 1991: 61).

III. Selim'i seleflerinden ayıran en önemli özelliği, başta orduda olmak üzere hemen her alanda kapsamlı bir reform programını devreye sokmasıdır. Bu,

¹ Osmanlı'daki gerilemenin sebepleri ve çözüm önerileri hususunda ortaya konulan gelenekçi görüşler için bkz. (Öz 1995).

² Bkz. Berkes (1978: 45, 47).

³ Yirmisekiz Mehmed Çelebi Paris'e (Unat 1992: 53-59), Nişli Mehmed Ağa Rusya'ya (Unat 1992: 62-65) Avrupa'nın "ahvâl"ini öğrenmek üzere elçi olarak gönderilmişlerdir.

⁴ Basılan kitaplar ve bu hususta Avrupa'yla mukayese için bkz. Adivar (1991: 170, 173); Akşin (1992: 3).

⁵ *Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn* ve da sonraki bahriye okulları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kurdoğlu (1961).

modernleşmenin sistemli ve şümullü bir program çerçevesinde ele alınması gerektiğinin algılanmaya başlandığının da bir göstergesidir. III. Selim'in yeni bir düzen (Nizam-ı Cedit) ve modern bir ordu kurma girişimi, merkezi otoriteyi, düzenli bir maliyeyi ve yeterli idari düzenlemeleri esas alan çağdaş, bürokratik ve akılcı bir düzenin tesisi yönünde atılmış ilk adımdır (Karpaz 2006: 234).

Her ne kadar çok büyük bir gelişme elde edilememişse de bu dönemde, *Mühendishâne-i Berri-i Hümâyûn* adıyla, modern bir topçu okulunun kurulması (1795) önemlidir. Ordunun modernleştirilmesinde olduğu gibi askerî okullarda da, büyük ölçüde Fransızlardan yararlanılmaya devam edilmiştir¹.

Aynı dönemde, ordudaki reformların dışında en önemli gelişme Batı'da dâimi elçiliklerin kurulmasıdır. Bu elçilikler sayesinde Bâbîâli devletler arası diplomasi usullerine uyum sağlamış, Avrupa siyasetini yakından tanımıştır. Ayrıca elçiliklerde vazife gören Müslüman memurlar yabancı dil öğrenmişlerdir. Yurda döndükten sonra resmi ve özel hayatlarındaki icraatlarıyla, bu memurlar Türkiye'nin modernleşmesinde etkili olmuşlardır (Kuran 1967: 489-496; 1988: 65). Avrupa'yla ilgili ilk sistemli değerlendirmeler de bu hariciye memurlarından gelmiştir (Mardin 1994: 11).

Ancak tüm bu reform çabaları, bilhassa ordudaki yeniliklere karşı gelenekçi grupların desteğiyle ayaklanan Yeniçeriler yüzünden akim kalmıştır. Asıl büyük gelişme II. Mahmud'la beraber yaşanmıştır.

II. Mahmud'un (1808 – 1839) ülke yönetiminde ve reformlarında takip etmiş olduğu siyasetin en belirgin özelliği, Avrupa'daki çağdaşları gibi modern merkezîyetçi devlet anlayışını benimsemiş olmasıdır. Sonradan "aydın despotizmi" olarak adlandırılan bu yönetim sistemi, otoritenin merkezde toplandığı güçlü bir devlet yapısını öngörmektedir. Dolayısıyla hükümdarlarca milli bütünlüğün sağlanması için tebanın mülkiyet haklarının garanti altına

¹ Osmanlı askeri reformunda Fransız işbirliği 1798-1802 Türk-Fransız savaşıyla sekteye uğramasına rağmen kısa bir müddet sonra tekrar kurulmuş ve General Sébastiani'nin 1806-1807 yıllarında İstanbul'daki Büyükelçiliği esnasında en yüksek noktasına ulaşmıştır (Lewis 2000: 60; Soysal 1987: 352-353).

alınması, eğitimin tabana yayılması gibi politikaların izlenmesi önemliydi (Mardin 1994: 12). Aynı zamanda böyle bir sistemin yürütülebilmesi, alanlarında uzmanlaşmış ve hiyerarşik ilişkilere sahip kalabalık bir bürokrasi ile mümkündü (Ortaylı 1999: 123). Bu şekilde sistemin merkezileştirilmesi ve rasyonel hale getirilmesi reform hareketinin en önemli özelliği olmuştur (Karpas 2006: 526). II. Mahmud tarafından temelleri atılan modern merkezîyetçi idare sisteminin yapılanması, Tanzimat döneminde devam etmiştir (Ortaylı 1999: 124).

II. Mahmud Rusya ile yaptığı savaştan sonra (1812) otoritesini, ilk olarak, merkezden bağımsız hareket eden eyaletlerde kurmaya yöneldi. Merkezi yönetimle ayanlar arasındaki bu çatışma, merkezîyetçiliğin hızlanmasıyla sonuçlanmıştır (Karpas 2006: 25). Bu konuda büyük ölçüde başarı kazandıktan sonra Padişah, reformları içerisinde öncelik taşıyan modern bir ordu teşkiline girişti. Henüz kuruluş aşamasında, bu girişime karşı ayaklanan Yeniçeriler, bu sefer, kanlı bir şekilde bastırılarak tarih sahnesinden silindiler (16 Haziran 1826).

Merkezi idarenin kuvvetlenmesi ve özellikle Yeniçeriliğin lağvıyla en ciddi örgütlü muhalefetin ortadan kaldırılması, II. Mahmud'a büyük bir reform programını devreye sokması için iyi bir zemin sağladı (Davison 1997: 37). İlk olarak kaldırılan Yeniçerilerin yerlerini *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* isimli yeni ve modern bir ordu aldı (Karal, V, 1988a: 150-151). Eski ordunun komutanı olan *yeniçeri ağası*, bundan böyle *seraskerlik* unvanıyla yeni ordunun başına geçirildi (Shaw 1994: 50; Lewis 2000: 81).

II. Mahmud Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra, ikinci ciddi muhalif grubun bertaraf edilmesi için bazı tedbirlere başvurdu; Kurduğu *Evkaf Müdürlüğü* ve *Bâb-ı Meşihat* gibi kurumlarla, Şeyhülislam ve ulemânın mali ve idari imtiyazlarına ciddi bir darbe indirdi¹. Böylece merkezi otorite ve yeniliklere karşı önemli bir direnç noktasını büyük ölçüde tasfiye etti.

¹ Bkz. Yediyıldız 1986: 153-172; Akyıldız 1993: 147; Lewis 2000: 98.

II. Mahmud merkezi hükümetin yapı ve kurumlarında da bazı değişikliklere gitmiştir. Aslında eskiden de var olan kurumlara yeni isimler verilerek nezaretlere dönüştürülmüştür (Shaw 1994: 66). Şüphesiz yalnızca isim değişiklikleriyle ani bir atılım gerçekleşmedi. Ancak bu nezaretler altında modern bir bürokrasinin temelleri atılmış oluyordu. Bunun yanında II. Mahmud, yönetimde önemli işleri üstlenen ve Tanzimat'la birlikte etkinlikleri artacak yeni meclisler kurdu¹. Bu idari yapılanmanın etkisinin görülmesi için zamana ihtiyaç vardı.

II. Mahmud'un eğitim alanındaki reformlarında, büyük ölçüde, yeni ordunun ehliyetli subay sıkıntısı ile devlet idaresinde liyakatli memur ihtiyacı etkili olmuştur. Teknik donanımlarından giyimlerine kadar yenilenen Osmanlı askerlerine Batılı tarzda eğitim verecek yeterli subay yoktu. Bir an önce bu eksikliğin giderilmesi için düşünülen ilk çare, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya başvurmak oldu. Mehmed Ali, uzun süre önce ordusunun modernleştirilmesi yönünde ciddi adımlar atmış ve Fransız subaylarından aldığı destekle bu konuda büyük bir yol kat etmişti. Fakat Mısır'dan istenilen on iki subay, çeşitli bahaneler öne sürülerek gönderilmeyince (Ahmed Lütfi Efendi 1999, I: 143) Avrupa ülkelerine yönelmek zorunda kalınmıştır.

Yeni Ordunun eğitiminde yalnızca yabancı subaylara dayanmak uzun vadede rasyonel değildi. *Talimhâne* ve *Sıbyan Bölükleri* gibi tecrübelerin ardından asıl büyük adım ilk modern kara harp okulu olan *Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye* (1834) ile atıldı². Bu okulla birlikte modern ordunun bando ihtiyacını karşılamak için *Muzika-i Humâyûn Mektebi* açıldı³. Bunlardan daha önce 1827'de faaliyete sokulan modern Tıbbiye'nin amacı da yeni ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikti. *Tıphâne-i Âmire* adıyla açılan bu okul 1831'de kurulmuş olan *Cerrahhâne*'yle birleştirilerek 1838'de, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne* adını almıştır⁴.

¹ Bkz. Karal, VI, 1988a: 120, 125; Findley 1994: 147; Seyitdanlıoğlu: 1999.

² Bkz. Mehmed Esad (1310: 9, 10, 12, 17); Ergin (II, 1939: 302-303, 306-310).

³ Bu okulun kurulmasındaki amaç, yeni orduya talimlerinde eşlik edebilecek Batıdakiler gibi bir askeri bando'ya duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı (Ergin II, 1939: 311-315).

⁴ Bkz. Rıza Tahsin (I, 1328: 3, 7, 9); Ergin (II, 1939: 280-297); Kazancıgil (1999: 255-256).

II. Mahmud askeri okullardan başka, ilk ve orta sivil eğitim meselesine de el atmıştır. İlkokulu zorunlu hale getirme çabaları, İstanbul’la sınırlı kalmıştır (Akyüz 1993: 131-132). İlk defa *Rüştiye* diye adlandırdığı orta kademedeki okulların açılması planlandığı halde fazla bir ilerleme kaydedilememiştir¹. Bununla birlikte *Mekteb-i Maarif-i Adliye* ve *Mekteb-i Ulûm-u Edebiye* adında iki orta dereceli okulun açılması önemli bir atılımdır². Kısacası bu rüştiyelerle nitelikli kalem personelinin eğitimi sorunu çözülmeye çalışılıyordu³. Aldıkları eğitim ve sahip oldukları dünya görüşü bakımından öncekilerden farklı olan bu yeni memur kuşağının yetişmesiyle, yapılan yeniliklerin anlam kazanmaya başlaması arasında doğrudan bir bağın olduğu açıktır⁴.

Dil bilen Müslüman unsurun eğitimi için 1821’de kurulan *Tercüme Odası*’nda yetişenlerin birçoğu, Avrupa’daki Osmanlı elçiliklerinde önemli tecrübeler kazandılar. Bu da, II. Mahmud’un, III. Selim’in hallinden sonra kapanmış olan Avrupa’daki daimi elçilikleri açmasıyla mümkün olabildi (1834-1836). Bu elçiliklerde görev yapan genç diplomat ve tercümanlar, Batının fikir ve değerleriyle doğrudan temas kurma fırsatına sahip oldular. Gelecek dönemin reformcu devlet adamlarının hemen hepsinin bu elçiliklerde çalışmış olması, ortaya çıkan etkinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

II. Mahmud döneminde ilk defa modern nüfus sayımı ve mülk yazılımı yapılmıştır (Karpas 2006: 524). Yine modern posta sisteminin kurulması, pasaport ve karantina usullerinin kabulü gibi yeniliklere gidildi (Karal, V, 1988a: 155, 156). Türk basınının öncüsü konumundaki İlk resmi gazete, *Takvim-i Vekayi* de bu dönemin ürünüdür. Başlıca amaç, yapılan icraatların halka

¹ Rüştiyelerin açılması hakkında Meclis-i Umur-ı Nafia’nın Layihasının tam metni için bkz. Mahmud Cevad (2001: 7-11); Koçer (1991: 40-41).

² Bkz. Ergin (1939, I: 55-56; II: 367); Akyüz (1993: 130); Findley (1994: 107).

³ Bu okullarda, öğrencilere öncelikle yazı türleri ile Arapça ve Farsça öğretilmekteydi. Bunun yanında Fransızca’nın öğretilerek tarih, politika, coğrafya ve geometriye dair kitapların okutulması öngörülmüyordu (Koçer 1991: 44).

⁴ Gelenekçi eski memurlar ile yeni memur kadrosu arasındaki sosyo-kültürel bakımdan farklılıkların tespiti için bkz. (Findley 1994: 170-174, 177-186). Bu konuyla ilişkili olarak yine aynı yazarın Osmanlı’daki memurların toplumsal yaşamdaki konumlarını detaylı bir şekilde ele alıp incelediği eserine bkz. (Findley 1996).

duyurulmasıydı. Aynı girişim, daha önce Mehmed Ali Paşa'nın bastırdığı ve ilk Türkçe – Arapça gazete olan *Vakayi-i Mısriyye* (1828) ile devreye sokulmuştu (Koloğlu 1985: 69, 70; Kuran 1997: 211). Bunların dışında III. Selim ile başlanan timarın kaldırılarak iltizama verilmesi politikası sürdürülmüş, böylece merkezin eyaletler üzerindeki hakimiyeti sağlamlaştırılmıştır (Lewis 2000: 91-93).

II. Mahmud kendinden öncekilerden farklı olarak sosyal ve kültürel alanlarda da reformlara girişmiştir. Kıyafet reformu uygulamaya sokulduğu gibi, Batı kültürünün unsurları olan sandalye ve masalar gözükmeye ve bazı Avrupalı sosyal adetler benimsenmeye başlandı. II. Mahmud yabancı diplomatları Avrupa protokolüne göre kabul etmeye başladı. Perşembe gününü Fransa'daki gibi resmi tatil ilan etti. *Tasvir-i Hümayun* denilen resimlerini törenlerle devlet dairelerinin duvarlarına astırdı¹ (Lewis 2000: 102, 103).

Sosyal hayatı doğrudan ilgilendiren bu yeniliklerin, toplum tarafından bir anda benimsenmesi beklenemezdi. Nitekim Padişahın bu konudaki radikal tedbirleri, bazı ciddi tepkilere yol açtığı gibi kendisine “gavur padişah” denilmesine sebep olmuştur (Baykara 1992: 57-58). Mısır ordularının Anadolu'daki ilerleyişleri esnasında genellikle halk tarafından destek görmeleri tepkinin hiçte küçümsenemeyecek boyutunu gözler önüne serer (Baykara 1992: 106).

Osmanlı Padişahı ve reformcu devlet adamları modernleşmeyi, toplum yapısı değişmeden güdülecek bir yönetim ve önlem işi sanıyorlardı. Bu yüzden değişimin tabandan talep edilmeyip, yukarıdan emredilen tedbirlerle gerçekleştirilmeye çalışılması, yapılan reformların yüzeysel kalmasına neden olmuştur (Berkes 1975: 22). Nitekim Batının 13. yüzyıldan itibaren sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi ilerleyişini sağlayan fikri dinamikleri, tam olarak algılanmadan, sadece pragmatik bir şekilde bu ilerleyişin sonucu olan bazı teknik ve kültürel ürünlerinin taşınması veya taklit edilmesi, gerçek manada bir modernleşmeyi getiremezdi. Daha o sıralarda, Mısır valisi Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa bu konuda, II. Mahmud'u uyarmaktaydı. İbrahim Paşa, sadece

¹ Bkz. Ahmed Lütfi Efendi (III (4, 5), 1999:776, 882, 883, 886).

giyimin değiştirilerek köklü bir reformun gerçekleştirilemeyeceğini, bunun yerine halkın zihniyetinin aydınlatılması gerektiğini belirterek Bâbîâlî'nin medeniyeti yanlış tarafından aldığını vurguluyordu (Davison 1997: 41). Toplumun aydınlatılarak desteğinin sağlanması ise o kadar kolay değildi. Bunun için çok meşakkatli ve uzun bir sürece ihtiyaç vardı. Yüzyıllar boyu Batı ile ilgili hafızalarda yer etmiş önyargıların silinmesi gibi zorluklar söz konusuydu. Dahası Batının asıl gücünün dayandığı bilgiyi üreten çağdaş bir eğitim sisteminin kurulması, yaygınlaştırılması ve sonuçlarının alınması için beklenmesi gerekiyordu.

Padişah başta olmak üzere reformcu devlet adamlarının ise beklemeye tahammülleri yoktu. Bu bir açıdan mazur görülebilecek bir durumdur. Ancak reformcuların Batıyı kavramada, İbrahim Paşa'yı haklı çıkaracak derecede bazı eksiklikleri olduğu da bir gerçektir. Osmanlı'da, II. Mahmud'un son devirlerinde, kullanılmaya başlanan *civilization* (*sivilizasyon*) kelimesinin, Padişah ve Reformcular tarafından terbiye ve görgü gibi oldukça dar bir manada telakki edilmesi buna en güzel örnektir. Bu eksik algı, reformların yüzeysel veya taklitçi bir niteliğe bürünmesinde etkili olmuştur. Daha sonra bu kelimenin yerine ikame edilen medeniyet kelimesi, ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru, ekonomik ve diğer unsurların kapsadığı geniş manaya kavuşabilmiştir¹. Her şeye rağmen II. Mahmud'un Türk Modernleşmesi adına ortaya koyduğu performans küçümsenemez. Yeniliğe karşı güçlü muhalefet, Yunan Ayaklanması, Rusya ile savaşlar, Mısır Meselesi gibi büyük sorunlara rağmen II. Mahmud oldukça ciddi adımlar atabilmiştir. Bu yeniliklerin birçoğu, Osmanlı toplumu için ilkleri temsil etmesi bakımından önemlidir.

Osmanlı'daki reform sürecini genel çerçeveleriyle ele aldıktan sonra kısaca toparlayacak olursak, Batı etkisinin en belirgin özelliklerinden birisi, ordunun modernleşmesi çerçevesinde gelişmiş olmasıdır. Ordu, başlarda reform hareketine karşı en büyük engeli teşkil etmesine rağmen II. Mahmud'un

¹ Baykara (1992: 16, 33), 'sivilizasyon' kelimesinin ilk defa Mustafa Reşid Paşa tarafından kullanıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Baykara, bu kelimenin, Osmanlı'da kavramsal olarak geçirdiği değişimi ortaya koyarak, Batılılaşmayı farklı bir yönden değerlendirebilmemiz için önemli bir açılım sağlamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Baykara (1992).

müdahalesiyle Türk modernleşmesinin öncüsü konumuna geçmiştir. Batılılaşmanın ilk adımlarını teşkil eden bu sürecin sonlarına doğru, yaşanan etkileşimin dozunun ve kaynaklarının artmaya başladığı göze çarpar. Bu bağlamda Batının değerlerinin taşınması ve yerleşmesi adına genel olarak sayabileceğimiz kaynaklar, yabancı hocalar ve subaylar, daimi elçiliklerin kurulmasıyla buralarda yetişen hariciye bürokrasisi, Tercüme Odası'ndan yetişenler, medreseler dışında kurulmuş olan laik askeri ve sivil okul mezunlarıdır. Bunların yanında diğer bir önemli kanal, eğitim amacıyla devlet tarafından Avrupa'ya gönderilen öğrencilerdir (Davison 1987: 1041; 2003: 233-250). Neticede bu öğrencilerin nicelik ve nitelik olarak çeşitli ortak veya farklı özelliklerinin tespitiyle devletin yurtdışı eğitimden beklenti ve politikalarının ortaya konulması, çalışmamızın nihai hedefi olan yurtdışı tahsillilerin Türk modernleşmesindeki rollerinin belirlenebilmesi için önemlidir.

I. BÖLÜM

KİMLER, NİÇİN VE NASIL GÖNDERİLDİLER?

I.1) YURTDIŞI EĞİTİMİN BAŞLANGICI

I.1) İlk Teşebbüsler

Unat'ın (1964: 129) verdiği bilgiye göre 1731- 1732 gibi erken bir dönemde, müzik öğrenimi görmek üzere Padişahın saraydaki maiyetinden bir kişi Avrupa'ya gönderilmiştir. Aynı yazarın ifadesiyle bu kişi döndüğünde müzik öğretmeni olarak atanmıştır. Bu konuda ikinci örneğimiz, III. Selim'in şehzadeyken Fransız Kralı ve Dışişleri Bakanı'yla haberleşmesini sağlayan Sultanzâde İshak Bey'dir. 1786'da yola çıkan İshak Bey, Paris'te Rufin'den (1742-1824)¹ ders alacak ve oradan Avrupa ilişkileri, savaş usulleri ve denizciliği hakkında bilgiler edinerek mektuplar vasıtasıyla İstanbul'a iletecekti. Bu açıdan İshak Bey, II. Mahmud dönemi öncesinde, diğer göreviyle birlikte eğitim için yurtdışına yollanan öğrencilerden sayılabilir. Zaten Padişah I. Abdülhamid'e de İshak Bey'in Avrupa'ya tahsile gönderildiği söylenmişti (Soysal 1987: 55). Ancak Fransız Devrimi'nin patlak vermesiyle yurda dönmek zorunda kalan İshak Bey, orada kaldığı müddette sefahate dalarak, kendinden beklenenleri boşa çıkarmıştır. Şehzade Selim ile mektuplaşmayı sürdürmesine rağmen ileride yapılacak olan reformlara temel teşkil edecek nitelikte bilgiler vermemiştir. İshak Bey'in İstanbul'a döndükten sonraki hayatı, kesin olarak bilinmemekle beraber 1789'dan sonra Tersane Tercümanı olarak tayin edildiği ve 1807'ye kadar bu vazifede çalıştığı tespit edilmiştir. Ancak bu tarihten sonraki hayatıyla ilgili bilgi yoktur (Seyitdanlıoğlu 1989: 223-224).

¹ İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği'nde tercümanlık ve başkatiplik gibi görevlerinin yanı sıra maslahatgüzarlıkta da bulunan Pierre-Jean-Marie Rufin, 1784'te Collège de France'da hocalık yapmaktayken İshak Bey'in yetiştirilmesini de üstlenmiştir (Soysal 1987: 251-352).

İshak Bey'in diğ er asli görevlerinin yanı sıra öğrencilik sıfatına da sahip olduğunu kabul edersek elimizde bu meseleyle ilgili fazla bir örnek bulunmamaktadır. Ayrıca bunlar, münferit girişimler olup, yurtdışı öğrenimle ilgili takip edilen bir siyasetin ürünü değillerdir.

Bu bakımdan Osmanlı'da ilk Avrupa'ya  ğrenci gönderme projesi Halil Hamit Paşa'ya aittir. Paşa, 1784'te, İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçisi Choiseul – Gouffier ile Fransa'ya 30  ğrenci yollanması hakkında anla maya varmıştır (Unat 1964: 129; Akıncı 1973: 30). Bu hususta ikinci teşebbüs, Ebubekir R t p Efendi'nin, Reisülküttap iken Fransa'nın Fevkalade Orta Elçisi Raimond Verninac (1762-1882)¹ ile yaptığı resmi görüşmelerinde gündeme gelmiştir. R t p Efendi, Osmanlı tebaasından 9-10 ya larındaki çocuklar için Paris'te bir okul kurmayı hedeflemekteydi. Bu okula gidecek  ğrenciler, Fransızca öğretildikten sonra Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu alanlarda yeti tirileceklerdi. Bunun için 10 yıllık bir eğitim programı öngörülmekteydi. Bu süreci tamamlayan  ğrenciler, İstanbul'a döndüklerinde bir taraftan Osmanlı Devleti'nin yabancılara olan ihtiya ını azaltacak diğer taraftan da reformlar için gerekli bilgiyi  reteceklerdi². Fransız elçisinin görevinin çok kısa sürmesi ve çok geçmeden Fransızların Mısır Seferi, bu projenin önceki gibi gerçekleşmesini engellemiş olmalıdır. İkincisi daha belirgin ifade edilmiş olan bu iki teşebbüs, daha sonra Paris'te kurulmuş olan Mekteb-i Osmani'yi  ağrı tırması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.

İstanbul'un bu konuda bo a çıkan girişimleri, Kahire tarafından fiiliyata sokulmuştur. Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı bir Osmanlı valisinden çok, bağımsız bir sultan gibi yönetmekteydi. Bu bakımdan ülkesi olarak gördüğü Mısır'ın modernleşmesi için başta askeri olmak üzere birçok alanda ciddi bir reform hareketini yürürlüğü sokmu tu. Paşa, bu konuda Batı'dan teknisyenler ve uzmanlar getirttiği gibi yeti mi  eleman ihtiya ını yerli unsurlardan karşılamak amacıyla Avrupa'ya  ğrenci göndermiştir. İlk  ğrenci, matbaacılık tahsili için

¹ 1795'in ba ından 1896'ın son aylarına kadar İstanbul'da Fransa'nın Fevkalade Orta Elçisi olarak görev yapmıştır (Soysal 1987: 355).

² Bu bilgi, Ara  G r. Fatih Yeşil'in basım aşamasındaki eserinden alınmıştır.

1815'e doğru İtalya'ya gitmiştir. Daha sonraları öğrenci gönderme hususunda özellikle Fransa tercih edilmiştir. Paris'te, 1826-1833 arası faaliyet gösteren *Ecole Egyptienne*'de birçok Mısırlı öğrenci okutulmuştur. Bunların içinden Mısır'da nazırlık gibi üst düzey devlet görevlerine yükselenler olmuştur (Şişman 2003: 3, 4; Şişman 2004: 3-4). Aynı şekilde İran Şahı Abbas Mirza da yurtdışına öğrenci göndermeye 1815'te başlamıştır. Şah'ın bu atılımı, İran'ın modernleşmesinde önemli bir adım olarak kabul edilmektedir¹.

I.1.2) Öncü Grup

II. Mahmud eğitim - öğretim amacıyla gruplar halinde yurt dışına öğrenci göndermeyi başlatan ve bu uygulamayı bir devlet politikası olarak benimseyen ilk Osmanlı Padişahıdır. Mahmud Cevad (2001: 6) bu konuda, Padişahın, 1246'da (1830/31) Avrupa'ya 150 öğrenci gönderilmesini emrettiğini ve bunların da Enderun ve Tıbbiye efendilerinden seçilmesine karar verildiğini belirtmektedir. Yine aynı yazar, halk arasındaki söylentilerden çekinildiği için yollanacak öğrencilerin seçiminde karar değişikliğine gidilerek, Harbiye Mektebi ve Hendesehâne-i Âmire öğrencilerinden 150'sinin gönderildiğini ifade etmektedir. Mahmud Cevad bu konuda sırf dedikodulardan ötürü geri adım atılmasını garip karşılarken dönemin vakanüvisi ve ileride Maarif Nâzırı olacak Esad Efendi'nin² tarihinde " kangı nâkesin rey ü ifadesiyle " şeklinde suçlayıcı bir ibare kullanmasını da 'teessüfe şayan' bulmaktadır. Aslında II. Mahmud'un reformlarında izlediği kararlı tutumunu dikkate alırsak, ya bu tepkilerin, gerçekten çekinilecek derecede büyük olduğunu veya Padişahın da bu hususta ikna edildiğini kabul etmemiz gerekmektedir.

¹ İlk olarak iki öğrenciyle başlanan yurtdışı tahsili 5 İranlı gencin İngiltere'ye gönderilmesiyle devam eder. Bunlar 1819-1820'de dönmüşlerdir. Çoğu askeri amaçlı eğitim almışlar ve bürokraside önemli mevkilere gelmişlerdir. 1845-1848'de 5, 1849'da 6, 1856-1857'de 3 kişi gönderilmişken 1858-1859'da bu sayı 42'ye kadar yükselmiştir. Sadece Avrupa'ya değil Türkiye'ye de öğrenci gönderildiği olmuştur. 1849'da gönderilenlerden ikisi, ipekçilik öğrenmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Bundan sonra hem devlet tarafından gönderilenler hem de kendi hesabına gidenlerin sayısında artış meydana gelmiştir. Başlangıçta bu öğrenciler zengin ve soylu kesimden ibaretken zamanla halktan birçok genci de ihtiva etmiştir (Metin 2006: 146, 147).

² Esad Efendi, 1263'ün Muharrem ayında (Aralık 1846-Ocak 1847) fiilen Mekâtib-i Umûmiye Nezâretine atanmış ve bu görevi, Emin Paşa'nın Rumeli Ordu-yı Hümayunu Müşirliğine tayin edilmesiyle boşalan Meclis-i Maarif-i Umumiye Reisliğine getirildiği 27 Ocak 1848'e kadar sürdürmüştür (Mahmud Cevad 2001: 31, 33).

Yaptığımız araştırmalar neticesinde burada bahsi geçen bazı konuların doğruluğu hakkında da şüphelerimizin bulunduğunu belirtmeliyiz. İlk olarak Avrupa'ya bir anda 150 kişi birden gönderildiğine dair arşivde bir belgeye rastlamadık. Açıkçası incelediğimiz dönem boyunca tek seferde bu sayıya ulaşan bir öğrenci kafilesi Avrupa'ya gitmemiştir. Ekonomik külfet ve öğrencilerin denetimi meselesi düşünülürse bunun pek mümkün olmadığı da anlaşılır. Eğer yukarıdaki sayıyı, II. Mahmud dönemi sonuna kadarki süreç için kabul edersek, incelemelerimiz sonucunda, II. Mahmud Döneminde gönderilenlerin sayısı toplam 89 olup, bunların içerisinde tespit edebildiğimiz Mekteb-i Harbiye ve Mühendishâne-i Berriye ve Mekteb-i Bahriye mezunlarının sayısı 30'dur. Dolayısıyla ifade edilen 150 sayısına ulaşıldığını kabul etsek bile, bu peyderpey yollanmak suretiyle gerçekleştirilmiş olabilir.

İkinci mesele, belirtilen tarihte yani 1830'da, ilk defa yurtdışı eğitimi için Avrupa'ya gönderilen Osmanlı öğrencileri, yukarıda belirtildiği gibi Mekteb-i Harbiye ve Mühendishane mezunlarından değil, Serasker Hüsrev Paşa'nın himayesinde olup sarayda "Daire-i Seniye'de" tahsil görmüş Hüseyin, Abdülatif, Ahmed ve Edhem efendilerdir. Bu dört öğrenci, 1830'un son günlerinde¹, dönemin ünlü oryantalistlerinden Amédée Jaubert (1779-1847)'in refakatinde bir yelkenliyle İstanbul'dan yola çıkmışlar ve Şubat başında Marsilya'ya, Mart ayında ise Paris'e ulaşmışlardır. Burada, yatılı bir okul olan Institution Barbet'te² dil öğrenmişlerdir (Eldem 2006: 51, 52; Şişman 2004: 5). Daha sonra Abdülatif Efendi 'askeri fûnun', Hüseyin Efendi ise hendese ve topçuluk üzerine öğrenim

¹ BOA, C.HR, 6708 (Tarihsiz) künyeli arşiv belgesinde, tahsil için Fransa'ya gönderilmiş olan 4 talebe ve diğerlerine yapılan masraflar için bazirganlardan alınan paraların dökümünü içeren bilgiler yer almaktadır. Bu bağlamda 14 Aralık 1830'da bu dört öğrencinin harcırahları için 10000 frank ödemedi bulunulmuştur. Ethem Eldem (2006: 51) Aralık 1830 veya Ocak 1831'de yola çıktıklarını belirtmektedir. Şişman da (2004: 5) gönderildikleri tarih olarak diğer kaynaklarda geçen farklı tarihleri belirtilerek en son olarak 1830'da gönderildikleri sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca bkz. İnal 1940: 602; İhsanoğlu (1992: 373).

² Jean-François Barbet (1789-1880) tarafından kurulmuştur. Pasteur gibi geleceğin parlak bilim adamlarından birçoğunun eğitim gördüğü bu kurum, Paris'in en iyi hazırlık okullarının başında geliyordu. 1840'ta Sultan Abdülmecid, okulun sahibi, Barbet'ye hizmetlerinden dolayı Nişan-ı İftihar ihvan etmiş, nişanla birlikte gelen Mustafa Reşid Paşa imzalı mektupta da Barbet'nin "İmparatorlukta ıslahat ile medeniyetin terakkisine olan katkıları" belirtilmişti (Eldem 2006: 52).

görmüşlerdir¹. Bu iki askeri öğrenci, Mayıs 1838'de İstanbul'a dönmüşlerdir². Hüseyin Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'deki memuriyetinden sonra yurtdışındaki ihtisasına uygun olarak 1840'da Tophane-i Âmire'ye atanmış ve rütbesi Binbaşılığa terfii ettirilmiştir³. Aynı yıl, Abdülatif ve Fransa'da öğrenim görmüş olan diğer subaylarla birlikte görevli olarak Paris'e gitmiştir⁴. Kaynaklardan Hüseyin'in Ferikliğe kadar yükseldiğini, Abdülatif'in ise Erkân-ı Harbiye Miralaylığındayken 1914'ten önce vefat ettiğini öğrenmemize rağmen hayatları hakkında daha fazla bilgiye ulaşamadık⁵.

Diğer iki kişiden Ahmed Efendi, Brest Bahriye Okulu'nu bitirdikten sonra, Fransız Donanmasına ait bir gemide, iki yıl da staj yapmıştır. Nihayet Haziran 1839'da, bir Fransız Generali tarafından yapılan haritayı ulaştırmak göreviyle ve Tersâne-i Âmire'de istihdam olunmak üzere Paris'ten İstanbul'a yollanmıştır⁶. Osmanlı Bahriyesi'nde Fırkateyn Süvarisi olmuş (İnal 1940: 601), 1840'da, diğer arkadaşlarıyla birlikte inceleme gezisi için tekrar Paris'e gönderilmiştir. Maalesef bu tarihten sonraki hayatı hakkında bilgi sahibi değiliz.

Bu dört kişi içerisinde hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz kişi, sadrazamlığa kadar yükselmiş olan Edhem Efendi, tam adıyla İbrahim Edhem Paşa'dır⁷ (1818-1893). Paşa, aslen Sakızlı bir Rum olup, Hüsrev Paşa'nın evlatlıklarındandır. Institution Barbet'den sonra 1835'te girdiği Madencilik

¹ Bu konuda bkz. BOA, HAT, 33726-A (Tarihsiz); Şişman (2004: 5-6).

² BOA, C.HR, 6708 (Tarihsiz)'de, 13 Mayıs 1838'de Abdülatif ve Hüseyin efendilere Paris'ten ayrılırken yapılan ödemeler gösterildikten sonra aynı yılın 12 Temmuz'unda Ahmed ve Edhem efendilerle birlikte bu iki kişiye verilen meblağlar yazılmıştır. Dolayısıyla bu da Fransa'dan dönüş tarihiyle ilgili bir karışıklığa yol açmış ve bu dört kişinin dönüş günü olarak 12 Temmuz günü kabul edilmiştir (Şişman 2004: 5). Hâlbuki BOA, HAT, 33474 (28 Safer 1254 / 23 Mayıs 1838) künyeli belgede, tahsil ile İstanbul'a döndükleri belirtilen iki kişi, Abdülatif ve Hüseyin efendiler olduğuna göre bu iki talebenin Mayıs'ta İstanbul'da bulunduklarını tespit edebiliyoruz. Aynı şekilde ana metinde de ifade edildiği üzere Ahmed ve Edhem efendiler, İstanbul'a bu iki kişiden bir yıl sonra dönmüşlerdir.

³ BOA, C.AS, 32428 (10 Muharrem 1256 / 14 Mart 1840).

⁴ BOA, HAT, 58137 (24 Muharrem 1256 / 28 Mart 1840); BOA, İ.HR, 149 (26 Muharrem 1256 / 30 Mart 1840); BOA, C.MF, 2521 (26 Safer 1256 / 29 Nisan 1840).

⁵ Bkz. İkdâm, 14 C evvel 1332 (10 Nisan 1914); İnal (1940: 601).

⁶ BOA, HAT, 48162-Z/2 (27 R. evvel 1255 / 10 Haziran 1839). Dönüş Harcırahının miktarı hakkında bkz. BOA, HAT, 48162-Z/6 (Tarihsiz).

⁷ Bkz. İnal (1940: 600-635); Pakalın (II, 1942: 403-477); Danişmend (V, 88-90); Uzunçarşılı (II, 1948: 67-70); Kuran (EI², III: 993); Aydın (DİA, X: 418-420). Mehmed Süreyya (IV, 1311: 844-845); Gövsa (125-126); Eldem (2006: 50-53).

Okulu'ndan (Ecole des Mines) 1838'de mezun olmuştur. Bir müddet Avrupa'daki madenleri inceledikten sonra 1839'un son çeyreğinde İstanbul'a döndü¹. Miralaylık rütbesiyle *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeriye*'ye atanmasını müteakip kendisi gibi Fransa'da öğrenim görmüş diğer arkadaşlarıyla birlikte tekrar Paris'e gönderilmiştir (1840)². Sarıyer bakır madeni ve Gümüşhacıköy Madeni müdürlüklerinden sonra Keban ve Ergani madenleri başmühendisi oldu (1845). 1851'de *Mabeyn-i Hümayûn Ferikliği*'ne yükselen Paşa, bu esnada Sultan Abdülmecid'e Fransızca dersler vermiştir. Edhem Paşa, Meclis-i Âli-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ, Encümen-i Dâniş üyeliklerinde bulunduktan sonra muhtelif nazırlık ve elçilik görevlerinde bulunmuştur. 1877'de getirildiği sadaret makamından bir yıl sonra alınmıştır. Viyana Sefirliği'nden sonra Dahiliye Nazırı olarak görev yaptığı Kabinenin düşmesiyle, 1885'te emekliye ayrılmıştır. Paşa, maden mühendisliğinde olduğu gibi tabii ilimlerde de derin bilgi sahibiydi. *Mecmua-i Fünûn*'da tabii ilimlere dair makaleler yazmıştır. 1869'da ölçüler hakkında bir nizamname yayınlamıştır. Rasathâne ve Matbaa-i Âmire'nin ıslahında, Dârüşşafaka'nın kurulmasında büyük bir emeği vardır. *Yeni Mikyaslara Dair Risale* adlı eseri oğlu İsmail Galib'in adıyla yayımlanmıştır. *Mesâhat, Ekyâl ve Evzân-ı Aşâriyye Nizamnâmesi*'ni hazırlayarak yürürlüğe sokmuştur. Ahmed Vefik Paşa ile birlikte 1873 Viyana sergisi için *Usûl-i Mimarî-i Osmanî* adıyla üç dilde yayınlanan eseri hazırlamıştır. Ziya Paşa tarafından tamamlanarak yayınlanan *Endülüs Tarihi* adlı eserin I. cildini de kaleme almıştır. Oğullarından Osman Hamdi ve Halil Edhem (Eldem) de kendisi gibi yurtdışı tahsil görenlerdendir. Bunlarla birlikte üçüncü oğlu, İsmail Galib Türk kültür ve sanat tarihi bakımından önemli işlere imza atmışlardır.

¹ BOA, HAT 48162-U (21 C.evvel 1254 / 12 Ağustos 1838) künyeli belgede, Edhem Efendi'nin tahsilini tamamladığı ve Belçika, Hollanda, Almanya ve çevresindeki madenlerde incelemelerde bulunduktan sonra Viyana üzerinden İstanbul'a döneceği ifade edilmektedir. Ayrıca bilhassa Almanya'da yapacağı incelemelerde bazı yerlerde bir müddet kalacağı için İstanbul'a dönüşünün bir yılı alacağı bildirilmektedir. Bunun için gerekli harcırahın ve diğer masrafların ödenmesi istenilmektedir. Diğer bir belgede [BOA, İ.HR, 4 (23 C.ahir 1255 / 03 Eylül 1839)], Paris'ten Prusya'ya (Almanya) gitmiş olan Kimyager Edhem Efendi'nin masraflarının karşılanması emredilmektedir. Dolayısıyla bu esnada dönmüş olmalıdır.

² Tayin edildiğine dair bkz. BOA, C.AS, 29175 (Zilkade 1255 / Ocak – Şubat 1840). Tekrar Paris'e gönderildiğine dair bkz. BOA, İ.HR, 149 (26 Muharrem 1256 / 30 Şubat 1840).

Bu dört öğrenciye, Ocak 1832’de, yine Hüsrev Paşa’nın evlatlıklarından olan Mehmed Reşid Bey de katılmıştır¹. Asâkir-i Mensure subaylarından Mehmed Reşid, Paris’te, askeri alanda ve özellikle topçuluk üzerinde tahsil görmüştür². Eğitimi devam ederken, 1836’da rütbesi Kaymakamlığa terfii ettirilmiştir³. 1838’in sonlarında öğrenimini tamamlamış ve 1839’da İstanbul’a dönmüştür⁴. Çok hızlı bir ilerlemeyle döner dönmez ilk önce rütbesi Miralaylığa yükseltilmiş⁵, çok kısa bir süre içerisinde de Mirlivalıkla atandığı Tophane’de Ferikliğe terfi ettirilmiştir (1840)⁶. Aynı yıl Mehmed Reşid Paşa⁷ *Dâr-ı Şura-yı Askerî* üyesi olmuştur. Aralık 1847’de vezirlik rütbesiyle *Anadolu Müşirliğine* getirilmiştir. Ağustos 1851’de *Tophâne-i Âmire Müşirliğine* tayin olmuş, fakat aynı yılın Eylül ayında vefat etmiştir (Mehmed Süreyya II, 1311: 393).

İlk etapta Hüsrev Paşa’nın evlatlıkları olan bu çocukların gönderilmesinin, daha sonraki öğrenci kabileleri için bir prova niteliği taşıması ihtimali yüksektir. Her ne kadar Hüsrev Paşa, bu öğrencileri kendi bütçesiyle Paris’e göndermişse de, Padişahın bilgisi dışında böyle bir teşebbüse girişilemeyeceği gibi bu çocukların döndükleri zaman yine devlet hizmetinde kullanılacak olmalarından dolayı bu işin, II. Mahmud ile birlikte görüşülüp kararlaştırılmış bir proje olduğu kanısını uyandırmaktadır⁸. Hüsrev Paşa’nın Paris’teki evlatlıklarına gönderdiği mektuplarındaki ifadeler bu kanıyı desteklemektedir. 4 Şubat 1831’deki

¹ BOA, C.HR, 6708 (Tarihsiz)’de 22 Ocak 1832’de Marsilya’ya kadar Mehmed Reşid Bey’in harcırah ve çeşitli masrafları için 2000 Frank verildiği bilgisi geçmektedir.

² BOA, HAT 59189 (Tarihsiz)

³ Kaymakamlık rütbesine yükseldiğiyle ilgili bkz. BOA, C.AS, 54029 (17 Zilhicce 1251 / 04 Nisan 1836); BOA, HAT 18037 (Tarihsiz).

⁴ BOA, HAT, 26117-B (11 Şevval 1254-28 Aralık 1838); BOA, HAT, 26117-A (Tarihsiz); BOA, HAT, 26117 (04 Zilkade 1254/19 Ocak 1839).

⁵ BOA, HAT, 33714-F (07 Zilhicce 1254-21.02.1839); BOA, HAT 18615-D (Tarihsiz).

⁶ BOA, HAT, 59189 (Tarihsiz); BOA, HAT, 58137 (24 Muharrem 1256 / 28 Mart 1840); BOA, İ.HR, 149 (26 Muharrem 1256 / 30 Mart 1840).

⁷ Yukarıdaki Arşiv belgelerinde Paşa’nın adı Mehmed Reşid olarak geçerken, Mehmed Süreyya’nın Sicill-i Osmani’sinde (II, 1311: 393) “Reşid Mehmed Paşa. Gözlüklü” şeklinde geçmektedir.

⁸ Arşiv belgesinde, [BOA, HAT, 33474 (28 Safer 1254 / 23 Ağustos 1838)] o esnada Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi olan Hüsrev Paşa’nın, tahsil masraflarını üstlendiği 5 talebeden ikisinin Paris’ten döndüğü, kalan üçünün ise tahsillerini tamamlayabilmeleri için bir müddet daha kalmaları gerektiği bilgisi geçmektedir. Ayrıca Hüsrev Paşa’nın bu çocukları okutmasındaki amacının, onların devlet hizmetinde istihdamları olduğu vurgulandıktan sonra, Paşa’nın kalan 3 kişinin masraflarının devlet tarafından karşılanması talebi kabul edilmiştir. Burada ifade edilen beşinci kişi, diğerleri gibi Hüsrev Paşa’nın evlatlıklarından olup Paris’e, 1832’de gönderilen Reşid Mehmed Paşa’dır.

mektubunda, “çok çalışmaları gerektiğini ve hiçbir şey öğrenmeden döndükleri takdirde bunun ne kadar utanç verici olacağını” yazıyordu. 15 Haziran 1832 tarihli ikinci mektubunda ise, Fransa’da eğitim görmeleri için yetiştirdikleri arasından onları seçerken, Müslüman gençliğin eğitimi için bütün umutlarını onlara bağlamış olduğunu belirtiyordu. Devamında, “devlet büyüklerimiz size bakarak benim örneğimi takip edip etmeyeceklerine ve çocuklarının geleceğini Avrupa’nın ilmine emanet edip etmeyeceklerine karar vereceklerdir” diyordu (Eldem 2006: 51-52).

Evlatlıkları, Hüsrev Paşa’nın yüzünü kara çıkarmamış, başarılı bir öğrenim hayatı geçirmişlerdi. Bu parlak örneklerin devamı için devlet tarafından Avrupa’ya birçok askeri talebe ve genç subay gönderilmeye başlandı. Bunun ardında birkaç hedef yatmaktaydı. Başta Mekteb-i Harbiye olmak üzere askeri okullar için çağdaş bilgilerle donanmış bilgili hocalar ile aynı şekilde yeni kurulmuş orduyu sevk ve idare edebilecek niteliklere sahip yetenekli subaylar yetiştirmek isteniyordu. Diğer bir amaç, Tophâne, Baruthâne, Fişenkhâne ve Dökümhâne gibi askeri fabrikalarda çalışacak kapasiteye sahip mühendis subay açığının kapatılmasıydı (Mehmed Esad 1312: 65). Nitekim bu konularda uzun vadede yalnızca yabancılara dayanmanın doğru olmadığı bilinmekteydi. Böylesine kapsamlı bir reform hareketinin kendi dinamiklerine dayanmaksızın başarıya ulaşması mümkün değildi. Bu yüzden kısmen yabancı uzmanlardan faydalanılmaya devam edilirken Avrupa’ya yollanan öğrencilerin öğrenimlerini tamamladıkça bunların yerini alması beklendi (Uluçay 1958: 95-96).

I.2) ÖĞRENCİLERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL TABANI

Öncü grubun başarısı, Batı’ya doğru sayıları zamanla katlanarak artacak birçok öğrencinin yola koyulmasına zemin hazırlamıştı. Nitekim tespitlerimize göre incelediğimiz dönemde (1830-1908) Batı ülkelerine toplam 906 kişi gönderilmiştir. Bu öğrencilerin sosyal ve kültürel durumlarının ortaya konularak, taşıdıkları ortak veya farklı özelliklerin tespiti, genel olarak onların kimlikleri konusunda bize önemli ipuçları sağlayabilir. Bunun gerçekleştirilebilmesi ise

eldeki sınırlı verilerin farklı yönlerden ele alınıp sorgulanmasına ve değerlendirilmesine bağlıdır.

I.2.1) Coğrafi Kimlikleri

İlk olarak talebelerin coğrafi kimlikleri üzerine yaptığımız araştırmalar sonucunda, toplam 906 öğrenciden doğum yerlerini tespit ettiğimiz 392 kişiden 245'inin İstanbul'da, kalanının ise muhtelif şehirlerde doğdukları görülmektedir. Bunların 63'ü Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde, geriye kalan 84'ü ise şu anda farklı ülkelerde bulunan şehirlerde doğmuşlardır. Gerçi doğdukları yerde ne kadar süre kaldıklarını tam olarak bilemediğimizden o yörenin kültüründen ne ölçüde etkilendiklerini kesin olarak belirlemek pek mümkün değildir. Nitekim tespit edilen sayı içinde, İstanbul kültürüyle yetiştikleri halde sırf babalarının memuriyetleri münasebetiyle taşrada doğanların da olabileceğini göz önünde tutmak gerekir. Ayrıca ileride detaylandırılacağı üzere öğrencilerin çok büyük bir kısmının İstanbul'daki okullardan mezun olduklarını da hesaba katarsak, taşrada doğmuş ve çocukluklarını buralarda geçirmiş olsalar da okul sıralarında İstanbul kültürüyle tanışmış oldukları sonucunu çıkarabiliriz. Dolayısıyla Osmanlı öğrencilerinin yurtdışına gitmeden önce İstanbul gibi o dönemin kozmopolit ve önemli bir kültür merkezinde bulunmaları veya yetişmeleri, onların Avrupa kentlerinde yaşadıkları kültürel şoku kısa sürede atlatabilmelerine imkan tanımış olmalıdır. Yine doğum yerleri göz önünde tutulursa öğrencilerin çok çeşitli bölgelerden oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu da Osmanlı Hükümetinin bu konuda herhangi bir ayrımcılığa gitmediğini gösterir.

I.2.2) Aile Yapıları ve Akrabalık İlişkileri

Öğrencileri babalarının veya yakınlarının meslek ve mevkileri bakımından incelediğimizde, 218 kişinin bilgisine ulaşabilmekteyiz. Diğer yandan 34 kişinin adlarını belirlememize rağmen meslekleri hususunda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Bu kişilerden babası veya yakınları paşa olanların sayısı 66'dır. Bir paşanın himâyesinde olanlar, 7 kişidir. Geriye kalan 2 çiftçi, 7 tüccar, 1 mahalle

imamının dışındakilerin tamamı, üst ve orta düzey askeri ve mülki devlet memurlarıyla eşraftan oluşmaktadır.

Osmanlı'da genellikle bir kişi, eğer üst düzey devlet adamı veya tanınmış bir zatın çocuğu ya da yakını ise onun ismiyle birlikte anılmaktadır. Resmi belgelerde bu nevi şahısların dışında kalanlar ise genellikle yalnızca kendi isimleriyle geçmektedirler. Dolayısıyla belirlediğimiz 218 kişinin dışında kalan ve babalarının meslekleri belirlenemeyen öğrencilerin hemen hepsinin mali durumunun orta veya alt seviyelerde olması muhtemeldir. Öksüz ve yetim çocukların kabul edildikleri sanayi mektepleri, Rusçuk ve Sofya ıslahathâneleri, Darüşşafaka'dan gönderilen 72 kişinin mali durumlarının zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Dahası Batılı usulde açılan ilk okul olan Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun'a başlarda hiç okuma yazma bilmeyen talebe alınırken daha sonraları (1240/1824) mektepten mezun olan kaptanların ve subayların çocukları alınmaya başlanmıştır (Ergin, II, 1939: 267-268).

Devlet bursundan faydalanacak öğrencilerin seçiminde babalarının veya yakınlarının mali ve siyasi etkinliğinin ne kadar göz önünde tutulduğunu tam olarak kestirebilmek güçtür. Ancak bu konuda bariz bir adaletsizlik göze çarpmamaktadır. Bazı paşalar tarafından kendi oğulları için yapmış oldukları başvuruların geri çevrilmesi buna işaret eder¹. Her ne kadar seçim hususunda bazı hatalar yapılmışsa da bilhassa konusunda uzman veya okulunda başarılı

¹ Ferik Abdi Paşa'nın oğluna devlet bursu bağlanması isteğinin kabul edilmemesi bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Abdi Paşa'ya, küçük oğlu Hüsrev Bey için istida ettiği devlet bursundan yararlanamayacağı fakat isterse masraflarını kendisi karşılamak koşuluyla Paris'e gönderebileceği cevabı verilmiştir. Dolayısıyla Paşa, eğitim için Paris'e gönderdiği oğlunun masraflarını kendisi karşılamıştır [BOA, A.MKT.NZD, 267/55 (24 R.evvel 1275/01 Kasım 1858)]. Diğer bir örnekte, Yaver-i Şehriyari Beşinci Ordu Süvari Fırkası Kumandanının, küçük oğlu Esad'ın tahsilini tamamlamak üzere diğer subaylarla beraber Almanya'ya gönderilmesi talebi, gönderilenlerin imtihanla seçildiğinden dolayı reddedilmiştir [BOA, Y.MTV, 98/88, 3 (9 Muharrem 1312/13.07.1894)]. Aynı şekilde Berlin'de iki seneden beri askeri bilimler tahsil etmekte olan Eski Sadrazamlardan Ali Paşa'nın torunu İsmail Bey, ailesinin yardımıyla geçimini temin etmekte oldukça güçlük çekmekte olduğundan bahisle tahsiline devam edemeyecek duruma düştüğünü ve bu nedenle Almanya'ya tahsil için gönderilen askeri öğrenciler gibi kendisine maaş bağlanmasını istemiştir. Ancak bu isteğinin kabul edilmemesi yüzünden Alman ordularına giremediğinden kendi hesabına mühendislik tahsili için Münih şehrine gitmiştir (14.05.1900). Bkz. BOA, Y.MTV, 191/51, ek 1-2 (09 Safer 1317/19 Haziran 1899); BOA, Y.MTV, 195/75 (16 C. ahir 1317/22 Ekim 1899); BOA, Y.MTV, 202/81, ek 1-2 (14 Muharrem 1318/14 Mayıs 1900).

olanların seçilmesine gayret edilmiştir. Sistemin sadece paşa çocuklarına açık bir hale gelmesinin önüne geçilmiştir.

Diğer taraftan yurtdışına gönderilen öğrencilerin akrabalık ilişkilerini tahlil ettiğimizde, ilk olarak babadan oğula silsile şeklinde devlet bursu alanlar dikkati çekmektedir. Tespitlerimize göre bu özelliği taşıyan altı baba-oğul mevcuttur. Bunlara kısaca değinmek gerekirse; daha önce hakkında bilgi verdiğimiz İbrahim Edhem Paşa'nın kendisi gibi oğlu Osman Hamdi Bey de devlet bursundan faydalanmıştır. Aslında Osman Hamdi Bey, öğrenim masrafları babası tarafından karşılanmak üzere 1860'da Paris'e gönderilmiştir¹. Fakat İbrahim Edhem Paşa, 1862'de, mali gücünün yetersizliğinden dolayı oğluna devlet bursu bağlanmasını talep etmiş ve bunun üzerine Osman Hamdi Bey'e aylık 500 frank maaş tahsis edilmiştir². Paşa, oğlunu kendisinin de okuduğu Institution de Barbet'e yollamıştır. Osman Hamdi, bu okulu bitirdikten sonra babasının isteğiyle 1864'te Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Ancak hukuktan çok güzel sanatlara olan ilgisi sebebiyle Paris Güzel Sanatlar Yüksekokulu'nda resim derslerine katıldı, özel atölyelere devam etti. Jean-Léon Gérôme ve Gustave Boulanger'den resim dersleri aldı. Ayrıca arkeolojiyle de ilgilendi. 1858'de Sırbistan ve Viyana'da sergiler ve müzeler hakkında incelemelerde bulundu. Abdülaziz'in Paris'i ziyareti sırasında Süleyman Seyyid ve Şeker Ahmed Paşa'yla birlikte Uluslararası II. Paris Dünya Sergisi'ne katıldı (1867). Bu sergiden bir madalya kazandı. Paris'te öğrenciliği sırasında Marie adlı ilk eşiyle evlendi. On yıl sürecektir bu evlilikten iki kız çocuğu oldu. 1868'de İstanbul'a döndü (Eldem 2006: 53; Yaman 1994: 162). Ancak babasından farklı bir şekilde de olsa, Osman Hamdi Bey de resim, arkeoloji ve müzecilik dallarındaki öncülük ve başarılarıyla öne çıkacak, Osmanlı kültür ve sanat dünyasında herkesçe malum saygın yerini alacaktı. Bu bakımdan Osman Hamdi Bey'in memleketindeki faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi, III. Bölümde verilecektir.

¹ BOA, İ.HR, 9562 (05 Ramazan 1276/27 Mart 1860).

² Bu konuda bkz. BOA, İ. HR, 10894, 1-2 (1 Muharrem 1279/29 Haziran 1862); BOA, A.MKT.MHM, 245/83 (03 C. evvel 1279/27 Ekim 1862); BOA, İ. HR, 11155 (18 C. evvel 1279/11 Kasım 1862).

Paşa'nın oğullarından Halil Edhem (Eldem) Bey¹ de uzun müddet yurtdışında tahsil görmüştür. Ancak Halil Edhem (Eldem)'in devlet bursu aldığına dair bilgiye ulaşılamadığından, masraflarının babası tarafından karşılanmış olabileceği ihtimali daha yüksek görünmektedir.

Mekteb-i Tıbbiye'nin önemli hocalarından Serope Viçenyan (Servişen) (1815-1897), II. Mahmud döneminde bursa bağlanmışken oğlu Viçen Viçenyan'a Abdüllaziz'in saltanatı sırasında burs verilmiştir. Son bölümde daha detaylı olarak ele alacağımız Serope, uzun yıllar Fransa ve İtalya'da tıp eğitimi görmüştür. Serope'nin istidası üzerine oğlu Viçen, aylık 100 frank tahsisatla 1855'te Paris'e gönderilmiştir². Burada Viçen'in hukuk tahsili gördüğü (Şişman 2004: 157) belirlenmesine karşın, ne zaman tamamlayıp memlekete döndüğü tespit edilememiştir.

Kimyager Derviş Paşa (1817-1878), İngiltere'de öğrenim görmüş ilk talebelerdendir. Babası, mahalle imamı olan Mehmed Emin Derviş Paşa, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan mezuniyetini müteakip, tahsil için diğer

¹ İbrahim Edhem Paşanın diğer oğulları, İsmail Galib ve Mustafa'dır. Halil Edhem (Eldem) Bey (1861 - 1938) orta öğrenimini babasının elçi olarak bulunduğu Berlin'de tamamlamış, Viyana'da jeoloji ve kimya dallarında yüksek öğrenim gördükten sonra Bern'de felsefe alanında doktora yapmıştır. 1885'te yurda dönmüştür. Ancak yurtdışı tahsili esnasında devletten burs aldığına dair herhangi bir ibare veya belge bulamadığımızdan Halil Edhem Bey'i veri tabanımıza kaydetmedik. Halil Edhem, muhtelif tarihlerde Darüşşafaka, Mekteb-i Mülkiye, Hendese-i Mülkiye, Dârülmuallimîn ve Dârülfünûn'da mineroloji, jeoloji ve kimya dersleri vermiştir. Müze-i Hümayun müdürlüğü sırasında ağabeyi Osman Hamdi Bey'in yardımcılığını ve onun vefatından sonra hem bu kurumun müdürlüğünü hem de Sanayi-i Nefîse müdürlüğünü üstlenmiştir. Bu esnada Osman Hamdi Bey'in de katkılarıyla müzeciliğin yanında Türk-İslam sikkeleri ve kitabeleri konularında ihtisas sahibi olmuştur. Bir ara İstanbul Şehreminliği de yapmıştır (20 Temmuz 1909-6 Ocak 1910) (Ergin 1996: 230-241). İstanbul Âsâr-ı Atîka Muhipler Cemiyeti kurucu üyeleri arasında yer almış, daha sonra Âsâr-ı Atîka Encümeni başkanlığına getirilmiştir. Tarih-i Osmani Encümeni üyeliği ile Türk Tarih Kurumu üyeliği ve ikinci başkanlığı görevlerini de yürüten Halil Edhem, Türk Tarihiyle alakalı birçok bilimsel makale yayınlamıştır. Türk kültürüne bulunduğu memuriyetler esnasında önemli hizmetleri görülen Halil Edhem Eldem yabancı ülkelerdeki birçok arkeoloji enstitülerine de üye seçilmiştir. 1931'de devlet memuriyetinden emekli olduktan sonra iki dönem İstanbul milletvekilliği de yapmıştır. Kısaca özetlemeye çalıştığımız Halil Edhem Eldem'in hayatı ve faaliyetleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Halil Edhem Hatıra Kitabı; Koçu, İSTA, IX: 4994-4995; Eyice (DİA, XI, 18-21); Gövsa: 163-164; Uluçay 1958: 365-366; Mehmed İzzet 1927: 61; BOA, İ. MF, 1310, 3 (11 Şevval 1321/31 Aralık 1903).

² Bkz. BOA, A.AMD, 53-97 (01 C.ahir 1271/19 Şubat 1855); BOA, İ. HR, 5812 (23 C.ahir 1271/13 Mart 1855).

arkadaşlarıyla birlikte Londra'ya gitmiştir (1834)¹. Birkaç sene Londra'da kaldıktan sonra Paris'e geçti (1838)². Burada üç sene maden fakültesine (Ecole des Mines) devam etti. Bir ara madenleri incelemek üzere İtalya'ya gitti³. Tahsilini tamamladıktan sonra İtalya, Almanya ve Rumeli'deki bazı madenlerde incelemelerde bulundu ve parası devletçe karşılanan çeşitli kitap ve aletlerle birlikte İstanbul'a döndü⁴. Türk modernleşmesine değerli katkıları bulunduğu için Derviş Paşa'nın yurda döndükten sonraki faaliyetlerini, III. Bölümde ele alacağız. Derviş Paşa'nın oğlu, İsmail Derviş Bey ise 1890'da, Tıbbiye'nin ilk sınıflarındayken tahsilini tamamlamak üzere Fransa'daki Lyon Askeri Tıp Fakültesi'ne gönderilenlerdendir. 1895'te yurda döndükten sonra Tıp Fakültesi'ne fen-i vilâde (doğum) muallim muavinliğine atanmıştır (Rıza Tahsin 1328, I: 87; II: 126). İsmail Derviş'in kızı olan gazeteci, yazar Suat Derviş (1905-1972) de yurtdışında öğrenim görenlerdendir. Kendi hesabına 1930'da Almanya'da Berlin Konservatuvarı ve Edebiyat Fakültesi'nde okumuş, fakat öğrenimini tamamlamadan geri dönmüştür (TBEA, II, 2003: 897-898).

Kimyager Derviş Paşa gibi Selim Paşa da, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn mezunlarından olup, yurtdışı tahsiline yollanan ilk öğrencilerdendir. Mehmed Esad (1310: 20, 146) Selim Paşa hakkında, Londra'ya gönderilen (1851/1835) Mekteb-i Harbiyelilerden olarak bahsetmesine rağmen arşiv belgesinden⁵ Mühendishâne-i Berri mezunu olduğunu ve yurda döndükten sonra Hasköy Kışlası'ndaki Lağımcı Alayı'na Kaymakam rütbesiyle atandığını öğreniyoruz. İngiltere'den başka bir süre de Fransa'da öğrenim gören⁶ Selim Paşa, birkaç

¹ İngiltere'deki tahsili hakkında bkz. BOA, HAT, 46848-B (Tarihsiz); BOA, HAT, 25932-B (04 Zilkade 1252 / 10 Şubat 1837); BOA, C.AS, 8251 (13 R.ahir 1253 / 17 Temmuz 1837).

² Londra'dan Paris'e geldiği ve buradaki öğrenimi boyunca aldığı maaşlar hakkında bkz. BOA, HAT, 46750-A (Tarihsiz); BOA, HAT, 46750-B (Tarihsiz); BOA, HAT, 48162-Z/6 (Tarihsiz); BOA, HAT 46720-D (07 Şaban 1254 / 26 Ekim 1838); BOA, HAT, 46720-E (07 Şaban 1254 / 26 Ekim 1838); BOA, HAT, 46734 (20 Ramazan 1254 / 07 Aralık 1838); BOA, HAT 37684 (27 Zilhicce 1254 / 13 Mart 1839); BOA, C.MF, 3401 (12 Zilkade 1256 / 05 Ocak 1841); BOA, C.AS, 48108 (19 R.evvel 1257 / 11 Mayıs 1841); BOA, C.AS, 44992 (21 Zilkade 1257 / 04 Ocak 1842).

³ BOA, İ. HR, 4 (23 C.ahir 1255 / 03 Eylül 1839).

⁴ BOA, İ. HR, 453 (13 Safer 1257 / 06 Nisan 1841). Ayrıca bkz. Şişman 1999: 9, 16).

⁵ BOA, C.AS, 20294, 1-2 (Muharrem 1256/Mart-Nisan 1840)

⁶ İngiltere ve Fransa'daki tahsili hakkında bkz. BOA, HAT, 18272 (Tarihsiz, 1253?/1837); BOA, HAT, 46343 (Tarihsiz, 1254?/1838); BOA, HAT, 46423-C (Tarihsiz, 1254?/1838); BOA, HAT, 26227-B (20 R. evvel 1254/ 13.06.1838); BOA, C.AS, 24599 ve ekleri (10 Receb 1253 / 10 Ekim 1837); BOA, C.AS, 54161 (11 Receb 1253 / 11 Ekim 1837); BOA, HAT, 26141 (Tarihsiz, 1253?/1837).

defa Mekteb-i Harbiye Nâzırlığı yapmış ve Tophâne-i Âmire azasıyken 1306/1890'da vefat etmiştir. Feriklik rütbesine kadar yükselmiş olan Paşa'nın eserleri Mühendishâne'de ders kitabı olarak okutulmuştur (Mehmed Esad 1310: 146; Gövsa: 350). Selim Paşa'nın oğlu olan Halil (Sözer) Paşa, 1880'de Paris'e resim eğitimi almak üzere gönderilmiş ve dönüş tarihi, 1888'e kadar l'Ecole des Beaux-Arts'da (Güzel Sanatlar Okulu) Jean-Léon Gérôme'un¹ öğrencisi olmuştur. Türk resim sanatının gelişmesinde önemli bir paya sahip olan Halil Paşa hakkında III. Bölümde daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

Hakkında sadece Mehmed Süreyya'nın eserinde (III, 1311: 454) bilgiye rastlayabildiğimiz Örfi Paşa, Avrupa'da tahsilini tamamladıktan sonra askeri alaylarda hocalık yapmış, Mirivâlık rütbesine kadar yükselip 1855 (1271)'de ölmüştür. Örfi Paşa'nın oğlu, Ali Paşa da Paris'te fenn-i servet (iktisat) tahsili görmüştür. 'Şarapçı' veya 'Kokana' lakaplarıyla tanınmış olan Ali Paşa çeşitli kalemlerde çalışmış ve bazı önemli diplomatik misyonları da yerine getirmiştir. Paris Sefareti Başkatipliği, Sırbistan Komiserliği ve Bosna Vilayeti Politika memuriyeti gibi görevlerden sonra kısa bir müddet Altıncı Belediye Dairesi Reis Vekilliği'nde de bulunmuştur. Şûrâ-yı Devlet azalığı, Meabir (geçitler) Reisliği, Nafia ve Zaptiye nezaretlerinin müsteşarlıkları gibi görevlerde bulunduktan sonra çeşitli vilayetlerde valilik yapmıştır. Kısa bir süre Şûrâ-yı Devlet Reisliği de yapan Ali Paşa son memuriyeti olan Beyrut valiliği esnasında vefat etmiştir (1889) (Ergin 1996: 124-126).

Yukarıdaki örneklerden farklı olarak, Ohannes Dadyan ve oğlu Arakel Sisak Dadyan yurtdışı tahsiline beraber gönderilmişlerdir. Ohannes Dadyan (1798-1869) ve büyük oğlu Arakel Sisak (1820-1886) Osmanlı Devleti'nin baruthanelerinden sorumlu olan ünlü Ermeni sülalelerinden Dadyanların önemli fertlerindendir. Daha sonra hakkında detaylı olarak bilgi vereceğimiz Ohannes Dadyan, Azatlı Baruthanesi Barutçubaşılığı görevini sürdürürken 1835'te II. Mahmud'un emriyle barut yapımı üzerine ihtisas edinmek üzere oğlu Arakel Sisak Dadyan ile İngiltere'ye gönderilmiştir. Burada baba-oğul, İngiltere Kraliyet

¹ Hakkında bkz. Gören (1996: 102-106).

Baruthanesi'nden barut yapmayı öğrendiklerini tasdik eden bir şahâdetnâme almaya muvaffak olmuşlardır¹. Dabağyan (2003: 717) Arakel Sisak Dadyan'ın, 1835'te, babasıyla Avrupa'ya giderek Viyana, Paris ve Londra'da yüksek tahsil gördüğünü ifade etmesine karşın belirtilen tarihte, İngiltere'ye gittiğinden başka bir bilgiye ulaşamadık. Osmanlı Devleti'nin son baş-mimarı Sarkis Balyan'ın da kayınpederi olan Arakel Sisak, muhtelif devlet memuriyetlerinde bulunmuş ve Dadyanların son barutçubaşısı olarak tarihe geçmiştir. Ticaret Nezareti Sanayi Bölümü Müdürlüğü'ndeyken vefat etmiştir (Dabağyan 2003: 717-719). Dadyan sülalesinin devlet bursuyla Batı'ya giden bir diğer ferdi², Barutçubaşı Bogos Dadyan'ın en büyük oğlu Arakel Dadyan'dır (1821-1911). Arakel İstanbul'da doğmuştur. 1838'de barut yapımındaki gelişmeleri öğrenmek amacıyla arkadaşları Manuk ve Mardiros ile Londra'ya gönderilmiştir³. Masrafları Baruthaneler Hazinesi'nden karşılanan⁴ bu üç arkadaş, Temmuz 1838'de Londra'ya ulaşmışlardır. Orada tahsilleriyle ilgili ihtiyaçları, Osmanlı Sefareti tarafından karşılanmıştır⁵. 1840'da Arakel, diğer arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'a dönmüştür⁶.

Ayrıca kendileri yurtdışında okurken devlet bursundan faydalanmadığı halde çocuklarının devlet burslusu olarak tahsil gördüğünü tespit ettiğimiz iki baba – oğuldan ilki Andon Nafilyan Paşa (Kendi hesabına?) ve oğlu Edvar Nafilyan'dır. Nafilyan Paşa (1830-1912) 1270 (1854) yılında Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olduktan bir müddet sonra Kırım Harbi'ne katılmış ve 1858-62 arasında Paris Tıp Fakültesi'nde okumuştur. Burada *Vesiko-vajinal Fistüllerin Marion - Sims*

¹ Bkz. BOA, HAT, 28921 (Tarihsiz); BOA, HAT, 28921-A (02 Temmuz 1836).

² Dadyanların birçok ferdi yurtdışı tahsili görmüştür. Bunlardan tespit edebildiklerimiz, Artin (Harutyun) Paşa (1830-1901), Nerses Gosrov (1825-1872), Krikor Mihran (1832-1882), Mıgırdıç (1844-1911), Simon (1829-1889), Simon (1847-1906), Ohannes Diran (1855-1908), Ohannes Vahram'dır (1857-1916). Detaylı bilgi için bkz. Çark (1953: 147-150); Koçaş (1967: 113); Tuğlacı (1993); Seropyan (1994: 541); Dabağyan (2003).

³ BOA, HAT, 28874 (Tarihsiz); BOA, HAT, 46403 (Tarihsiz); BOA, HAT, 46435-E (Tarihsiz).

⁴ Tahsil giderlerinin Mühimmât-ı Harbiye Hazinesi'nden karşılanması hususunda irade çıkmasına rağmen daha sonra bu karardan vazgeçilerek Baruthaneler Hazinesi'nden ödenmiştir. Bu konuda bkz. BOA, HAT, 28894 (Tarihsiz); BOA, HAT, 37505-D (01 R.ahir 1254/24 Haziran 1838); Dabağyan (2003: 720).

⁵ BOA, HAT, 46397 (21 R.ahir 1254/14 Temmuz 1838); BOA, HAT, 46439-C (17 C.evvel 1254/08 Ağustos 1838).

⁶ BOA, HAT, 48288 (27 Zilhicce 1255 / 02 Mart 1840); BOA, HAT, 48288-A (Tarihsiz). Arakel Bey'in bundan sonraki faaliyetleri hakkında bilgi bulunamamıştır. Bkz. Dabağyan (2003: 719-721).

Yöntemi ile Tedavisi başlığını taşıyan tezini savunarak ülkesine dönmüş ve Haydarpaşa, Gümüşsuyu ve Tophane hastanelerinde uzun yıllar çalışmıştır. Haydarpaşa Hastanesi Tatbikat ve Ameliyat Okulu iç hastalıkları bölümünün sorumluluğunu üslendiği gibi idrar yolları kliniği hocalığı ve bu hastanenin başhekimliği görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca Sarayın başhekimliği de yapan Nafilyan Paşa, Sultan Abdülhamid'in oğlunu ağır bir hastalıktan kurtarmıştır. Aralarında Cemil (Topuzlu) Paşa gibi önemli kişilerin de bulunduğu birçok talebenin Fransa'da öğrenim görmesi için aracılık etmiştir¹. Ferikliğe kadar yükselmiş olan Nafilyan Paşa'nın devlet bursu aldığına dair elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Oğlu Edvar Nafilyan (1875-?) da uzun bir müddet Paris'te tahsil görmüştür. 1890'larda 'firaren' Paris'e gitmiş ve 1897'de tıp tahsili yaparken 300 frank aylık tahsisle devlet bursuna bağlanmıştır². Fransa'da bulunan tüm talebelerin devlet burslarının kesildiği 10 Mart 1902'de³ Edvar'ın da tahsisatı iptal edilmiştir. Buna rağmen ülkeye dönmediği ve 1903'te halen Paris'te tıp tahsiliyle meşgul olduğu anlaşılan Edvar Nafilyan'ın bundan sonraki hayatı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır⁴.

İkinci örneğimiz Abdülhak Hâmid (Kendi hesabına) ve oğlu Abdülhak Hüseyin'dir. Türk edebiyatının en önemli şairlerinden Abdülhak Hâmid (Tarhan) (1852-1937) 1863'te ağabeyi Nasuhi Bey'le birlikte gittiği Paris'te Hortus Collège'e devam etmiştir (Uçman 1999d: 610). Nasuhi Bey ise Mekteb-i Osmani ve Saint Cry'de okumuştur⁵. Ne Abdülhak Hâmid ne de kardeşi Nasuhi Bey'in devlet bursu alıp almadıkları hakkında bilgi edinilememiştir. Bununla birlikte,

¹ Bkz. Rıza Tahsin, I, (1328: 74), 160; Çark (1953: 222); Solok (1986: 49)

² BOA, İ.ML 1310, 7, 1. ve 3. lefler (04 Şaban 1315/29 Aralık 1897), BOA, İ.HUS 1310, 106 ve ekleri (28 R.ahir 1315/26 Eylül 1897).

³ Maaşların kesilmesi hakkında bkz. BOA, Y.PRK.HR, 32/59 (27 Şevval 1320/27 Ocak 1903)

⁴ Hakkında bkz. BOA, Y.PRK.BŞK, 56/34, ek 1, 3 (02 Zilhicce 1315/24 Nisan 1898); BOA, Y.PRK.ML, 18/84 (01 Zilhicce 1316/12 Nisan 1899); BOA, Y.PRK.ML, 18/92, ek 1, 3 (25 Zilhicce 1316/06 Mayıs 1899); BOA, Y.PRK.DH 11/22, ek 1, 3 (08 Receb 1317/12 Kasım 1899); BOA, Y.MTV, 200/13, ek 1 (03 Zilkade 1317/05.03.1900); BOA, Y.PRK.EŞA, 37/68, ek 1, 2 (22 Zilkade 1318/13.03.1901); BOA, Y.MTV, 221/124, ek 1, 2 (22 C.ahir 1319/06.10.1901); BOA, Y.A.HUS, 445/107, ek 1, 6, 13, 14 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903).

⁵ Gövsa (9) Nasuhi Bey'in Mekteb-i Osmani'de okuduğunu, Erginün ise (1986: 10) Saint Cry'de okuduğunu belirtmektedir. Her iki okulda da okumuş olabilir.

Abdülhak Hâmid'in oğlu Abdülhak Hüseyin'in 2500 kuruş aylık maaşla Londra'da tahsil gördüğünü tespit edebildik¹.

Yurtdışı öğrenimliler arasında yukarıda bahsi geçen baba –oğulların yanı sıra birbirleriyle kardeşlik bağıyla bağlı olanları da görüyoruz. Bu hususta ilk örneğimizi teşkil eden Edip ve Münir paşalar, Maliye Nâzırı Saffetî Paşa'nın kethüdası Necip Efendi'nin oğullarıdır. Münir Efendi, Maliye Nezareti Mektubi Odası'na girdikten hemen sonra çıkan iradeyle öğrenim görmek için Viyana'ya gönderilmiştir². Viyana'da tahsil görmekte olup izinli olarak İstanbul'a gelmiş olan kardeşi Edip ile birlikte Mayıs 1858'de bu şehre gelmişler, ancak Haziranda bu sefer Mekteb-i Osmani'de öğrenim görmek için Paris'e yollanmışlardır³. Münir Paşa, yurtdışı tahsilinden sonra muhtelif hariciye memuriyetlerinde bulunduktan sonra 1875'te Teşrifât-ı Umûmiye Nâzırlığı'na atanmış ve 1883'te vezirlik rütbesine yükselmiştir (Mehmed Esad 1310: 67; Gövsa: 267; Şişman 2004: 143).

Alsibiyat, James, Milton ve Aleksandr Aristarki isimlerini taşıyan bu dört kardeş, Şûrâ-yı Devlet azalarından Susam Prensi Aristarki Bey'in oğullarıdır. 1866'da devlet bursuna bağlanan Aristarki kardeşlerden Aleksandr Mekteb-i Osmani'den sonra Collège de Sainte-Barbe'de öğrenim görmüştür. James ve Milton ise Collège de Sainte-Barbe'de tahsillerini tamamlayarak Aleksandr ile birlikte 1869'da İstanbul'a dönmüşlerdir. Alsibiyat ise Mekteb-i Osmani ve özel bir pansiyonda edebiyat tahsiliyle 1868'de İstanbul'a dönmüş, bir müddet Girit'te kalarak tekrar Paris'e gitmiştir. Nihayet 1872'de kesin dönüş yapmıştır (Şişman 1994: 2526-2527).

¹ O esnada Lahey Sefiri olan Abdülhak Hâmid Bey, Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbeti'ne göndermiş olduğu arzuhalde [BOA, Y.MTV, 140/32 (04 Zilkade 1313 / 17 Nisan 1896)], Londra'da tahsili bitmek üzere olan oğlu Abdülhak Hâmid'in kendi bulunduğu Sefâretin İkinci Kâtipliği'ne atanmasını talep etmektedir. Ayrıca belgeden Abdülhak Hüseyin'in bir yandan 'Padişah'ın ihsanıyla nail olduğu 2500 kuruş maaş ile' tahsil görürken aynı zamanda Londra'daki Osmanlı Sefâreti'nde bir müddetten beri fahrî olarak çalışmakta olduğunu öğreniyoruz.

² BOA, İ.HR, 7978 (06 C evvel 1274 / 23 Aralık 1857).

³ Edip Efendi'nin izinli olarak İstanbul'a gitmesi ve harcırahı hakkında bkz. BOA, İ. HR, 7683 (22 Zilkade 1273 / 14 Temmuz 1857); BOA, A.AMD, 78/98 (Tarihsiz). Tahsil için Viyana'ya geldikleri ve Paris'e gönderilmeleri hususunda bkz. BOA, İ. HR, 8304 (14 Zilkade 1274 / 26 Haziran 1858).

Mikayel ve Telemakos kardeşler Rum asıllı Sava Çivioğlu'nun oğullarıdır. Mikayel 1864'te Fransa'ya gitmiş, Mekteb-i Osmani ve Collège de Sainte-Barbe'de okumuştur. Fakat Temmuz 1866'da hastalığı sebebiyle İstanbul'a gönderilmiş ve orada ölmüştür. Vefat eden kardeşinin yerine Temmuz 1866'da devlet bursu bağlanan Telemakos Collège de Sainte-Barbe'de okurken disiplinsizlik sebebiyle okuldan atılınca 1870'te geri gönderilmiştir (Şişman 1994: 2527, 2529).

İzzet Fuad Paşa ile Reşad Fuad Bey, Sadrazam Keçecizâde Fuad Paşa'nın torunları ve Nâzım Bey'in oğullarıdır. Keçecizâde İzzet Fuad Paşa (1860-1925) İstanbul'da doğmuştur. İlk ve orta tahsilini tamamlayıp, askerlik tahsili görmek üzere Fransa'ya gönderilmiştir. Yurda döndükten sonra saraya yaver olmuş, çeşitli askeri görevlerde ve Madrid elçiliğinde bulunmuştur. 1908'den sonra Süvari komutanı ve Birinci Ferik olmuştur (Gövsa: 197-198). Keçecizâde Reşad Fuad Bey (1864-1921) ailesinin Suriye'de bulunduğu esnada Beyrut'ta doğmuştur. Mekteb-i Sultani'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra Paris'te yüksek öğrenim görmüştür. İstanbul'a döndüğünde Sâdâret Mektûbî Kalemî'ne girmiştir. Muhtelif Hariciye memuriyetlerinden sonra Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi üyesi olmuş ve bu görevden 1908'de emekli olmuştur (Çetin 1994: 317). Bu iki kardeşin devletten burs aldıklarına dair kesin ifadeler bulunmamakla birlikte tahsilleri sonrası hemen devlet hizmetinde istihdam edilmeleri, devlet burslusu olabilecekleri ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Adolf Markel ve Hanri Markel kardeşler Paris'te tıp öğrenimi yaparken, babaları Trablusgarb Sıhhiye Tabibi, Doktor Markel'in vefatıyla çok zor duruma düştükleri için Osmanlı Sefareti vasıtasıyla yardım talep etmişlerdir. Tahsillerini tamamlamalarına bir yıl kalmış olduğu da dikkate alınarak kendilerine 200'er franklık aylık maaş bağlanmıştır¹. Ancak bu süre zarfında öğrenimlerini bitiremediklerinden, Markel kardeşler, tahsisatlarının bir yıl daha uzatılmasını

¹ BOA, İ. HR 1310, 2 (07 R.evvel 1317 / 15 Temmuz 1899).

istemişlerdir¹. 1901'in Mart'ında halen devlet burslusu görülen Adolf ve Hanri'nin² daha sonraki hayatlarıyla ilgili, maalesef herhangi bir kaynağa rastlayamadık.

İsviçre'nin Cenevre şehrinde öğrenim görmekte olan Aşer Sâlim ve Avram Sâlim kardeşlere 1900'de aylık 300'er frank maaş tahsis edilerek, tahsil yerleri Paris'e kaydırılmıştır³. Avram tıp alanında, kardeşi Aşer ise maden üzerine eğitim almıştır⁴. İki kardeşin, 1902'de öğrenci tahsisatlarının kesilmesinden sonra en azından 1903'e kadar ülkeye geri dönmedikleri bilinmektedir⁵.

Mehmed Ali ve Abdurrahman beyler, Şurâyı Devlet azalarından olan İzzet Bey'in oğullarıdır. Mehmed Ali Bey Paris Hukuk Mektebi'nde, Abdurrahman Bey ise mühendislik tahsili için Saint Louis okulundayken, her ikisi de Temmuz 1893'te öğrenci tahsisatına geçirilmişlerdir⁶. Abdurrahman Bey maden tahsili yaparken, 1896'da öğrenci tahsisatlarının kaldırılması sebebiyle Maarif bütçesinden ödenmekte olan maaşı kesildiği için tahsiline kendi imkanlarıyla devam etmiştir⁷. Mekteb-i Sultani mezunlarından olan Mehmed Ali Bey ise 1894'te yurtdışı öğrenimini tamamlamış ve Bâbîâli İstişâre Odası Muavinliğine tayin olunmuştur⁸. Mehmed Ali Bey'in Hariciye'de kademe kademe yükselerek 1907'de orta elçi unvanıyla Washington Sefareti'ne atandığını görüyoruz⁹.

¹ BOA, Y.A.RES, 111/4, ek 1, 3 (01 Zilkade 1318 / 20 Şubat 1901)

² 10 Mart 1901'de tebellüğ edilen irade üzerine Brüksel ve Paris Osmanlı Büyükelçiliği tarafından Fransa'da bulunan öğrencilerin isimleri ve maaşlarının yer aldığı iki sayfalık bir defter düzenlenmiştir. Burada iki kardeşin 200'er frank maaş aldıkları görülmektedir. Bkz. BOA Y.PRK.EŞA 37/68, ek 1, 2 (22 Zilkade 1318/13 Mart 1901).

³ BOA, Y.MTV, 200/107, ek 1, 2 (27 Zilkade 1317 / 29 Mart 1900); BOA, Y.A.RES, 107/25, ek 1, 2 (21 Muharrem 1318 / 21 Mayıs 1900)

⁴ BOA Y.PRK.EŞA 37-68, ek 1, 2 (22 Zilkade 1318/13 Mart 1901), Avrupa'daki maaş alanları gösteren defterde, Talebe-i Osmanî Muhassasâtı başlığı altında yer almaktadırlar. Bkz. BOA, Y.MTV 221/124, ek 1, 2 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901).

⁵ BOA Y.A.HUS 445/107, ek 1, 6, 13, 14 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903).

⁶ BOA, İ. HUS 1310, 45 (19 Zilhicce 1310 / 04 Temmuz 1893).

⁷ Tahsisatının kesilmesiyle ilgili bkz. BOA, İ.ML 1310, 7, ek 1, 3 (04 Şaban 1315 / 29 Aralık 1897). Bundan sonra öğrenimini kendi hesabına devam ettiğine dair bkz. BOA, Y.MTV, 158/152, ek 1, 2 (28 Zilhicce 1314 / 30 Mayıs 1897).

⁸ BOA, İ. HR 1310, 13 (14 Receb 1311 / 22 Ocak 1894); BOA, İ. HR 1310, 3 (ve ekleri) (12 R.ahir 1313 / 02 Ekim 1895).

⁹ Tespitini yapabildiğimiz mesleki ilerleyişi için bkz. BOA, İ. HR. 1310, 19, ek 1, 2 (22 C.ahir 1313/10 Aralık 1895); BOA, İ. HR. 1310, 12, ek 1, 2 (21 Şevval 1313 / 05 Nisan 1896); BOA, İ. HR. 1310, 9, ek 1, 2 (08 Safer 1317 / 18 Haziran 1899); BOA, İ.HR. 1310, 15, ek 1, 2 (24 C.ahir 1321 / 16 Eylül 1903); BOA, İ.HR 1310, 30, (30 Receb 1325 / 08 Eylül 1907).

Modern Türk tıp tarihinin önemli simalarından Âkil Muhtar (Özden) ve Celâl Muhtar (Özden) kardeşler de devletten burs almış olan yurtdışı tahsillilerdendir. Babaları, Muhtar Efendi Askeri Tıbbiye’de başkâtip, Harbiye ve Tıbbiye’de edebiyat hocası ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye’nin kurucu üyelerindendi. Celal Muhtar (Özden) (1866-1947) Mekteb-i Tıbbiye’den 1888’de mezun olmuş (Dramur 1989: 148) ve Dâü’l-kelp (kuduz) Ameliyathanesi müdür muavinliğinde bulunduktan sonra 1889’da deri hastalıkları ve frengi üzerine ihtisas yapmak üzere Fransa’ya gönderilmiştir¹. Fransa’da önemli hocaların yanında asistanlık yapmış ve iki yıl Pasteur Enstitüsü’ne devam ederek başarı belgesi alan Celâl Muhtar, 1892 yılında babasının vefatıyla İstanbul’a dönmüştür (Gövsa 305; Kahya 1987a: 256). Yurda döndükten sonra önemli katkıları bulunan Celâl Muhtar III. Bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Âkil Muhtar (Özden) (1877-1949) ise, Askeri Tıbbiye’nin 3. sınıfına devam ederken, II. Abdülhamid rejimine muhalif arkadaşlarıyla birlikte Cenevre’ye kaçmıştır. 1897’de başladığı Cenevre Tıp Fakültesi’ni 1902’de tamamlamıştır. Tahsili esnasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne girmiştir (Demirel 1999: 432). 1897’nin son aylarında devlet bursuna bağlandığı halde birkaç ay sonra kendisinden Viyana’da tahsil görmesi istenerek maaşının orada verileceği bildirilmiştir². Belgelerden³ diğer arkadaşları gibi bu talebi reddettiği anlaşılan Âkil Muhtar’ın 1900’de Cenevre’de tahsiline devam etmesi kabul edilmiş ve tekrar kendisine maaş bağlanmıştır⁴. Hakkında olumsuz jurnaller gönderilmesine rağmen Cenevre Başşehbenderi’nin Padişah’a bağlı olup,

¹ BOA, İ.DH, 87238 (28 R.ahir 1306 / 01 Ocak 1889).

² Fransa ve İsviçre’deki öğrencilerin kimlik bilgileri ve tahsis olunan maaşlarını gösteren defterlerde ismi, Cenevre’de bulunanlar başlığı altında yer almaktadır. Bkz. BOA, İ.ML. 1310, 7 ve ekleri (04 Şaban 1315 / 29.12.1897); BOA, İ. HUS 1310, 106 ve ekleri (28 R.ahir 1315/26 Eylül 1897). Maaşının kendisine Viyana’da verileceği konusunda bkz. BOA, Y.PRK.BŞK, 56/34, ek 1-3 (02 Zilhicce 1315/24 Nisan 1898).

³ Bkz. BOA Y.PRK.ML, 18/39 (30 R.evvel 1316 / 18 Ağustos 1898); BOA, Y.PRK.ML, 18/83 (01 Zilhicce 1316 / 12 Nisan 1899); BOA, Y.PRK.ML, 18/92, ek 1, 2 (25 Zilhicce 1316/06 Mayıs 1899); BOA, Y.MTV, 191/127, ek 1,2 (23 Safer 1317 / 03 Temmuz 1899).

⁴ Cenevre’de bulunan diğer arkadaşlarıyla birlikte maaş tahsisi nedeniyle Brüksel ve Bern Sefiri vasıtasıyla Padişah’a sunulmak üzere 27 Mart 1900’de kaleme aldıkları teşekkürnâme ve bunun Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbeti’ne sevki hakkında bkz. BOA, Y.MTV, 200/107, ek 1, 2 (27 Zilkade 1317 / 29 Mart 1900); Cenevre’de kalmasına izin verildiği ve 300 frank aylık maaş tahsis edildiğine dair bkz. BOA, Y.A.RES, 107/25, ek 1, 2 (21 Muharrem 1318/21.05.1900).

komitelerle (Jöntürkler) hiçbir ilişkisinin olmadığını ve sadece dersleriyle ilgilenip, ‘münzeviyâne’ hayat geçirdiğini belirtmesiyle aylık 300 frank maaş verilmeye devam edilmiştir¹. Genel öğrenci tahsisatlarının kaldırılmasından (Mart 1902) sonra ülkeye dönmemiş, üniversiteden mezuniyetini müteakip, bir yıl da (1902-1903) Pasteur Enstitüsü’nde ders görmüştür (Barlas 2001: 208). 1903’ün başından itibaren Cenevre Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde iç hastalıkları, farmakodinami ve halk sağlığı asistanı olarak çalışmıştır. 1904’te *Kronik Beyin ve Omurilik Menenjit*i adlı tezini tamamlamıştır. Uygulamalı tedavi ve tıp müfredatı dersleri verdiği Cenevre Üniversitesi’nde 1907’de doçent oldu. Tıp Literatürüne “Kobay Sırt Cildi Refleksi” veya “Muhtar Refleksi” olarak geçen ünlü buluşunu bu sırada gerçekleştirmiştir. Ayrıca anestezi maddelerin tesirlerini meydana koyan bir usul bulmuştur. Kloralosun hayvanları refleksleri bozmadan uyuttuğunu, dolayısıyla hayvan deneyleri için ideal bir anestezi olduğunu ortaya koymuştur. II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye’nin yeniden düzenlenmesi adına oluşturulan kadroya dahil olmak üzere Hükümetin davetiyle 1908’de yurda dönmüştür (Gövsa: 305; Barlas 2001: 207, 208, 214; Demirel 1999: 432). Bundan sonraki hayatı ve faaliyetleri, Türkiye’ye katkılarının ele alınacağı, III. Bölümde anlatılacaktır. Bu iki kardeşin ortancası olan Kemal Muhtar (Özden) (1874-1958) da askeri hekimdir (Rıza Tahsin II, 1328: 106; Rıza Tahsin II, 1991: 80).

Hüsnü Zâim ve Mustafa beylerin babası, Diyarbakır eski Müdde-i Umûmisi (savcı) Mahmud Bey’dir. Her iki kardeşin de 1901’de Paris’te öğrenim gördükleri ve Maliye’nin *muhtâcîn* bütçesinden maaş aldıkları görülmektedir². 10 Mart 1902’de öğrenci tahsisatları kesildiğine göre en azından bu tarihe kadar devlet bursundan faydalandıkları düşünülebilir.

¹ Cenevre’de bulunan firarilerden gösterilmesi sebebiyle yapılan soruşturmada, Cenevre Başşehbenderi’nin hakkındaki olumlu ifadelerde bulunması, Âkil Muhtar’ın tahsiline devam etmesine ve bir müddet muhtemelen kesilmiş olan maaşının Öğrenci Tahsisatı bütçesinden karşılanmasına vesile olmuştur. Bkz. BOA, Y.A.RES, 112/15, ek 1-3 (10 Muharrem 1319/29.04.1901); Y.MTV 221/124, 1-2 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901).

² BOA, Y.MTV, 221/124, 2 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901).

Hasan Zeki ve Ahmed Nesimi kardeşler, Hanya fâtihi Gazi Yusuf Paşa'nın torunlarından ve Girit eşrâfından Suhtezeâde Hasan Bey'in oğullarıdır¹. 1895'te gittikleri Fransa'da Hasan Zeki Paris Tıp Fakültesi'nde, Ahmed Nesîmî Hukuk Fakültesi'nde kendi hesaplarına öğrenim görmekteyken Girit'te çıkan karışıklık esnasında ailelerinin büyük zarara uğradığını belirterek tahsillerini sürdürebilmeleri için devletten yardım talep etmişlerdir². 1898'de münasip bir miktar devlet bursu verilmesi için irade çıkmasına rağmen maaşları bağlanmamış ve bunun üzerine çıkan ikinci bir iradeyle Maliye'nin 'muhtacîn' bütçesinden geçici olarak 300'er frank aylık tahsis edilmiştir³. İki kardeş, tahsillerini tamamlamaya üç yılları kaldığını belirterek tahsisatlarının kesilmemesini istemişler ve bunun üzerine 1902'ye kadar maaş almaya devam etmişlerdir⁴. Ahmed Nesimi'nin izini bundan sonra kaybederken 1903 tarihli arşiv belgesinden Hasan Zeki'nin geriye dönmeyip babasının yardımlarıyla tahsiline devam ettiğini ve bitirmesine kısa bir süre kalan öğrenimi tamamlar tamamlamaz İstanbul'a dönmeyi istediğini öğreniyoruz⁵.

Kaymakam iken vefat etmiş Mazhar Bey'in çocukları olan Cevad Mazhar ve Kâmil Mazhar beyler, yurt dışında tahsil gören Askeri Tıbbiyelilerdendir. Cevad Mazhar (1870-1934), Mekteb-i Tıbbiye'de bulunan Kimyâhâne'de (Kimya laboratuvarı) analiz yapabilecek kimyagerlere duyulan ihtiyaç üzerine tahsil için çeşitli ülkelere gönderilen dört yeni mezun hekimden birisidir⁶. İki yıl dil, 3 yıl da kimya tahsili yapmak üzere toplam beş yıllığına Viyana'ya gönderilmiştir⁷. Öğrenimini 1898'in sonlarında tamamlayarak, İstanbul'a dönmüştür⁸. Cevad

¹ BOA, Y.A.HUS, 445/107, 1, 13-14 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903).

² Paris'te kendi hesaplarına tahsil gördükleri ve Girit'teki karışıklıkta muhtaç duruma düştükleri hakkında bkz. BOA, Y.MTV, 158/152 (28 Zilhicce 1314/30 Mayıs 1897); BOA, Y.MTV, 171/22, ek 1, 3 (5 Şaban 1315 / 30 Aralık 1897); BOA, Y.MTV, 184/31, ek 1, 2 (09 Receb 1316 / 23 Kasım 1898).

³ Bkz. BOA, İ. HUS 1310, 10 (04 Zilhicce 1315 / 26 Nisan 1898); BOA, İ. HUS 1310, 121, (29 R.ahir 1316 / 16 Eylül 1898); BOA, İ. ML 1310, 22, 1-2 (27 R.evvel 1316 / 15 Ağustos 1898).

⁴ BOA, Y.MTV, 184/31, 1-2 (09 Receb 1316 / 23 Kasım 1898); BOA, Y.A.HUS, 395/20, ek 1, 2 (28 Zilkade 1316 / 09 Nisan 1899); BOA, Y.MTV, 196-54, ek 1-3 (14 Receb 1317 / 18 Kasım 1899); BOA, Y.PRK.EŞA, 37/68, ek 1, 2 (22 Zilkade 1318 / 13 Mart 1901).

⁵ BOA, Y.A.HUS, 445/107.

⁶ Diğerleri Hikmet, Nureddin ve Ziya'dır. Hikmet Almanya'ya, Nureddin Fransa'ya, Hilmi İngiltere'ye gönderilmişlerdir.

⁷ BOA, İ. AS 1310, 5, 1-3 (16 Şevval 1310 / 03 Mayıs 1893); BOA, İ. AS 1310, 12, 1-4 (24 Muharrem 1311 / 07 Ağustos 1893).

⁸ BOA, İ. HUS 1310, 86 (23 C.evvel 1316 / 09 Ekim 1898).

Mazhar yurda geldikten sonra, Rıza Tahsin'e göre (II, 1328: 99) Mekteb-i Tıbbiye'ye muallim, Gövsa'ya göre (240) ise Gümrük Kimyageri ve Etfal Hastanesi Deri Hastalıkları Uzmanı olmuştur. 1908'de kadro harici bırakılmış, 1912'de Askeri Kimya Laboratuvarında çalışmıştır. 1919'da Üniversite Hayatı Kimya profesörlüğüne tayin edilmiştir. İstanbul'daki Kimyagerler Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış olan Cevad Mazhar'ın derslerine ait eserleri vardır. Kâmil Mazhar da kardeşi gibi hekim olup, Askeri Tıbbiye'nin ilk sınıflarındayken 1891'de Lyon Askeri Tıp Fakültesi'ne gönderilmiştir¹. Ancak bir müddet sonra okul kurallarına uymadığı gerekçesiyle iade edilmiştir. Kamil Mazhar, tahsiline Mekteb-i Tıbbiye'de devam ederek 1896'da diploma almıştır. Ancak ilk tayin edildiği Selanik Rüsûmât Kimyagerliği'nde ölmüştür (Rıza Tahsin, I, 1328: 87; II, 1328: 129).

Yusuf İzzet ve İbrahim Halil, Taşlıca Mutasarrıfı ve Komutanı Ferik Süleyman Paşa'nın oğullarıdır. Yusuf İzzet Bey, Mekteb-i Sultânî'yi (Galatasaray Lisesi) bitirdikten sonra Paris'te hukuk tahsili görmüş ve 1896'da Hariciye Nezareti'nde bir memuriyete tayin edilmiştir². Yusuf İzzet Bey'in Devlet bursu alıp almadığı hususunda kesin bir kanıta ulaşamadığımızı da belirtmekte yarar görüyoruz. İbrahim Halil Bey ise Mekteb-i Harbiye mezunu olup, Erkan-ı Harbiye Kolağası rütbesiyle 1900'de askeri eğitim için Almanya'ya gönderilmiştir. Berlin'de tahsil görmekteyken kendisine, Bosna'da incelemelerde bulunduktan sonra Taşlıca'daki babasının yanına gidebilmesi için üç haftalık izin verilmiştir. Bu sırada erkân-ı harp (kurmay) binbaşısı olan Halil Bey, Bosna'daki izlenimlerini yazdığı bir raporu, Taşlıca Komutanı olan babasının vasıtasıyla İstanbul'a göndermiştir³.

¹ BOA. Y.PRK.ASK 77-86 (21 R.ahir 1309 / 24 Aralık 1891).

² BOA, İ. HUS 1310, 47 (22 Şevval 1313 / 06 Nisan 1896); İ. HUS 1310, 57 (29 Zilkade 1313 / 12.05.1896).

³ Bu husustaki belgeler için bkz. BOA, Y.MTV, 202/81, ek 1-2 (14 Muharrem 1318 / 14 Mayıs 1900); BOA, Y.PRK.HR, 28/87, ek 1-3 (12 Muharrem 1318 / 12 Mayıs 1900); BOA, Y.PRK.HH, 33/28, ek 1-2 (24 C.ahir 1319 / 08 Ekim 1901); BOA, İ. HUS 1310, 130 (26 Zilkade 1320 / 24 Şubat 1903); BOA, A.MKT.MHM, 730/2 (26 Zilkade 1320 / 24 Şubat 1903); BOA, Y.A.HUS, 443/9, ek 1-3 (01 Zilhicce 1320 / 01 Mart 1903); Bilhassa Bosna ve Hersek'teki izlenim ve incelemelerini içeren 3,5 sayfalık raporu için bkz. BOA, Y.A.HUS, 444-111, 2-3 (29 Zilhicce 1320 / 29 Mart 1903).

Necmeddin Arif ve Celaleddin Arif beylerin babaları, uzun yıllar Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın başkâtipliğini yapan Mehmed Ârif Bey'dir¹. Necmeddin Ârif Bey (1871-1926) 1894'te Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Haydarpaşa Hastanesine operatör muavini olarak atanmıştır. Yemen'e görevli olarak gönderildiği sırada Mısır üzerinden Paris'e kaçmıştır (1898). Burada tıp tahsiline başlayan Necmeddin Arif'e, 1899'un Martında, devlet tarafından aylık 400 frank maaş verilmeye başlanmış ve muhtemelen bu burs, öğrenci tahsisatlarının kesildiği Mart 1902'ye kadar devam etmiştir². Necmeddin Arif tahsilini tamamladıktan sonra Mısır'a gitmiş ve Meşrutiyet'in ilanına kadar İstanbul'a dönmemiştir. Sırasıyla Beyoğlu ve Gurebâ-yı Müslimîn hastanelerinin başhekimliklerinde bulunmuş ve uzun yıllar İstanbul'da ürolog olarak çalışmıştır³.

Necmeddin Arif'in küçük kardeşi, Celâleddin Ârif Bey (İstanbul, 1875 - Paris, 1930), Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra Mekteb-i Sultanî'den (Galatasaray Lisesi) mezun olmuştur (Berküren 1997: 14). Mısır Hukuk Mektebi'nde bir sene tahsilden sonra tahsilini tamamlamak için Paris'e gitmiştir⁴ (1896). Bir müddet sonra kendisine aylık 300 franklık devlet bursu bağlanmış olup 1898'de Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Aynı yıl hukuk alanında doktoraya ve Siyasal Bilimler Okulu'na başlamıştır⁵. Bu iki alandaki tahsilini 1901'de tamamlayan⁶ Celâleddin Arif Bey, aynı yıl Mısır'a dönerek Kahire'de avukatlığa başlamıştır. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönmüş ve Hukuk Fakültesi Hukuk-ı Esasiye (Anayasa Hukuku) hocalığına atanmıştır. 1914'te İstanbul Dava Vekilleri Cemiyeti (İstanbul Barosu) başkanlığına seçilmiş ve bu görevini 1920'ye kadar sürdürmüştür. Bu görevle birlikte hocalığa da devam eden Celaleddin Arif, Meclis-i Mebusan'a Erzurum Milletvekili olarak

¹ *Binbir Hadis ve Başımıza Gelenler* eserlerinin sahibi ünlü Mehmed Ârif Bey.

² BOA, Y.PRK.ML, 18/83 (01 Zilhicce 1316 / 12 Nisan 1899); BOA, Y.PRK.ML, 18/84 (01 Zilhicce 1316 / 12 Nisan 1899); BOA, Y.PRK.DH, 11/22, ek 1, 3 (08 Receb 1317 / 12 Kasım 1899); BOA, Y.PRK.EŞA, 37/68, ek 1-2 (22 Zilkade 1318 / 13 Mart 1901).

³ Bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 114-115); Rıza Tahsin (II, 1991: 57); Erden (1948: 297).

⁴ BOA, Y.MTV, 158/152, 1-2 (28 Zilhicce 1314 / 30 Mayıs 1897)

⁵ BOA, Y.MTV, 184/60, 1-2 (17 Receb 1316 / 01 Aralık 1898)

⁶ Paris'te Talebe-i Osmani Tahsisatından faydalandığına dair bkz. BOA, Y.MTV, 221/124, 1-2 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901) Hukuk ve Siyaset Bilimlerinde öğrenimini tamamladığı ve Doktora tez masraflarının karşılanması hakkında bkz. BOA, İ. DH 1310, 34, 1-3 (26 Zilkade 1318 / 17 Mart 1901).

girmiş ve kısa bir süre Meclisin başkanlığını da yapmıştır. İstanbul'un işgaliyle Anadolu'ya geçmiş ve ilk TBMM'nin Erzurum milletvekili olmuştur. Celâleddin Ârif, bir aralık Meclis'in İkinci Başkanlığı'nı da yaptıktan sonra Cumhuriyet'in ilk Adliye Vekili olmuş ve en hassas dönemlerde bu görevi ifa etmiştir. 1922'de atandığı Roma Temsilciliği görevinden 1923'te ayrılmış olduğu halde geriye dönmemiş ve Paris'te vefat etmiştir (Erk 1954: 419; Çoker 1995: 388-390).

Tespitlerimize göre devlet burslusu olarak yurtdışı öğrenim gören akrabalık derecesi dede–torun ilişkisi olan iki örnekten ilki, Hekim İsmail Paşa ve torunu Vedat (Tek) Bey'dir. Hekim İsmail Paşa (1812-1871) Sakız'dan İzmir'e göçen bir Rum aileye mensuptur (Ergin 1996: 127). Cerrahlığı ilk olarak İzmir'de Cerrah Hacı İshak Efendi'nin himayesinde pratik olarak öğrenmiştir. Hacı İshak Bey'le Yunan ve Rus savaşlarına da katılan İsmail, Hassa 3. Piyade Alayı cerrahlığına tayin olunmuştur. Ancak bu sahadaki bilgisini yeterli görmediğinden yeni açılan (1827) Cerrahhâne'ye kaydolmuştur. 1835'te Cerrahlar Emmini sıfatıyla gördüğümüz İsmail Efendi'nin, 1840'ın son ayına ait belgelerden Cerrahlar Müdürü görevinde olup tahsil için Paris'te bulunduğu şahit oluyoruz¹. Hekim İsmail Paşa'ya öğrenci tahsisatı bağlanmadığından kaynaklarda kendi hesabına gittiği ifade edilmektedir. Ancak memuriyet maaşı olan aylık 631 frangın Paris'te elçilik vasıtasıyla kendisine ödendiğine ve hatta kesilen ta'yinâtının İstanbul'daki ailesine verilmesi talebine şahit olmaktayız². Dolayısıyla hiç de azımsanamayacak bir maaşın tahsil müddeti boyunca ödenmeye devam edilmesi ve dönüş harcırahı tahsis edilmesi³, bir nevi devlet bursu almış olarak değerlendirilebilir. Avrupa'daki bütün talebelerin geri çağrılmasına rağmen kendisinin 6 ay daha kalmasına müsaade edilmiş ve

¹ Bu hususta kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Ergin (1996: 127), onun Cerrahhane'den mezuniyetini (1256/1840) müteakip tahsil için Paris'e gittiğini ve Paris'ten döndükten sonra Cerrahhane'ye müdür olarak tayin edildiğini belirtmektedir. Aynı görüş, diğer kaynaklarda da ifade edilmiştir (Kahya 1987a: 246; Aydın 1999b: 675; Hatemi ve Kazancıgil 1988: 16). Fakat konuyla ilgili arşiv kaynaklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla, İsmail Efendi'den 1835 ve 1837 tarihli belgelerde Cerrahlar Emmini olarak bahsedilmektedir (BOA, C.SH, 975; BOA, C.SH, 606). Aynı şekilde tahsil için Paris'te bulunduğu esnada da bir müddet bu sıfatı taşıdığı ve 1841'den itibaren Cerrahlar Müdürü olarak anılmaya başlandığı görülmektedir. Bunun için bkz. BOA, C.SH, 524; BOA, C.MF, 3402; BOA, C.DH, 14961; BOA, A.DVN, 8/25; BOA, A.MKT, 10/82; BOA, C.MF, 2232.

² BOA, C.MF, 3402, ek 1-3 (08 Zilkade 1256 / 01 Ocak 1841); BOA, C.SH, 524, ek 1-2 (24 Şevval 1256 / 19 Aralık 1840).

³ BOA, İ. HR, 1126, ek 2 (03 Zilhicce 1259 / 25 Aralık 1843).

1844'ün son aylarında yurda dönmüştür¹. 1845'te de padişahın başhekimliğine ve Mekteb-i Tıbbiye nâzirliğine atanmıştır. Bu esnada çiçek aşısının yaygınlaştırılması hususunda yaptığı çalışmalar önemlidir. Daha sonra Bâbiâli'de nâzırlık ve valilik gibi önemli mevkilerde görev yapan Hekim İsmail Paşa, Meclis-i Vâlâ-yı Tanzimat, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Hazâin gibi önemli meclislerin üyeliklerinde bulunmuştur. İkinci defa İstanbul Şehreminliği'ne getirildiği gün geçirdiği rahatsızlığın artması neticesinde emekliye ayrılmış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir².

Hekim İsmail Paşa'nın kızı, Şair ve besteci Leyla (Saz) Hanım ile Osmanlı vezirlerinden Bağdat Valisi Sırrı Paşa'nın çocuğu olan Mimar Vedad (Tek) Bey (1873-1942) de devlet bursu almış öğrencilerdendir. İstanbul doğumlu olan Vedad Efendi, Mekteb-i Sultanî'nin 10. sınıfına kadar okuduktan sonra annesinin desteğiyle eğitimini yurtdışında sürdürmek için 1889'da, Paris'e gönderilmiştir. Burada lise eğitimini Ecole Monge'da tamamladıktan sonra Academie Julien'de resim, Ecole Centrale'da mühendislik alanlarında öğrenim görmüştür. 1895'te Ecole National des Beaux Arts'da (Güzel Sanatlar Okulu) mimarlık eğitimi almaya hak kazanmıştır (Yavuz 1999b: 615). Bu sırada Maarif-i Umumiye Nezareti bütçesinden karşılanmak üzere kendisine 250 frank maaş bağlanmıştır³. Ancak bu maaş, 1896'da tahsisatların kaldırılması yüzünden kesilmiştir⁴. 1897'nin sonlarında tekrar burs bağlanması hakkında çıkan iradeye rağmen Vedad Bey maaşını almaya başladığı 1898'in ilk aylarına kadar öğrenimini kendi hesabına sürdürmüştür. Tahsilini tamamlayıp, 1898'in Ağustos ayında İstanbul'a dönünceye kadar da devletten burs almaya devam etmiştir⁵. Modern Türk mimarisinin önemli ve öncü isimlerinden olan Vedad Bey'in yurda

¹ BOA, İ.HR, 1126, ek 2 (03 Zilhicce 1259 / 25 Aralık 1843); BOA, A.DVN, 8/25 (Tarihsiz); BOA, HR.MKT, 1/62 (12 Muharrem 1260 / 02 Şubat 1844); BOA, A.MKT, 10/82; BOA, C.MF, 2232, ek 1-3 (19 Şaban 1260 / 03 Eylül 1844).

² Hekim İsmail Paşa hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Hatemi (1988:16-18); Ergin (1996: 127-131); Aydın (1999b: 675-676); Bursalı Mehmed Tahir (2000, III: 205-206); Rıza Tahsin (I, 1328: 14-15, 36); Gövsa (194); Kahya (1987a: 246).

³ BOA, İ.TNF 1310, 5 (05 Zilhicce 1312 / 30 Mayıs 1895).

⁴ BOA, İ. ML 1310, 7, ek 2 (04 Şaban 1315 / 29 Aralık 1897).

⁵ BOA Y.MTV 158/152, ek 1-2 (28 Zilhicce 1314 / 30 Mayıs 1897); BOA, İ. HUS 1310, 14 (05 Receb 1315 / 30 Kasım 1897); BOA, Y.MTV, 171/22, ek 1, 3 (5 Şaban 1315 / 30 Aralık 1897); BOA, İ. HUS 1310, 67 (25 Şaban 1315 / 19 Ocak 1898); BOA, İ. ML 1310, 29 (29 Şevval 1315 / 23 Mart 1898); BOA, Y.PRK.BŞK, 56/34, ek 1-3 (02 Zilhicce 1315 / 24 Nisan 1898); BOA, Y.PRK.DH, 11/22, ek 2 (12 Teşrin-i Sâni (Kasım) 1899).

döndükten sonraki faaliyetleri hakkında son bölümümüzde bahsedeceğiz. Vedad Bey'in ağabeyi olan Yusuf Râzi (Bel) Bey de yurt dışında kendi hesabına mühendislik tahsili görmüştür¹.

Manas ile Rupen Manas arasındaki akrabalık derecesini kesin olarak belirleyemememize rağmen, bunlar arasında dede-torun ilişkisi olabileceği hususundaki kanaatimizi kuvvetlendiren bazı bilgilere sahibiz. Çark (1953: 136-137), II. Mahmud'un kışlalara ve devlet dairelerine asılmak üzere yaptırttığı portreleriyle devlet adamlarına vermek için Tasvir-i Hümâyûn ismini taşıyan minyatürlü nişanların resimlerini Manaslar'a yaptırttığını ifade etmektedir. Ayrıca II. Mahmud'un Manas'ı sanatında ilerlemesi için Avrupa'ya gönderdiğini ifade ettikten sonra 1836'da İngiliz seyyahı Miss Pardoo'nun Harbiye Nezareti'ni gezerken, Sultan'a mahsus bir galeride bir Ermeni artisti (Manas) tarafından yapılan Sultan'ın sert çizgili bir yağlı boya resmini gördüğünü aktarmaktadır. Rupen Manas ise Abdülmecid döneminin Saray Ressamı Zenop Manas'ın büyük oğlu olduğuna göre (Pamukçıyan 1990: 38) yukarıda bahsi geçen Manas'ın, Zenop Manas'ın babası ve dolayısıyla Rupen'in dedesi olma ihtimali yüksektir. 1810-1815 arasında İstanbul'da doğmuş olan Rupen Manas, 1847'de, Paris'teki Osmanlı Sefareti'nde Baştercümanlık yaparken bir taraftan da resim öğrenimi görmüştür² (Pamukçıyan 1990: 38). Bu esnada Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki elçiliklerine gönderdiği, Tasvir-i Hümâyûnların bir kısmını da Rupen yapmıştır (Pamukçıyan 1990: 38). Fakat tahsilini tamamlayamadan İstanbul'a dönmüş (1849) ve çok geçmeden 'yağlı boyalı litoğrafya sanatı'nı öğrenmek üzere bir yıllığına Paris'e gönderilme talebi kabul edilmiştir³. Rupen Manas, Paris'te üç yıl resim eğitimi aldıktan sonra 1853'te İstanbul'a dönmüştür⁴. Bundan sonraki hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip

¹ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ergin (1996: 452-457); Uluçay (1958: 342-344); Gövsa (407). 1895'te Paris'teki Mühendislik tahsilini tamamlamasını müteakip Nafia Nezareti Demiryollar Nezareti Müdür Yardımcılığına atanmasıyla ilgili olarak bkz. BOA, İ.TNF 1310, 5 (05 Zilhicce 1312 / 30 Mayıs 1895).

² Bu konudaki belgeler için bkz. BOA, A.MKT, 150/60 (23 Şevval 1264 / 22 Eylül 1848); BOA, HR.MKT, 23/86 (17 R.evvel 1265 / 10 Şubat 1849), BOA, A.MKT, 199/91 (29 C.ahir 1265 / 22 Mayıs 1849).

³ BOA, İ. HR, 3039 (29 R.ahir 1266 / 14 Mart 1850).

⁴ Paris'teki tahsili sırasında yapılan ödemeler ve yurda dönüşü hakkında bkz. BOA, HR.MKT, 34/1 (01 Receb 1266 / 13 Mayıs 1850); BOA, HR.MKT, 36/44, ek 1, 7 (27 Şevval 1266 / 05

olmadığımız Rupen Manas'ın, 1856'da Paris'te Sefaret-i Seniyye Katibi olduğunu ve daha sonra Mekteb-i Osmanî Denetim Komisyon'u üyeliğine seçildiğini görüyoruz¹. Bundan başka Milano Başkonsolosluğu görevinde bulunduğu ve 1875'te açılan Resim Sergisi'ne katıldığı bilinmektedir. Ayrıca Abdülmecid'in büyük kızı Fatma Sultan'ın minyatür bir portresini yapmıştır (Pamukçıyan 1990: 38).

Devlet bursundan faydalananlar içerisinde akrabalık ilişkisi bakımından, Mustafa Ağa ile Ali Rıza Paşa amca çocukları iken, Refik Nevzad Ahmed Fuad Nevzad'ın dayısıdır.

Ali Rıza Paşa, Vekâyhâne-i Âmire'de Arapça tercümanı Cezayirli Hamdan Efendi'nin oğludur. Mustafa Reşid Paşa'nın vasıtasıyla topçuluk tahsili için 1834 veya 1835'te Paris'e gönderilmiş olmalıdır². Öğrenimi esnasında, Binbaşılığa kadar yükselmiş ve tahsilini tamamladıktan sonra 1840'ta yurda dönmüştür³. Çeşitli askeri görevleri yapmış ve zamanla ferikliğe kadar yükselerek, Belgrad Muhafızlığı'na getirilmiştir (1864). Daha sonra vezirlik rütbesiyle Trablusgarb (1867) ve Bursa (1870) valiliklerine atanmıştır. Sırasıyla Tophâne Mühimmat

Eylül 1850); BOA, HR.MKT, 39/5, ek 1, 5 (10 Muharrem 1268 / 05 Kasım 1851); BOA, HR.MKT, 43/27, ek 1, 2, 4 (27 R.ahir 1268 / 19 Şubat 1852); BOA, İ.HR, 4734 (28 C.ahir 1269 / 08 Nisan 1853); BOA, A.MKT.UM, 131/55 (03 Receb 1269 / 12 Nisan 1853).

¹ BOA, İ. HR, 7299 ve ekleri (06 C ahir 1273 / 01 Şubat 1857). Ayrıca bkz. Şişman (2004: 24, 27).

² Bazı eserlerde farklı tarihler verilmektedir. Mehmed Süreyya (III, 1311: 573) ne zaman gönderildiği hakkında tarih vermemesine rağmen Mustafa Reşid Paşa'nın 'deleletiyle' Paris'te ikmâl-i fenn-i askerî ile avdetde Tophâne'ye subay olduğunu belirtmektedir. Konuyla ilgili arşiv belgesinden de Paris'teki büyükelçiliği sırasında Mustafa Reşid Paşa tarafından, Padişah'ın hizmetinde istihdam olunmak üzere Cezayirli Hamdân Efendi'nin oğlu Seyyid Ali Efendi (Ali Rıza Paşa) ile yeğeni Mustafa Ağa'nın okutulmaları ve tahsil masraflarının devlet tarafından karşılanmasının talep edildiğini öğreniyoruz [BOA, HAT, 47197 (Tarihsiz)]. Mustafa Reşid Paşa, Paris'e 1834, 1835, 1841 ve 1843 senelerinde elçi olarak atanmıştır. Ayrıca 1839 yılında Londra Sefiriyken kısa bir müddet yaptığı Paris'teki görevini de sayarsak Paşa, beş defa getirildiği bu memuriyette 4,5 yıl kalmıştır (Kaynar 1991: 63-81, 82, 156-159, 388-455; Kodaman 1987: 71). Bu bilgilerin ışığında ulaştığımız sonuç, Ali Rıza Paşa'nın Paris'e okumaya 1834 veya 1835'te gönderildiğidir. Ayrıca Ali Rıza Paşa'nın Paris'teki tahsiliyle ilgili olarak ulaştığımız ilk kayıt da yukarıdaki arşiv belgesiyle bağlantılı olup, 1836 yılına aittir [BOA, HAT, 32989-J (23 Ramazan 1251 / 12 Ocak 1836)].

³ Binbaşılığa terfii hususunda Anadolu Seraskeri Mehmed Said'in Tezkiresi için bkz. BOA, HAT 18445. Bu belgenin tarihi yoktur, ancak 1838 veya 1839'lara ait olması gerekir. Nitekim 1837 tarihli olması kuvvetle muhtemel (BOA, HAT, 47197)'de, 'geçende bir kıta topçu Yüzbaşısı Nişan-ı âlisi dahi ihsan buyrulmuş' ibaresi geçmekteyken, [BOA, HAT, 32273-A (23 Muharrem 1255 / 08 Nisan 1839)] künyeli diğer bir belgede Binbaşı olarak anılmaktadır. Tahsilini tamamlayıp döndüğüne dair bkz. BOA, İ. HR, 259, ek 1-4 (01 C.evvel 1256 / 01 Temmuz 1840).

Nâzırlığı (Eylül 1871) ve II. Ordu Müşirliği'ne (11 Kasım 1871) tayin olunduğu gibi Şurâ-yı Devlet (4 Nisan 1872) ve Tanzimat-ı Askeri âzâlıklarında da (Temmuz 1874) bulunmuştur. Tekrar tayin edildiği Bursa Valiliği'nden (Ocak 1875) sonra Hersek Vilayeti'ne gönderilmiş (Temmuz 1875) ve nihayet son memuriyeti olan Bursa Valiliği'nden alınmasının (Nisan 1876) üzerinden çok geçmeden Ekim 1876'da ölmüştür. Kendisi gibi asker olan oğlu, *yaver-i harb* Mehmed Bey Trablus'ta ölmüştür. Liva Osman Paşa ise Ali Rıza Paşa'nın damadıdır (Mehmed Süreyya III, 1311: 573-574).

Ali Rıza Paşa'nın amcaoğlu, Mustafa Efendi'nin (1818-?) babası Cezayir'de bulunan Dârphane'nin emini El-Hac Mehmed'in oğludur. Babasının ölümüyle diğer kardeşleri gibi amcası, Cezayirli Hamdân Efendi'nin himayesi altına girmiştir. Dolayısıyla Hamdân Efendi, o sırada Paris Sefiri olan Mustafa Reşid Bey (Mustafa Reşid Paşa) vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'nden oğlu gibi yeğeni olan Mustafa'nın da tahsil masraflarının devlet tarafından karşılanmasını talep etmiştir¹. Bu talebin kabul edilmesiyle² Mustafa'nın da tahsil masrafları 1836'dan itibaren, Ali Efendi ile birlikte öğrenimlerini tamamlayıp İstanbul'a gittikleri 1840'a kadar, devlet tarafından karşılanmıştır³. Bundan sonraki hayatıyla ilgili bilgiye ulaşamadığımız Mustafa, amcasının oğlu olan Ali Efendi (Ali Rıza Paşa) gibi Tophane'de istihdam edilmiş olmalıdır.

¹ Cezayirli Hamdan Efendi'nin istidasını içeren ve Mustafa Reşit Bey'e hitaben yazmış olduğu mektubu için Bkz. BOA, HAT 32989-J (23 Ramazan 1251-12 Ocak 1836). Burada, Hamdan Efendi, yeğeninin 18 yaşında olduğunu bildirdiğinden Mustafa Efendi'nin doğum tarihini 1818 olarak tespit edebildik.

² Yukarıdaki Hamdan Efendi'nin talebinin kabul edilmesiyle ilgili belge için bkz. BOA, HAT, 32989 (Zilkade 1251 / Mart 1836).

³ 1253 Şabanına (Kasım 1837) ait masrafları için bkz. BOA, HAT, 17976 (Tarihsiz), 1253 Şevvaline (Ocak 1838) ait masrafları için bkz. BOA, HAT, 25942 (Tarihsiz); 1253 Şabanına (Kasım 1837) ait kaybolmuş masraf poliçesi hakkında bkz BOA, HAT, 26020 ve BOA, HAT, 26020-A; Ayrıca bkz. BOA, C.AS, 32082 (23 Zilkade 1253 / 18 Şubat 1838); 1 Muharrem 1254 / 27 Mart 1838'ten itibaren üç aylık masrafları için bkz. BOA, HAT, 46862 (Tarihsiz); BOA, HAT, 46862-A (Tarihsiz); BOA, HAT, 46862-B (Tarihsiz); Üç aylık verilen maaşlarının aylık verilmesi hususunda bkz. BOA, HAT, 32273-A (23 Muharrem 1255 / 08 Nisan 1839); Mayıs ayına ait olduğu belirtilen ancak tarihi olmayan poliçe için bkz. BOA, HAT, 48162-Z/6. Bu belge, üç aylık maaştan aylık maaşa döndüğü ilk ay olması hasebiyle 1839 yılına ait olmalıdır. Cezayir'e gidip gelmesiyle ilgili bkz. BOA, İ.HR, 4 (23 C.ahir 1255 / 03 Eylül 1839). Tahsilini tamamlayıp İstanbul'a geldiği hususunda bkz. İ.HR, 259, 1-4 (01 C.evvel 1256 / 01 Temmuz 1840).

Son olarak ele alacağımız ikili, dayı-yeğen ilişkisiyle birbirlerine bağlı olan Refik Nevzad ve yeğeni Ahmed Fuad Nevzad'dır. İzmir'de doğan Refik Nevzad (1873 - 1953), Jöntürkler içerisinde sosyalist düşüncüyü temsil edenlerin başında yer alır. Babası, Binbaşı rütbesine sahip Seferihisarlı Hasan Efendi, annesi ise Şeyh Hacı Ömer Efendi'nin kızı, Habibe Hanım'dır. Ağabeyi, Tevfik Nevzad (1865-1905) İzmir'in tanınmış fikir adamlarındandı. Kuleli İdadisi'ni bitirdikten (1892) sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydolan Refik Nevzad, okulda, Abdülhamid rejimine karşı siyasi faaliyetlerin içerisinde aktif olarak yer almıştır. Tutuklanma tehlikesinin ortaya çıkmasıyla, arkadaşı Cemil Zeki ile birlikte 1894'te Paris'e kaçmıştır¹ (Birinci 1999: 455; 2001: 387). Burada da siyasi faaliyetlerine devam ederken diğer yandan yarım kalan öğrenimini tamamlamak için Tıp Fakültesi'ne girmiştir². II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasında yapılan anlaşmayla diğer arkadaşları gibi 'kontrol altında tutulmaları' talimatıyla 1898'de devlet tarafından bağlanan bursunu, 1902'ye kadar almıştır³. Ancak II. Abdülhamid'le anlaşıp geri dönen Jön Türkler arasında yer almayarak Fransa'da kalmıştır. Burada bir taraftan tıp öğrenimini sürdürürken geçimini temin etmek için Paris dışında bir hastanede yardımcı doktor olarak çalışmıştır⁴. Refik Nevzad Paris Tıp Fakültesi'nden 1904'te mezun olduktan bir müddet sonra Paris'te bir muayenehane açmıştır. Bu arada gazetecilik faaliyetlerini de sürdürmüştür. Meşrutiyet'in ilanından sonra İzmir'e dönmüş, girdiği seçimleri kaybedince, kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'nin baskısından tekrar Paris'e gitmiştir. Refik Nevzad 1912'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan bağımsız aday olarak seçime

¹ Cemil Zeki ile birlikte Paris'e kaçtıkları ve İstanbul'a geri döndürölmelerine dair belge için bkz. BOA, Y.MTV, 94/45 (23 Şevval 1311 / 29 Nisan 1894).

² 1 Aralık 1895'ten itibaren Meşveret Gazetesi'ni çıkaran ekip arasında yer almıştır (Birinci 1999: 455; 2001: 387). Kendi hesabına tıp öğrenimi gördüğü hususunda bkz. BOA, Y.MTV, 158/152, ek 1-2 (28 Zilhicce 1314 / 30 Mayıs 1897); BOA, Y.MTV, 171/22, ek 1, 3 (5 Şaban 1315 / 30 Aralık 1897).

³ BOA, İ.HUS 1310, 23 (02 R.ahir 1316 / 20 Ağustos 1898). Bu belgeden diğer Jön Türkler'in de kontrol altında tutulmasına yönelik bazı tedbirlere başvurulduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde diğer Jön Türkler'le birlikte öğrenci tahsisatından faydalandığı hakkında bkz. BOA, Y.PRK.ML, 18/84 (01 Zilhicce 1316 / 12 Nisan 1899). Ayrıca burs süresi için bkz. BOA, Y.PRK.ML, 18/92, ek 1-2. (25 Zilhicce 1316 / 06 Mayıs 1899); BOA, Y.PRK.DH, 11/22, ek 1, 3 (08 Receb 1317/12 Kasım 1899); BOA, Y.PRK.EŞA, 37/68, ek 1-2 (22 Zilkade 1318 / 13 Mart 1901); BOA, Y.MTV, 221/124, ek 1-2 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901). Son belge, Refik Nevzad'ın aldığı devlet bursuyla ilgili tespit edebildiğimiz son kayıttır. Tahsisatların kesildiği 1902 Martına kadar maaşı devam etmiş olmalıdır.

⁴ Geri dönmeyenlerin isimleri ve durumları hakkında bilgi veren liste için bkz. BOA, Y.A.HUS, 445/107, ek 1, 13-14 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903).

katılmış, ancak başarılı olamadığından tekrar Paris'e dönmüştür. Öte yandan 1911 Eylül'ünde Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Paris şubelerini kurarak bu parti adına *Beşeriyet Gazetesi*'ni çıkarmıştır. Osmanlı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın faal üyeleri arasında bulunan Refik Nevzad, fırkanın kapatılmasından sonra da mücadelesini kaleme aldığı yazılarıyla sürdürmüştür. Son defa 1851'de döndüğü İstanbul'da, aniden geçirdiği bir kalp krizi neticesinde, 13 Ağustos 1953'te vefat etti. Fransa'da ve Türkiye'de yayımlanan bazı gazete ve dergilerde birçok yazısı yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra basılan birçok kitabı da bulunmaktadır¹.

Refik Nevzad'ın yeğeni, Ahmed Fuad Nevzad Mekteb-i Mülkiye mezunlarından olup, dayısı gibi yurtdışına kaçan rejim muhaliflerindendir. Arkadaşı Fazıl Feyzi Efendi ile birlikte 1900'de Padişah tarafından affedilip, 200'er frank maaşla Almanya'da tahsil görmesi hususunda irade çıkmış olduğu halde o sırada bulundukları Paris'ten ayrılmamakta ısrar etmişlerdir². Daha sonra arkadaşıyla birlikte Ahmed Fuad'a da 300 frank maaş tahsis edilerek Fransa'nın Bordo şehrinde tıp tahsili görmesine izin verilmiştir³. Bir müddet sonra 400 franga yükseltilmiş olan bursu, öğrenci tahsisatlarının kesilmesi üzerine iptal edilmiş ve bundan sonraki tahsilini dayısı Refik Nevzad Efendi'nin desteğiyle sürdürmüştür⁴.

Kendisi yurtdışında eğitim görenlerin, yakınlarını ve bilhassa oğullarını yurtdışına gönderme eğiliminde olmalarını doğal karşılamak gerekir. Ancak

¹ Refik Nevzad'ın 1901'de başlayan yazı hayatı ölünceye kadar devam etmişti. *Meşveret*, *Osmanlı* ve *Meşrutiyet* gibi, Paris'te çıkan Türkçe ve Fransızca mecmua ve gazetelerde, Türkiye'de de *Hizmet*, *Alemdar* (1920) gibi gazetelerde yazılar yazmış, ölümünden sonra ise *Yirminci Asır* (1953) mecmuasında yazıları basılmıştır. Paris'te Osmanlı Sosyalist Fırkası adına Türkçe ve Fransızca *Beşeriyet* isimli dergisini taştı olarak yayınlamıştır. Bunlara ek olarak Refik Nevzad küçümsenemeyecek sayıda kitap yayınlamıştır. Bkz. Birinci (1999: 456; 2001: 388-389).

² BOA, Y.PRK.HR 28/60, 1-2 (23 Zilkade 1317 / 25 Mart 1900); BOA, Y.MTV, 200/90, 1-2 (25 Zilkade 1317 / 27 Mart 1900); BOA, Y.MTV, 202/81, 1-2(14 Muharrem 1318 / 14 Mayıs 1900) İlk iki belge'de Paris'te oldukları belirtilirken son belgede Cenevre'de oldukları belirtilmektedir.

³ BOA, Y.PRK.EŞA, 37/68 (22 Zilkade 1318 / 13 Mart 1901).

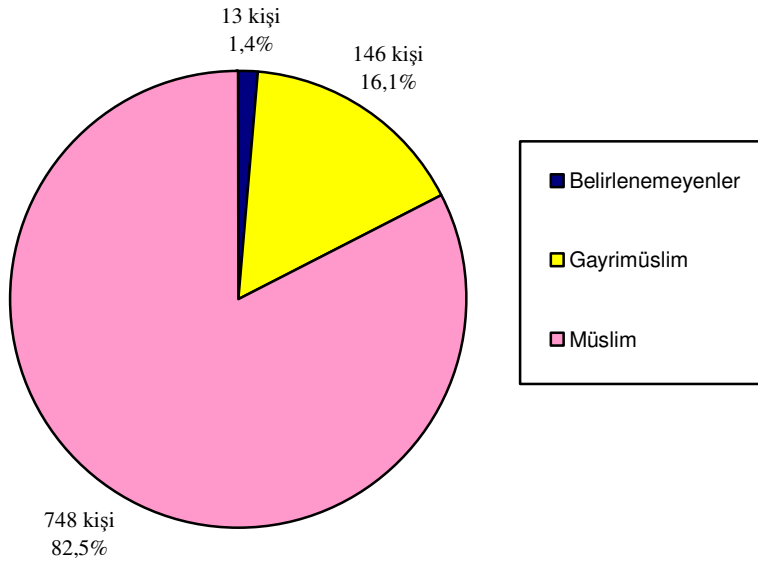
⁴ Bursunun 400 franka yükseldiği konusunda bkz. BOA, Y.MTV, 221/124 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901); tahsil masraflarının dayısı Refik Nevzad tarafından karşılandığı hakkında bkz. BOA, Y.A.HUS, 445/107, 1, 13-14 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903).

toplam sayı içerisinde yukarıda da görüldüğü üzere bu şekilde devlet burslusu olanların sayısı oldukça düşük kalmaktadır.

I.2.3) Dini Kökenleri

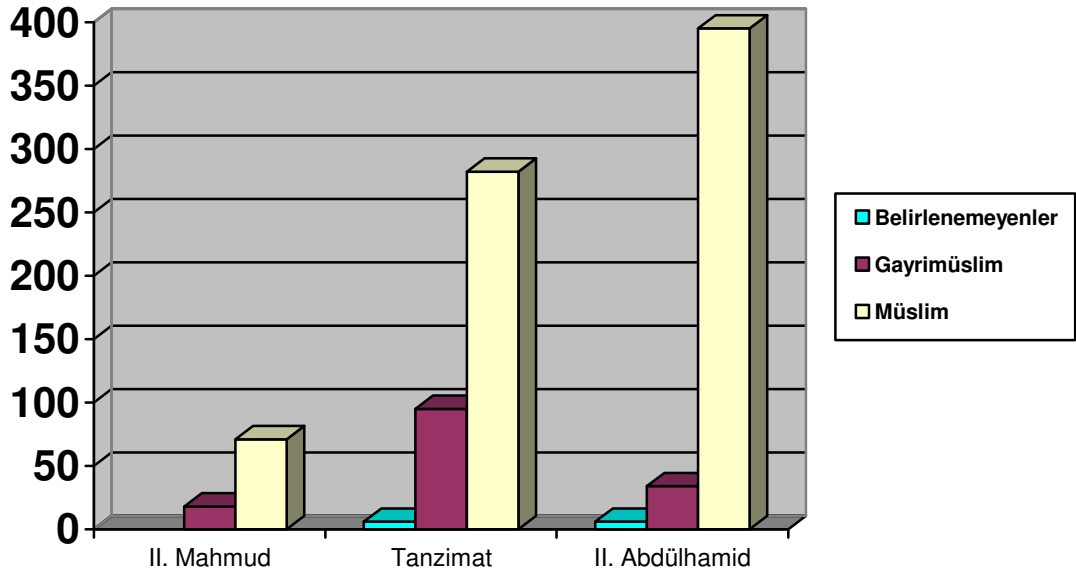
Yurtdışı eğitimde Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm grupların bir ayrıma tabi tutulup tutulmadığının veya bu konuda devletin izlediği politikanın belirlenebilmesi, devlet bursundan faydalanan gayrimüslim unsurların detaylı bir şekilde incelenmesiyle mümkündür.

Grafik I: Müslim-Gayrimüslim Oranı

Bu pasta grafik, ele aldığımız II. Mahmud'dan II. Meşrutiyet'e kadar Batı'ya gönderilen bütün öğrencilerin Müslim ve gayrimüslim olarak sayısal ve nispi durumlarını bîriz bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanında aşağıdaki grafiğimizden de anlaşılacağı üzere Batı'ya yollanan Müslim ve gayrimüslim öğrenciler arasındaki oranın sabit kalmadığı ve zamanla değiştiği görülmektedir.

Grafik II: Dönemlere Göre Müslim-Gayrimüslim Dağılımı

II. Mahmud döneminde Avrupa'ya 71 Müslüman ve 18 Gayrimüslim öğrenci gönderilmiştir. Yüzde olarak ifade edecek olursak bu dönemde gönderilen öğrencilerin % 20'sini gayrimüslim öğrenciler oluşturmaktadır. Hatta bu dönemde yurtdışındaki gayrimüslim talebelerin Osmanlı Devleti tarafından desteklemesinin özellikle Fransa basınında yankı bulduğuna şahit oluyoruz. Seyahat ve incelemelerde bulunmak üzere Avrupa'da bulunan Mustafa Reşid Paşa ile Paris Sefiri Fethi Paşa'nın birlikte sundukları 1839 tarihli arızada, fen tahsili için Paris'te bulunan dört reâyaya verilen 200 frank maaş dolayısıyla Fransız gazetelerinde bu durumun sitayişle bahsedildiği vurgulanarak, bunlarla birlikte isimleri sehven yazılmamış olan Viçenoğlu Serope (Serope Viçenyân veya Serviçen Efendi), Bogos ve Mihail isimli üç reayanın da aynı şekilde maaşa bağlanması talebi yer almaktadır¹.

¹ BOA, HAT, 48162-O (05 R.ahir 1255 / 18 Haziran 1839). Belgede Paris'te tıp tahsili yapan bu üç kişinin yardıma muhtaç oldukları ve döndüklerinde Tophâne ve Asâkir-i Şâhâne hastanelerinde çalışmaya müsait oldukları bilgisi de yer almaktadır. Bu talep, çıkan iradeyle kabul edilmiş ve bu üç gayrimüslim öğrenciye 200'er frank maaş bağlanmıştır [BOA, İ. HR, 39 (28 R.evvel 1255 / 11 Haziran 1839)]. Burada isimleri geçen ve daha önce maaş bağlanan dört kişi, Kaspar Sinapyan, Archigene Sarandi, Akef ve Aleksandri'dir. Kaspar Sinapyan için bkz. Çark 1953: 93-95; BOA, HAT, 34960-A (21 Şevval 1254 / 07.01.1839), BOA, C.MF, 7723, ek 1-3 (07 Receb 1259 / 03 Ağustos 1843), BOA, A.DVN.MHM, 3/27 (29 Şevval 1262 / 20 Ekim 1846), BOA, A.MKT.NZD, 147/65 (22 Şaban 1271 / 10 Mayıs 1855), Archigene Sarandi için bkz. (Kazancıgil 1999: 261); Şişman (2004: 150); BOA, İ.HR, 556 (30 C.evvel 1257 / 20 Temmuz 1841), BOA, C.MF, 2360, ek 1-3 (27 Şevval 1258 / 30 Kasım 1842), Akef? için bkz.

Lewis (2000: 63), zengin Rum ve Ermeni ailelerinin uzun süreden beri oğullarını eğitim için İtalyan üniversitelerine ve özellikle Padova'dakine gönderdiklerini belirtmektedir. Bu tespiti, araştırmalarımızdan çıkan sonuçlar da desteklemektedir. Yukarıda bahsi geçen, Kaspar Sinapyan ve Serope Viçenyan İtalya'da Pisa Üniversitesi'nde tıp eğitimi almışlardır. Hagop Davutyan (1813-1878) ile Edirne'de köklü Karateodori ailesine mensup Konstantin Karateodori de (1802 - 1879) aileleri tarafından aynı üniversiteye gönderilen ve burada kendi hesaplarına okuyanlardandır¹. Bunların dışında, Saray hekimliği görevinde ünlenen Ermeni Şaşyan ailesine mensup, Bogos Şaşyan (1744-1814) Roma Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirmişken, oğlu Manuel (1775-1858) Napoli ve Padova Tıp Fakültelerinden mezun olmuştur. Yine bu aileden Pavlaki Şaşyan (1806- 1887) Padova Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunudur (Çark 1953: 88-91).

Gayrimüslim öğrenciler içerisinde, ailelerinin devlete bağlılığı ve hizmetlerinin bir karşılığı olarak devlet bursundan faydalananlar da olmuştur. Buna en güzel örnek, Osmanlı Devleti'ne büyük hizmetleri dokunan ünlü gazeteci Blak Bey'in (1792-1836)² ölümüyle, geride kalan çocuklarına devlet tarafından sahip çıkılmasıdır. Aslen Fransız olan Blak Bey'in iki oğlundan büyüğü, Edouard Blacque (1824-1895), devlet tarafından okutulmuş, Fransa'da akrabalarının himayesinde bulunan küçük oğlu Edmond için de bazı girişimlerde bulunulmuştur³. Temin edebildiğimiz arşiv belgelerinden, yurtdışı eğitimi

Bkz. BOA, HAT, 46720-D (07 Şaban 1254 / 26 Ekim 1838), bu belgede bahsi geçen reaya Akef'tir. Sunduğu arzuhalı için bkz. BOA, HAT, 46720-F (1254/1838) Aleksandri ve diğer 3 kişi hakkında bkz. BOA, HAT, 48162-Z/1 (05 C.evvel 1255 / 17 Temmuz 1839), BOA, C.MF, 3635 (08 Şevval 1255 / 15 Aralık 1839), BOA, C.MF, 622, ek 1-5 (10 Zilkade 1255 / 15 Ocak 1840), BOA, C.MF, 4872 (26 Safer 1257 / 19 Nisan 1841).

¹ Hagop Davutyan için bkz. Çark (1953: 99-100), Konstantin Karateodori için bkz. Yıldırım (1994d: 462).

² *Takvim-i Vakayî*'nin faaliyete geçmesinde, sonradan Blak Bey olarak ünlenen Fransız Alexander Blacque'in büyük katkısı olmuştur. Yazılarında ortaya koyduğu fikirleriyle Osmanlı reformlarını desteklemiş ve Avrupa çevrelerinde Osmanlı Devleti'nin savunuculuğu ve sözcülüğünü üstlenmiştir. Blak Bey'in biyografisi için bkz. Koloğlu (1988: 15-19; II, 1994a: 260-261; I, 1999: 325-326); Gövsa I, 1933: 153-154).

³ O sırada Paris Sefiri olan Fethi Paşa'nın tahriratından, [BOA, HAT, 37471-A (01 Safer 1255/16 Nisan 1839)] Blak'ın 10-11 yaşlarındaki küçük oğlu Edmond'un Paris'te akrabasının himayesinde olduğunu öğreniyoruz. Edmond, masraflarının yarısının akrabası kalan yarısının Fransa Hükümetince karşılandığı bir okula giderken, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını beyan eden

hakkında 1840'ın başlarına kadar izini sürebildiğimiz Edouard'ın, 1837'nin başlarında Paris'te bir okula girdiğini öğreniyoruz¹. Edouard yurtdışı tahsilden sonra İstanbul'da *Liman Odası*'nda çalışmaya başladı (1842). Devletin desteğiyle 1845'te *Courrier de Constantinople* gazetesini çıkardı. Osmanlı hariciyesinde çeşitli görevlerde bulunduktan sonra 1867'de Osmanlı'nın ilk Washington elçisi oldu. Bu memuriyetten başka Matbuat Müdürlüğü, Şûrâ-yı Devlet azalığı, Bükreş elçiliği ve iki defa getirildiği Altıncı Dâire-i Belediye reisliği gibi önemli makamlara atandı. Edouard Blacque'in iki oğlundan Edmond (1867-1953) Osmanlı ordusunda generalliğe, Richard (1869-1927) ise Hariciye Nezareti'nde elçilik müsteşarlığına kadar yükselmiştir (Koloğlu, 1994b: 261; Aktepe 1980/81: 255-270; Gövsa I, 1933: 154).

Henüz 1835'lerde İngiltere'ye gönderilmiş olan Bulgar çocuklarını da hesaba katarsak², Osmanlı'nın yurtdışına tahsile göndermede, başından beri gayrimüslimler hakkında bir önyargıya veya ayrımcılığa sahip olmadığını anlarız.

sözcükler kullandığı için bu okulla ilişkisi kesilmiştir. Nitekim kendi yaşantılarıyla yaptığı sohbet sırasında, Edmond, 'her ne kadar Fransız asıllı ise de babasının Osmanlı Devletine hizmeti ve bağlılığına binaen kendisinin emelinin de sadece Osmanlı Devletine hizmet etmek olduğundan, Kralına ve devletine hayrı olmayacağını' ifade etmiştir. Ancak bu sözlerin, bazı öğretmenler tarafından öğrenilmesi, okuldan uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Fransız vatandaşı olduğundan akrabasının yanında kalmış olan Edmond'un, böyle bir muamele karşısında yalnız bırakılmayıp, eğitiminin Osmanlı Devletince karşılanmasının Reşid Paşa tarafından da onaylandığı belirtilmektedir. Bunun için oradaki kardeşinin maaşına zam yapılarak, eğitim ve öğretiminin sağlanması talep edilmektedir. Bu talebin kabul olup olmadığına dair bir belgeye ulaşamamıza rağmen başlı başına bu belge bile Blak'ın çocuklarına devlet tarafından gösterilen ilgi ve alakanın boyutunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Ayrıca Blak'ın Osmanlıya olan bağlılığını, çocuklarına ne derece aşıladığını da görmekteyiz.

¹ Maliye Nazırına Buyruldu; [BOA, C.MF, 2534 (09 C.evvel 1254 / 31 Temmuz 1838)] tahsili başlangıcından itibaren masraflarının Mansûre Hazinesi'nden ödenmesinin irade-i seniyye gereğinden olduğu bildirilerek, Bu kişinin okula giriş tarihinin Paris Maslahatgüzarından öğrenildiğine göre 1252 senesi Zilkadesi (Şubat - Mart 1837) olduğu ve bu aydan itibaren 17 ayda ortaya çıkan masraflarının poliçesinin düzenlenerek Paris'e gönderilmek üzere Hariciye Nezaretine havalesi emredilmektedir. Diğer tespit ettiğimiz belgeler için bkz. BOA, HAT, 37709 (07 Zilhicce 1254 / 21 Şubat 1839); BOA, HAT, 37709-A (Tarihsiz); BOA, HAT, 37471-A (01 Safer 1255 / 16 Nisan 1839); BOA, C.MF, 2736 (27 Zilkade 1255 / 01 Şubat 1840).

² Altı kişilik bir kafileden oluşan bu grup, Bulgaristan'ın demir madenleri ve dolayısıyla demir mamulleriyle ünlü Samakov kasabasından Londra'ya demircilik öğrenmek için gönderilmişlerdir. Bunlardan ikisi, hastalandıkları için birisi ise başarısızlığı sebebiyle iade olunmuşlardır. Geriye kalan üç kişi, Nisan 1840'ta öğrenimlerini tamamlayarak geri dönmüşlerdir. Hatta bu çocuklardan Yenaki'nin gösterdiği gayret ve başarı taltife şayan bulunmuştur. Bkz. BOA, HAT, 37529-F (07 R.evvel 1253 / 11 Haziran 1837); BOA, HAT, 37498-G (26 Zilkade 1254 / 10 Şubat 1839); BOA, HAT, 58118 (24 Muharrem 1256 / 28 Mart 1840); BOA, İ. HR, 148 (25 Muharrem 1256 / 29 Mart 1840).

Tanzimat dönemine geldiğimizde gayrimüslim öğrencilerin sayısında belirgin bir artış görülmektedir. Tanzimat döneminde gönderilen öğrenciler içerisinde Müslüman veya gayrimüslim olup olmadıkları belirlenemeyen 6 kişinin¹ dışında Müslümanların sayısı 282 iken gayrimüslimlerin sayısı 94'tür. Dolayısıyla gayrimüslimler, dönem içerisindeki toplam öğrenci sayısının %25'ine karşılık gelmektedir².

II. Abdülhamid döneminde ise gayrimüslim öğrencilerin oranında önemli bir düşüş göze çarpmaktadır. Gayrimüslim öğrencilerin sayısı 34'e gerilerken toplam gönderilenler içerisindeki oranı da % 8'e inmiştir. Bu da ilk iki dönemde % 20-25 olan oranı, pasta grafiğimizde de görüldüğü gibi % 16'ya çekmiştir.

Yukarıdaki istatistikî sonuçlar ışığında, Avrupa'ya gönderilen gayrimüslim öğrenci sayısının, zaman içerisinde değişiklik gösteren Osmanlı siyasetine göre şekillendiği söylenebilir. II. Mahmud'dan itibaren Tanzimat'ın ve Islahat Fermanı'nın ruhuna uygun olarak artış eğilimindeki gayrimüslim öğrenci sayısının 1876 – 1908 arasında ciddi bir oranda düşüşe geçmesi, bir nebze toprak kayıplarına bağlanabileceği gibi bu dönemde gönderilenlerin çoğunun asker olmasını ve askerler içerisinde gayrimüslimlerin sayısının düşük olmasını da göz önüne almak durumundayız.

Gayrimüslim öğrencileri, etnik kökenleri bakımından incelediğimizde de yine her dönemin kendine özgü siyasi ortamının etkilerine rastlanır. Örneğin, II. Mahmud döneminde Avrupa'ya Rum milletinden hiçbir kimse gönderilmemiştir. Yunan Ayaklanması esnasında Osmanlı Hükümeti'nde bilhassa Hariciye bürokrasisi'nde bulunan Rumların bağımsızlık lehine faaliyetleri neticesinde

¹ Bunlar, Mühendishane'deyken başarısızlıktan dolayı rütbesiz alaya çıkarılmış oldukları halde İngiltere'ye 'Fabrikacılık Fenni' tahsiline gönderilmiş ve yine başarısızlık yüzünden irâde-i seniyye ile geriye çağrılan kişilerdir [BOA, İ. HR, 9842 (09 R. evvel 1277 / 25 Eylül 1860)]. Bu belge, söz konusu altı kişi hakkında sahip olduğumuz yegâne bilgi kaynağıdır. Dolayısıyla bu öğrencilerin isimleri dahil dini hüviyetlerini de tespit edemediğimizden veri tabanımızda yer alan ilgili kısımlara 'belirlenemeyenler' olarak kayıt düşmeyi uygun bulduk.

² Şişman (1994: 2522) aynı dönemde 244 öğrenci tespit etmiş ve bunlardan 72'sinin (% 32) gayrimüslim olduğunu belirlemiştir.

onlara karşı gelişen güvensizlik ve kırılganlığın bunda açık bir etkisi olduğu ortadadır¹. Ancak Rumlara karşı uygulanan bu siyasi tutumun fazla devam etmediğini, ilerleyen süreçte gayrimüslim gruplar içerisindeki aldıkları paydan anlayabiliyoruz.

Bir diğer önemli addedilebilecek sonuç, Ermeniler hakkındadır. Her dönemin devlet bursuyla en çok yurtdışı tahsilinden faydalanan kesimi olmuşlardır. Ermenilerin ayrıca Fransa'da okulları olduğu ve burada birçok Ermeni çocuğunun eğitim gördüğü de gözden uzak tutulmamalıdır. Ermeni Patrikliği'nin Paris'te, kendi cemaatine mahsus bir mektep açma istidası, Osmanlı tarafından Ocak 1857'de kabul edilmiştir. Böylece Ermeni Muradyan Mektebi (*College Armenien de Saint- Samuel* Moorat), Paris'teki Osmanlı Sefareti himayesinde açılmış oldu². 1870'te Paris'in Prusya Muhasarası sebebiyle Muradyan Mektebi'nin tahliyesi zorunluluğu doğmuş ve 42 öğrencisinin İstanbul'a dönüş harcırahları, Dahiliye Nezareti bütçesinden karşılanmıştır³. Yine Paris'te okuyan Ermenilerin dini ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik ibadethane ve din adamı talepleri de Osmanlı Hükümetince geri çevrilmemiştir. Bunun için 1854'te, Rahip Karabet Paris'e yollanmış ve mabet olarak bir yer kiralanmıştır⁴. Daha sonra Paris'teki gayrimüslim öğrencileri için Gregoryen bir din adamı isteği, 1863'te Rahip Ohanes Hünkârbeyendiyan'ın gönderilmesiyle yerine getirilmiştir. Bu suretle gayrimüslimlerin dini ihtiyaçları karşılanırken, ne acıdır ki, Liege'de vefat eden bir Müslüman öğrencinin son yolculuğunda bir din adamı bile bulunamamıştır (Şişman 2003: 8). Genel olarak gayrimüslimlerden kendi hesabına yurtdışına tahsile gidenlerin sayısı da azımsanamayacak derecededir⁵.

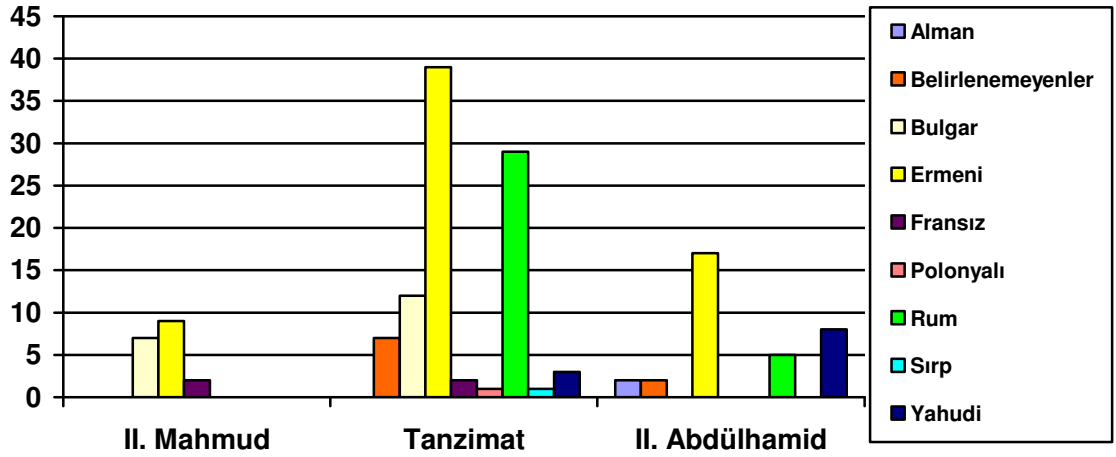
¹ 1821'deki Yunan ayaklanmasının, başta Patrik olmak üzere bazı Rum memurlarınca desteklendiğinin tespit edilmesi, devlet katında Rumların güvenilirliğini oldukça sarstı. Birçokları devlet memuriyetlerinden atıldılar. Hatta Patrikten başka ihanet ettiği belirlenen Rum Tercüman Kostaki idamla cezalandırıldı (Uzunçarşılı 1988: 73; Shaw I, 1983: 45). Aynı şekilde Babiâli'yi yanlış bilgilendirdiklerinden, Rum maslahatgüzarlarının hepsi birden görevlerinden azledildiler (Kuran 1988: 64).

² BOA, A.AMD, 77/69 (Tarihsiz); BOA, İ. HR, 7286 (28 C evvel 1273 / 24 Ocak 1857).

³ BOA, İ. DH, 43199 (21 Receb 1287 / 17 Kasım 1870).

⁴ BOA, HR.MKT, 76/84 (14 Şaban 1270 / 12 Mayıs 1854). Ancak çok geçmeden Rahip Karabet'in heva ve hevesine uymasından dolayı Patrikhanece değiştirilmesi istenmiştir.

⁵ Yurtdışında kendi hesabına öğrenim gören birçok gayrimüslim söz konusudur. Araştırmalarımız neticesinde bunlardan 107'sini tespit edebildik. Bu kişiler arasında bilhassa

Grafik III: Gayrimüslim Öğrencilerin Milliyetlerine Göre Dağılımı

I.2.4) Eğitim Durumları

Öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmeden önceki eğitim durumlarını tahlil edersek, büyük bir kısmının Avrupa tarzında kurulmuş, yüksekokul seviyesindeki askeri okullardan mezun olduklarına şahit oluruz. Osmanlı'da Batılılaşma ve yenilik cereyanlarının özellikle askeri ihtiyaçlardan doğmuş olması, yeni kurulan okulların niteliğinde en belirleyici etken olmuştur. Hendesehâne'den sonra sırasıyla açılan Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun (Mekteb-i Bahriye), Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane askeri okul olarak teşkil edilmiş ve uzun bir müddet ülkenin yegane mühendis, veteriner ve hekim yetiştiren kurumları olmuşlardır. Askeri okullardan altmış beş sene sonra açılmaya başlanan sivil okullar uzun süre ürün verememiş ve doğrusu bu okullara ötekiler derecesinde yardım edilmemiştir (Ergin, II, 1939: 262). Tablomuzdaki veriler de Batı'ya gönderilenler içerisinde askeri öğrencilerin sivillere oranla oldukça fazla sayıda olduğunu teyit etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin başmimarlık görevlerinde bulunmuş ünlü Ermeni ailelerinden Balyanlardan beş kişi vardır. Bunlar Nigoğos Balyan (1826- 1858) (Batur 1999b: 291-292; Dabağyan 2003: .629-634), Sarkis Balyan (1831-1899) (Batur 1999c: 292; Dabağyan 2003: 634-645), Agop Balyan (1837-1875) (Batur 1999a: 288; Dabağyan 2003: 645-649); Levon Balyan (? - ?) (DBİA, II, 38; Dabağyan 2003: 650-651); Simon Balyan (1846-1894) (DBİA, II, 40). Ayrıca bkz. (Tuğlacı: 1981).

Bunun yanında mezun oldukları okulları tespit edebildiğimiz 655 öğrenciden yedisinin *medrese* tahsilli olması da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur. Bu yedi kişiden Geredeli Abdurrahman Hilmi, Kütahyalı Mustafa Vehbi ve Amasyalı Hüseyin Remzi efendiler döndüklerinde Dârülfünûn'da hoca olmak üzere 1847'de Fransa'ya gönderilmiş olan ilk medrese talebeleridir. Bunlar, 'bazı fûnûnu tahsil ve ikmâl etmek' için Avrupa'ya gönderilmelerini talep eden birer arzuhal vermişlerdir. Bunun üzerine gönderilip gönderilmemeleri hususunda Şeyhülislam'a müracaat edilmiştir. Şeyhülislam, bu kişilere dair hiçbir taraftan kötü bir bilginin ulaşmadığını ve Mısırlı ulemanın da Avrupa'ya gittiğini belirterek gönderilmelerine onay vermiştir. Ayrıca bu talebelerin Arapçayı bildiklerinden dil kurallarına vâkıf oldukları için diğer fenleri de çok çabuk 'tekmil' edecekleri öngörülmüştür¹.

Diğer Medrese çıkışlılar, Mevlevi Şeyhi ve aynı zamanda muvakkit olan Ahmed Eflakî Dede, Abdülkerim Amasî (Hoca Kerim, İngiliz Kerim), Hoca Tahsin ve Selim Sâbit efendilerdir. Son üç kişiyi katkıları bakımından son bölümümüzde ayrıntılı olarak işleyeceğimizden şimdilik sadece isimlerini belirtmekle iktifa ettik.

Ahmed Eflakî Dede (Tekirdağ 1808-İstanbul 1876)² Halveti tarikatı şeyhlerinden Kırımlızâde Ali Efendi'nin oğludur. İlköğrenimini Tekirdağ'da bitirdikten sonra 1826'da gittiği İstanbul'da, Yenikapı Mevlevihanesi'ne girmiş ve buradan *dede* olarak icazet almıştır. Bu yıllarda saat yapımını ve muvakkitliği öğrenmiştir. Ahmed Eflakî Dede, saatçilik konusunda yurtdışında mesleki eğitim görmüştür. Her ne kadar yurtdışına ilk olarak II. Mahmud döneminde gittiği ifade olunmaktaysa da arşiv kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre Ahmed Eflakî Dede'nin 1850'lerde ilk önce Londra'da ve daha sonra Paris'te bir fabrikada saat yapımıyla ilgili eğitim aldığını tespit ettik³. 1853'te eğitimini tamamlayıp

¹ BOA, İ.HR, 1844 ve ekleri (18 R.ahir 1263 / 05 Nisan 1847).

² Bkz. Aydüz (1999: 125).

³ Aydüz'e (1999: 125) göre, Eflakî Dede, II Mahmud döneminde saatçilik konusundaki bilgilerini genişletmek amacıyla Paris'e giderek bir saat fabrikasında çalışmış ve döndükten sonra II. Mahmud'un *muvakkitliğine* tayin edilmiştir. Yine bu kaynaklarda, daha sonra Sultan Abdülmecid döneminde yeni saat parçaları almak ve saatçilik hususunda meydana gelen yenilikleri öğrenmek üzere Padişah'ın emriyle İngiltere'ye gittiğinden bahsedilmektedir. Ancak arşivdeki taramalarımızda, bilhassa Hatt-ı Hümayûn Kataloğunda Ahmed Eflakî Dede ile ilgili bir belgeye

yurda dönmüş ve saatçilik konusundaki başarılı çalışmalarını ölümüne kadar sürdürmüştür. II. Mahmud'un muvakkiti ve saatçisi olan Ahmed Eflakî Dede, Padişahın ölümünden sonra da türbesinin muvakkitliğini yapmıştır¹. Saatçilik tarihinde çok önemli bir yeri bulunan Ahmed Eflakî'nin yaptığı saatler diğer saatçilere örnek olmuştur.

Tablo I: Yurtdışına Giden Öğrencilerin Türkiye'de Eğitim Gördükleri Okullar

Okul Adı	Sayı	Okul Adı	Sayı
Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne	183	Dârülfünun Hukuk Fakültesi	1
Mekteb-i İdâdi-i Şâhâne	3+1'i alaya çıkarılmış	Mekteb-i Hukuk	1
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne	115+12'si firari	Azadlı Rum Mektebi	1
Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye	3	Beyrut Fransız Tıbbiye Mektebi	1
Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn	127+1terk+6'sı alaya çıkarılmış	Paris Tıbbiye Koleji	1
Hendese-i Mülkiye	4	Feyziye Mektebi	1
Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun (Mekteb-i Bahriye)	43	Beyoğlu Rum Mektebi	1
Mekteb-i Mülkiye	23 +1 terk	Gaziköyü Ermeni Okulu	1
Mekteb-i Mülkiye-i İdâdi	3	Saint- Samuel Moorat Koleji	1
Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi)	29	İstanbul Valide Sultan Rüştiyesi	1
Dârüşşafaka	14	? Rüştiye	1
Cerrahhâne	2		
Mahrec-i Aklâm	1	İstanbul'daki Sanayi Mektebi (1868)	36
Mekteb-i Maârif-i Adliye	3	Rusçuk İslahathânesi	14
Dârümuallimîn	1	Sofya İslahathânesi	1
Medrese + Dârümuallimîn	1	Özel eğitim	2
Medrese	6	Sanayi-i Nefise Mektebi	6
Mülkiye Baytar Mektebi	2	Enderun	3

rastlayamadık. Ayrıca Ahmed Eflakî Dede'nin ilk önce Londra'ya gönderildiği ve buradan Paris'e geçip bir saat fabrikasında çalıştığını bizzat kendisinin kaleme aldığı Mevlevî Elhac Ahmed Eflakî Dede'nin 29 Zilhicce 1267 / 25 Ekim 1851 tarihli mektubundan tespit ediyoruz (BOA, İ.DH, 14843). Saatçilik konusunda Londra ve özellikle Paris'te öğrendiklerini anlatırken duyduğu heyecandan ve daha önce buralarda bulunduğunu ihsas eden bir ibarenin geçmemesinden, Ahmed Eflakî'nin her iki ülkeye ilk defa Abdülmecid döneminde gitmiş olduğu kanaatimizi güçlendirmektedir. Nitekim kendisine verilen maaşlar ve dönüşüyle ilgili belgelerde de daha önce yurtdışına gitmiş olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Bkz. BOA, HR.MKT, 41/26, (05 R.evvel 1268 / 29 Aralık 1851); BOA, HR.MKT, 43/27 (27 R.ahir 1268 / 19 Şubat 1852); BOA, C.ML, 23031 (21 Receb 1268 / 11 Mayıs 1852); BOA, İ.DH, 16821 (30 C.ahir 1269 / 09 Nisan 1853).

¹ Bkz. Aydı (1999: 125). Paris'ten İstanbul'a döndüğünü belirten Paris Sefirinin şukkasında, [BOA, İ.HR, 4822 (22 Şaban 1269 / 31 Mayıs 1853)] Ahmed Eflakî için "Cennet mekan efendimiz hazretlerinin türbe-i şerifinin muvakkiti" ifadesi kullanılmaktadır.

Tabloda belirtilen okulların karşısındaki sayıların belirtildiği alanda bazı ek ifadeler yazmak durumunda kaldık. Kısaca bunları izah edecek olursak, örneğin ‘alaya çıkarılmak’ tabiri okulda başarısız olan talebelerin alt rütbelerde askeri birliklere sevk edilmesidir. ‘Firari’ kelimesi ise okula devam ederken yurtdışına kaçan öğrenciler için kullanılmıştır. Bu durum bilindiği üzere II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkmış ve rejime muhalif Jön Türkler’in sıklıkla başvurdukları bir metot olmuştur. Bu tür kaçmalar, bir ara o kadar fazlalaşmıştır ki adeta moda halini almıştır. ‘Terk’ sözcüğü ise okulu bırakanları ifade etmektedir.

Tabloda gösterilenlerin dışında okulları tespit edilemediği halde tahsile gönderilmeden önce çalıştıkları kurumlarını belirleyebildiğimiz kişi sayısı 45’tir. Kaynaklarda bunların 10’unun *Hassa-i Şâhâne*, dördünün *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* ve diğer dördünün de *Asakir-i Şahane* ve *Nizamiye* askerlerinden olduğu beyan edilmektedir. Dolayısıyla bu kişiler büyük bir ihtimalle alaydan gönderilmişlerdir. Bu şekilde, *Baruthâne*’de çalışanlardan iki kişi ile *Darphâne* ve *Tophâne-i Âmire*’den birer kişi daha vardır. Bunların dışında Bâbîâlî’nin muhtelif kalemlerinde bulunan 23 kişi mevcuttur. Daha önce de belirtildiği üzere bu kalemlerde çalışabilmek için belli bir kapasiteye sahip olmak gerekmektedir. En azından büyük bir kısmının rüştiye mezunu olması muhtemeldir. Ne önceki tahsil durumunu ne de iş hayatıyla ilgili hiçbir bilgiye sahip olmadığımız şahıs sayısı ise 205’tir.

Sonuç olarak gönderilenlerin mezun oldukları okulları dikkate alacak olursak, çoğunun laik ve çağdaş esaslara göre teşkil edilmiş okullardan olduklarını görürüz. Kuruluş tarihlerine itibar ederek bir değerlendirme yapacak olursak, sivil okullar açıldıkça buralardan çıkan öğrencilerin de Avrupa’ya tahsile gönderilmeye başlandığına şahit oluyoruz. Dolayısıyla lise seviyesindeki Mekteb-i Sultani ve Dârüşşafaka mezunlarının sayısı dikkat çekicidir. Bunları Rüştiye ve sanat okulları takip ederken birkaç kişinin de azınlık okulu çıkışlı olduğunu görüyoruz.

1.3) ÖĞRENCİ SEÇME KURALLARI

Sosyal ve kültürel açıdan hüviyetlerini belirlemeye çalıştığımız öğrencilerin hangi şartlarla Batı'ya gönderildikleri önemlidir. Yurtdışına gönderilmede başlıca kıstas, öğrencinin okuldaki başarısıydı. Genelde Mekteb-i Harbiye, Darüşşafaka gibi okullardan mutat olarak, en iyi derecelerle ilk sıraları almış mezunlar seçiliyordu. Bunun yanında ilgili nezaret veya kurum adına kurulan komisyonlarca sınava tabi tutulmak suretiyle de gönderildikleri oluyordu. Fakat yurtdışı eğitimde, en azından II. Abdülhamid dönemine kadar, öğrenci seçimi aşamasından itibaren kesin kurallarla belirlenmiş bir düzenleme tespit edemedik. Ancak bu çerçevede tahsillerini terk eden sivil öğrencilerden onlar için harcanan paraların tazminine yönelik ilk çalışmalar başlarken daha önce askeri öğrenciler için böyle bir düzenlemenin var olduğuna dair gönderme yapılmaktadır¹.

11 Mayıs 1894'te Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından hazırlanan nizamname layihasına² göre, Avrupa'ya gönderilecek bir öğrencinin 'menşe-i tahsili', bağlı olduğu daire tarafından dikkate alınacaktı. Siyaset bilimleri ve hukuk için Mekteb-i Mülkiye, Hukuk ve Sultani, tıp bilimleri için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Posta ve Telgraf ve Rüsûmât'a dair bilgiler için Dârüşşafaka³, diğer fûnûn ve sanayi' için de devletçe onlara mahsus okul mezunları seçilecekti.

Dairelerince seçilecek öğrencinin bilimsel kapasitesinin belirlenmesi ve gereken imtihanları, Maarif Nezaretince kurulacak komisyonda yapıldıktan sonra ait

¹ Fransa'nın Alfort Veterinerlik Okulu'nda öğrenim gören Emin İzzet ve Galib efendilerin, bazı bahanelerle okulu bırakmaları, bu hususta harekete geçilmesine vesile olmuştur [BOA, Y.PRK.MF, 3/14 (8 Ks 1309 / 20 Ocak 1894)]. Nitekim Askeri okullar nizamına uygun olarak harcamaların geri alınmak üzere tahsil masrafları devlet tarafından karşılanan bu tür mülkiye fenleri talebesi için bir nizamnameye ihtiyaç duyulduğu ifade edilmektedir. Bkz. BOA, ŞD, 213/17 ve ekleri (6 Zilkade 1311 / 11 Mayıs 1894).

² BOA, ŞD, 213/17 ve ekleri (6 Zilkade 1311 / 11 Mayıs 1894).

³ Telgraf ve posta hususundaki iş sahası, genel olarak Darüşşafakalılara ayrılmıştı. Sekiz yıllık tahsil müddetini kapsayan okulun son sınıfı da, Telgraf Fen Mektebi adını taşımaktaydı. Okul programına elektrik ve telgraf dersleri konmuştu (Sakaoğlu 1994: 1). Dolayısıyla elektrik ve telgraf alanlarında yüksek tahsil için Paris'e tahsile gönderilenler de her yıl mutat olarak bu okulun en başarılı öğrencilerinden seçiliyordu (Mehmed İzzet 1927: 103, 112).

olduğu dairesi tarafından irâde-i seniyyesi alınmak üzere keyfiyet, Bâbîâli'ye arz ve inhâ edilecekti.

Seçim işinde ilk önce öğrencinin Osmanlı tebaasından olması, ikinci olarak yaşının 20'den aşağı 26'dan yukarı olmaması, üçüncü olarak tahsile ve devlet hizmetine engel hastalık ve kabahati bulunmaması, dördüncü olarak cinâyetten mahkum ve sû-i hal ile tanınmaması, beşinci olarak Türkçeyi iyice ve Fransızcayı mümkün mertebe okuyup yazması şarttı.

Öğrenciye tahsilde bulunduğu sürede öğrenim ve özel giderleri için aylık maaş ve gidiş-dönüş için de mesafesine uygun harcırah verilecekti. Bu masraflar öğrenciyi seçip gönderen dairenin bütçesinden karşılanacaktı.

Talebenin maaş hakkı, öğrenim süresiyle sınırlıydı. Fakat dil öğrenmeleri gerekirse, iki seneyi aşmamak kaydıyla belirlenen bir süre için maaş verilmeye devam edilecekti.

Talebenin okuldaki mesâileri ve dışarıdaki tavır ve hareketleri Osmanlı sefareti ve şehbenderlikler tarafından sürekli kontrol altında tutulacak ve her altı ayda bir okul müdür ve öğretmenlerinden rapor alınarak talebenin mensup oldukları daire merkezlerine gönderilecekti.

Eğer bir öğrenci, devamsızlıktan veya okul kuralları uyarınca atılırlarsa, kötü ahlaklarına ve sadâkate aykırı hareketlerinden dolayı iade edilirlerse, yapılmış olan masrafların tazmîni için öğrenime gitmeden ve ellerine harcırahları verilmeden önce birer kefil olacaktı.

Tahsil süresini tamamlayan öğrenci, memlekete döndükten sonra on seneden az olmamak kaydıyla devletçe teklif olunacak hizmeti kabule mecbur olacaktı. Kabul etmediği takdirde ortaya çıkan masraflar tamamen kefillerinden tahsil olunacaktı. Son olarak bu nizamnâmenin yürütülmesinden, öğrencileri gönderen dairelerin nazırları ve reisleri sorumluydu.

Bu düzenlemenin, II. Meşrutiyet'ten sonra çıkarılan nizamnamelere bir temel teşkil ettiği görülür. Nitekim İttihat ve Terakki döneminde askeri ve sivil öğrenciler için daha kapsamlı ve ayrıntılı talimatnameler, kanunlar ve çeşitli nizamnameler yapılmıştır¹.

¹ Bu hususta ilk adım, Avrupa'ya gönderilecek subayların seçilme şartlarını, talim ve tahsisatlarını düzenleyen 5 Muharrem 1327 / 27 Ocak 1909 tarihli ve on iki maddeyi içeren talimatnamedir (Düstur, I, 1329: 109-110). 26 C evvel 1328 / 5 Haziran 1910'da yabancı ülkelere kendi tahsisatıyla öğrenim görmek isteyen bahriye subayları hakkında on maddelik bir nizamname çıkarılmıştır (Düstur II, 1330: 298-299) Bu konudaki layiha için ayrıca bkz. BOA, İ. BH 1310, 2, (26 C evvel 1328 / 5 Haziran 1910). 4 C âhir 1331 / 11 Mayıs 1913'te yabancı ülkelere tahsil için fevkalade tahsisatla gönderilecek Bahriye subayları için yirmi dört maddelik kapsamlı bir nizamname ortaya konmuştur (Düstur V, 1332: 371-375). 20 Muharrem 1332 / 18 Aralık 1913'te yine fevkalade tahsisatla tahsile gönderilecek Bahriye subaylarının tahsisat ve harcırahı hakkında dokuz maddelik bir geçici kanun çıkarılmıştır (Düstur VI, 1334: 127-129). Avrupa'da Tahsilini tamamlayanların darülfünun muallim muavinliklerinde istihdamı için de 22 Zilkade 1331 / 23 Ekim 1913 tarihini taşıyan iki maddelik bir geçici kanun yapılmıştır (Düstur V, 1332: 836). 27 C ahir 1332 / 23 Mayıs 1914 tarihli yabancı ülkelere gönderilecek talebe hakkında çıkan nizamname ise, gönderileceklerin sahip olmaları gereken vasıflar, talebenin seçim şekli ve kabulüyle ilgili şartlar, tahsil müddeti, tahsisatın kesilmesi, kayıt silinmesi ve tazmin hususları, döndüklerinde istihdam şartları ve öğrencilerin teftişi hakkında yirmi beş maddeden oluşmaktaydı (Düstur VI, 1334: 744-748).

II. BÖLÜM

YURTDIŞINDA OSMANLI ÖĞRENCİLERİ

II.1) ÖĞRENİM GÖRÜLEN ÜLKELER

Koca Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden sonra Avrupa'nın belli başlı devletlerine düzenli bir şekilde öğrenciler gönderilmeye başlanmıştır. Öğrenim görecekları ülkeğe ulaştıklarında, bu öğrencilerle ilk olarak Osmanlı elçilikleri veya temsilcilikleri ilgileniyordu. Temsilcilikler, eğitim-öğretimle ilgili işlerinin yanında öğrencilerin geçinme, barınma gibi kişisel ihtiyaçlarının karşılanması da yardımcı oluyorlardı. Öğrencilere dair tüm resmi yazışmalar, yine elçilikler vasıtasıyla yürütölüyordu. Zamanla artan sayıya bağılı olarak öğrencilerin yönetimine veya denetimine özgü yapılar da oluşturulmuştur. Hem bu yapıları görmek, hem de hangi ülkelerin neden tercih edildiğini ortaya koymak için öğrencilerin Avrupa'da gönderildikleri ülkeleri tek tek ele alalım.

II.1.1) Fransa

Araştırmalarımız sonucunda, Avrupa'daki Osmanlı öğrencilerinin yarısından fazlasının Fransa'da tahsil gördükleri ortaya çıkmaktadır. II. Mahmud devrinde Fransa'daki öğrencilerin sayısı, çok az farkla da olsa Avusturya ve İngiltere'den sonra gelmektedir. Fakat daha sonraki dönemlerde Fransa, diğer Avrupa ülkeleri içerisinde en fazla rağbet gören ülke konumuna yükselmiştir. Özellikle Tanzimat döneminde diğer ülkelerle kıyas kabul edilmeyecek derecede çok Osmanlı öğrencisine ev sahipliğı yapmıştır. Bu durumu, sadece Osmanlı'nın Fransa ile olan yakın ve köklü ilişkileriyle sınırlamak doğru değildir. Fransa'nın ve özellikle başkenti Paris'in, XVIII. yüzyıldan itibaren tüm Avrupa'da ve dünyada önemli bir kültürel ve bilimsel ağırlığa sahip olduğunu unutmamak gerekir (Perin 1946: 17-19). Paris, 19. yüzyılda Avrupa'nın cazibe merkezi ve kültür başkentiydi. Tespitlerimize göre Fransa'daki Osmanlı öğrencilerinden

tamamına yakını (yaklaşık % 93'ü) Paris'te kalırken, bir kısmı da Vernon, Montpellier, Lyon, Bordo, Toulouse, Tours, Nancy gibi diğer şehirlerde öğrenim görmüşlerdir. Sadece Osmanlı Devleti'nden değil diğer ülkelerden de birçok öğrenci, Paris'e akın ediyordu. 19. yüzyılın sonlarında Paris'teki öğrencilerin %8'ini yabancılar oluşturmaktaydı. Bu oran, I. Dünya Savaşı öncesinde %19'lara kadar yükselmiştir¹.

Osmanlı öğrencileri, aynı dönemde Paris'teki tüm yabancılar arasında hatırı sayılır bir paya sahiplerdi. Nitekim 1890 ile 1899 yılları arasında, oranları % 10'dan 13'e veya 14'e kadar yükselmişti. II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği 1909'da % 4,2'ye gerilemişken sonra tekrar artma eğilimine girmiştir². Ancak bu öğrencilerin, kendi hesabına gidenleri de içerdiğini ifade etmeliyiz.

Fransa'daki ve bilhassa Paris'teki Osmanlı öğrencileri, hazırlık mahiyeti taşıyan bazı okullara gidiyorlar veya pansiyonlarda kalıyorlardı. Buralarda dil ve bazı temel dersleri ihtiva eden öğrenim safhasından sonra ihtisas sahibi olacakları asıl okullara giriyorlardı. Fakat sayının giderek artması, denetim sorununu da beraberinde getirdi. Eğitim-öğretimle ilgili öğrencilerin takibi zayıftı. Öğrencilerin başarısını olumsuz yönde etkileyen bir başıboşluk ve dağınıklık hüküm sürüyordu. Bu durumun önüne geçilmesi için öğrencilerin topluca bir yerde tahsil görmelerinin daha yararlı olacağı kanaati, burada müstakil bir okul açılmasını gündeme getirmiştir (Mehmed Esad 1310: 65; Şişman 1986: 85). Üstelik yapılan imtihanla, Paris'teki öğrencilerin birçoğunun yetersiz olduklarının

¹ 1826-1827 tarihlerinde Paris'teki tıp öğrencilerine ait bir listede 585 öğrenciden 81'inin yabancı uyruklu olduğu tespit edilebilmektedir. Bunların üçte ikisi Avrupalı, kalanı ise Kuzey ve Güney Amerika'dandı. Asıl 1890'dan itibaren Paris'teki tüm fakültelerdeki yabancı öğrencilerin oranı hakkında tahminde bulunulabilmektedir. Bu bağlamda yabancı öğrencilerin sayısı, 1890'da aşağı yukarı 620 iken I. Dünya Savaşı'na kadar 3200'ü aşmıştır. Bu beş kattan fazla bir artış demektir. Nispi olarak bakılırsa, 1890'dan önce tüm öğrenciler içerisinde yabancıların oranı, %8 iken 1904'te %11, 1907'de %14, 1911'de %19,5 ve Savaş öncesinde %19'du (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php 1,2).

² Osmanlı öğrencilerinin dışındakilere göz atarsak, aynı dönemde, yani 1890-1909 yılları arasında Avrupalıların oranı %67'den %84'e yükselmiştir. Afrika, özellikle Mısır (neredeyse tamamı), 1900'de %2,5'tan %7'ye yükselmiş, sonra %3,3 ile %5,6 arasında seyretmiştir. Kuzey Amerikalılar (Birleşik Devletler ve Kanada) 1900'de oldukça azalarak %6'ya, 1905'ten sonra ise %2,5 ile %4 arasında bir orana gerilemiştir. Latin Amerika'dan gelenlerin payı 1905'te %2'den %5'e çıkmıştır. Son olarak bu süreçte Asya ve Okyanusya %0,5'ten %1,5'a ilerlemiştir (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php, 2).

da tescil edilmesi, Mekteb-i Osmanî'nin Ekim 1857'de açılmasına vesile olmuştur (Şişman 1986: 87).

Mekteb-i Osmanî, Osmanlı öğrencilerinin askerî ve sivil yüksek okullara girebilmeleri için dil ve bazı temel dersleri görecekları bir hazırlık okuluydu. Bununla birlikte yatılı olarak öğrenim görenlerin dışında denetim açısından *harici* olarak sınıflandırılan Paris'teki diğer tüm öğrenciler de bu kuruma bağlanmıştı (Chambers 1968: 326).

Paris'teki Mısır Mektebi'nin¹ ve Ermenilerin Muradyan Mektebi'nin, Osmanlı devlet adamlarına bunlara benzer bir mektep kurulması fikrini verdiği ve dolayısıyla bu okulların Mekteb-i Osmanî'nin kuruluş sebeplerinden biri olduğu savunulmaktadır (Chambers 1968: 316; Ergin 1939, II: 454, 455). Bu iki okul, daha önce teşkil edildiği için ortaya koydukları performans ve tecrübe açısından Osmanlı idarecileri üzerinde teşvik edici bir rol oynamış olabilir. Fakat bu okulları, temel sebep veya kaynak olarak görmek yanlış olur. Daha önce de ifade edildiği gibi Paris'te Osmanlı öğrencileri için bir okul açma düşüncesi, bu mekteplerin açılışından çok daha eski bir tarihe dayanmaktadır. Dolayısıyla Mekteb-i Osmanî, dönemin şartlarının uygun olmaması sebebiyle kuvveden fiile sokulması gecikmiş, özgün bir projedir.

Fransız mercileriyle birlikte kurulan Mektebin denetimi, başkanlığını Fransa Maarif-i Umumiye başkâtibi ve personel müdürü Rouland'ın yaptığı, yedi kişilik bir komisyona verilmişti. Komisyon üyelerinden Okulun müdürü dahil üç kişi Osmanlıyı temsil ederken, kalan dört aza Fransızlardan oluşuyordu (Şişman 1986: 88-91).

¹ Bilindiği üzere Mehmed Ali Paşa Mısırlı öğrenciler için Paris'te iki okul açmıştır. Bunlardan ilki, 1826-1835 yılları arasında faaliyet gösteren Mısır Mektebi'dir (*Ecole Egyptienne*). Yukarıda adı geçen okul ise, 1844'te kurulan ve birkaç Osmanlı talebesinin de gönderildiği Mısır Askerî Okuludur (*Ecole Militaire Egyptienne*). Ağustos 1849'da kapatılmış olan bu okulun müfredatı, *Ecole Militaire de Saint - Cyr* ve *Ecole Polytechnique* okullarına göre düzenlenmiştir. Temel amaç ise, mümkün olan en kısa zaman içinde *Ecole d'Etat-Major* (Erkân-ı Harb), *Ecole d'Artillerie et du Génie* (Topçuluk ve Mühendislik Mektebi)'ye öğrenciler yetiştirmektir (Şişman 2003: 4). Ders Programı için bkz. Şişman (2003: 4-5); BOA, İ. HR, 2161 (09 Receb 1264 / 11 Haziran 1848). Aynı belgenin eklerinde, Mekteb-i Harbiye'den Paris'te tahsil için gönderilmiş Osmanlı talebelerinin bu okula verilmesi hususunda bilgiler mevcuttur.

Mektebin başına müdür olarak, Viyana'da öğrenim görmüş¹, Almancayla birlikte Fransızca'yı da bilen, erkân-ı harp binbaşı Ali Nizami Bey (1821-1893) atandı. Fakat Mektep talebelerinden bazılarıyla aynı rütbede olmasının yaratacağı idari zafiyeti ortadan kaldırmak için bir üst rütbeye, kaymakamlığa (yarbey) terfi ettirildi². Müdürlüğün yanında Ali Nizami Bey, askerî ataşelik görevini de üstlenmiş ve kendisine 4. rütbeden bir kıta nişan verilmiştir³. 1863'e kadar görevini sürdüren Ali Nizami Bey, yerine erkân-ı harp binbaşı Esad Efendi'nin (1828-1875)⁴ tayin edilmesiyle⁵ yurda dönmüş ve birçok önemli vazifelerde bulunarak müşirliğe kadar yükselmiştir⁶. Ahmed Esad Efendi de selefi gibi hem müdürlükten hem de askerî ataşelikten sorumluydu.

Yeni müdür, istenilen başarıyı bir türlü yakalayamayan Okul'da sıkı bir disiplin anlayışını devreye sokmuş, fakat O da düşüşün önüne geçememiştir⁷. Hâlbuki

¹ Viyana'da yüzbaşılıktan kolağalığına terfi olunmuş, 1854'te bu rütbeyle dönmüş ve erkân-ı harp silikine kaydedilerek rütbesi binbaşılığa yükseltilmiştir [BOA, İ. DH, 16278 (13 Safer 1269 / 26.11.1852); BOA, C.AS 3729 (Evâil-i R. ahir 1270 / 1-10 Ocak 1854)].

² BOA, İ. HR, 7299 (06 C ahir 1273 / 01 Şubat 1857); BOA, İ. HR, 7743 (23 Muharrem 1274 / 13 Eylül 1857). Şişman (1986: 87; 2004: 26) aynı belgelere atfen Binbaşı Ali Nizami'nin albaylığa terfi ettirildiğini belirtmekle beraber, belgelerde bugünkü albaylığın karşılığı olan miralay değil yarbaylık rütbesine denk düşen kaymakamlık ibaresi geçmektedir.

³ BOA, İ. HR, 7743 (23 Muharrem 1274 / 13 Eylül 1857); BOA, A. DVN, 127/45 (24 R evvel 1274 / 12 Kasım 1857).

⁴ Sadrazamlık makamına kadar yükselen Sakızlı Ahmed Esad Paşa'dır. Muhtelif askerî görevlerden sonra Seraskerlik, Bahriye ve Nafia nazırlıklarında bulunmuş, Konya ve Aydın valiliklerini yapmıştır (İnal 1940: 415-435; Gencer, DİA, II, 64).

⁵ BOA, İ. DH, 34563 (18 Zilhicce 1279 / 06 Haziran 1863).

⁶ Niğde doğumlu olan Ali Nizâmi Paşa, Osman Niyazi Paşa'nın oğludur. 1839'da Mekteb-i Harbiye'den mezuniyetini müteakip tahsil için Viyana'ya gönderildi. Burada Viyana Harp Akademisi'ni bitirmiştir. Mekteb-i Osmanî'deki görevinden başka Peşte'de şehbenderlik ve Belgrat'ta Askerî Komiserlik yapmıştır. Mirlivalık rütbesiyle Mekteb-i Mülkiye-i Şahane müdürlüğüne getirilmiştir (1877). Bu görevden sonra Mekteb-i Sultani'de de kısa bir müddet müdürlük yapmıştır (Mehmed Süreyya, III, 1311: 578). Vezirlik rütbesiyle atandığı Teftiş-i Askerî Komisyon-ı Âlisi azalığından sonra müşirlikle Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Riyâseti (Genel Kurmay Başkanlığı)'ne getirildi (1882). Tekrar döndüğü Teftiş-i Askerî Komisyon-ı Âlisi azalığındayken 23 Temmuz 1893'te İstanbul'da vefat etmiştir. 1878'deki Berlin Anlaşması'nda Osmanlı delegasyonunda yer almış, çeşitli diplomatik görevlerde bulunmuştur (Çankaya II, 1968-1989: 816, 817). Koniler hakkında bir kitabı Viyana'da tercüme olarak basılmıştır (Mehmed Esad 1310: 51). Oğlu, Osman Nizâmi Paşa Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında elçiliklerde ve nazırlıklarda bulunmuştur (Gövsâ, 298).

⁷ Mehmed Esad (1310: 70) Esad Bey tarafından öğrencilere yapılan nasihatler ve akabinde ciddi ihtarlar etkili olmayınca, kabahatli olanlardan on iki kişinin İstanbul'a geri gönderilerek, Bab-ı Seraskerî'de Camialtı denilen Hapishanede tevkif olunup, neferlikle taburlara yerleştirildiğini belirtmektedir. Esad Bey, göreve gelir gelmez, belli bir disiplin anlayışıyla, tek tip üniforma uygulamasını devreye sokmuştur. Genelde yaşları büyük olup bu karara uymak istemeyen bazı öğrencilerin ayak diremesi, onların isyankarlıkla suçlanarak okuldan atılmalarına ve İstanbul'a iadelerine zemin hazırlamıştır (Şişman 1986: 112).

Mektebin otuz yedi maddeden oluşan ciddi bir iç yönetmeliği, üç yıllık tahsili kapsayan zengin bir ders programı ve iyi bir öğretim kadrosu vardı. Aynı zamanda kendilerini yetiştirmekle yükümlü olan Hoca Tahsin ile Selim Sabit efendiler¹ dışındaki öğretmenlerinin hepsi de Fransız'dı². Fakat Fransızcadaki yetersizlik, büyük ölçüde yaş büyüklüğünden kaynaklanan disiplinsizlik, bütçe darlığı, idari zaafiyetler gibi ciddi problemler bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır. Neticede Ahmed Esad 29 Zilkade 1280 / 6 Mayıs 1864'te mekteple ilgili problemleri ve çözüm önerilerini içeren bir layiha kaleme almıştır. Dâr-ı Şura-yı Askerîyece ele alınan bu layiha, incelendikten sonra konuyla ilgili olarak 6 Eylül 1864'te şümullü bir mazbata çıkarılır. Bu mazbata uyarınca, Mekteb-i Osmanî'nin hemen lağvedilerek, talebesinin Paris'in mevcut liselerine dağıtılmasına karar verilmiştir³. Okul binası, 1869 ortalarına doğru elden çıkarılmış, burada kalan öğrenciler, değişik pansiyonlara dağıtılmışlardır (Chambers 1968: 328).

Mekteb-i Osmanî gibi pahalı ve verimsiz bir projenin ardından, daha az maliyetle çok adam yetiştirmek için İstanbul'da Batılı anlamda yeni bir mektep kurulması gündeme gelmiş ve sonuçta Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) açılmıştır (1 Eylül 1868). Hatta Mart 1869'da Paris'te bulunan öğrencilerden tahsillerini tamamlamalarına az kalmış olanların orada alıkonularak, diğerlerinin İstanbul'a iadeleri ve Mekteb-i Sultani'ye verilmeleri istenmiştir (Şişman 1986: 118).

¹ Mekteb-i Osmanî'de, öğrencilerin milli ahlakı ve İslami adap ve erkanını korumak ve hocalık yapmak maksadıyla kendileri gibi ilmiyeli olan Abdülkerim Amasi (Hoca Kerim) Efendi'yle birlikte Paris'e gönderilmişlerdir (Mehmed Esad 1310: 69). Fakat Hoca Kerim burada kalmayarak Londra'ya gitmiş ve orada tahsil görmüştür. Selim Sâbit ve Hoca Tahsin Paris'te Hristiyan tebaaya (Ermeni Muradyan Mektebi'nde) Türkçe öğretmekle de yükümlüydüler [BOA, İ. DH, 24340 (06 C.ahir 1273 / 01 Şubat 1857). Aynı zamanda bu iki ilmiyeliden, açılacak Dârülfünun'da riyaziye ve tabii ilimleri okutabilmek için kendilerini yetiştirmeleri istenmiştir. Bkz. BOA, İ. HR, 7068 (27 Safer 1273 / 27 Ekim 1856); BOA, İ. HR, 7197 (30 R evvel 1273 / 28 Kasım 1856); BOA, İ. HR, 7729 (20 Muharrem 1274 / 10 Eylül 1857). Dolayısıyla her iki görevi de yerine getiren Selim Sâbit ve Hoca Tahsin efendiler, beş yıl sonra yurda dönmüşlerdir. Harcırahları ve Paris'ten döndükleri hakkında bkz. BOA, İ. HR, 10502 (15 R ahir 1278 / 20 Ekim 1861); BOA, A.MKT.NZD, 422/37 (3 Zilhicce 1278 / 01 Haziran 1862).

² Mekteb-i Osmanî'de görev yapmış öğretmenler ve verdikleri dersler hususunda daha detaylı bilgi için bkz. Mehmed Esad (1310: 68); Şişman (1986: 95-99).

³ BOA, İ.HR, 12192 ve ekleri (3 Şaban 1281 / 01 Ocak 1865).

Mekteb-i Osmanî'nin kapatılmasıyla, öğrencilerin nezareti için Talebe-i Osmaniye Müdürlüğü (Direction des Elèves Ottomans) teşkil edilmiştir. Yeni kurumun başına kapatılan Mekteb-i Osmanî'nin müdürü, Ahmed Esad Bey getirildi. Talebe-i Osmaniye Müdürlüğü, Fransa'dakilerin yanında Belçika'daki Osmanlı talebeleriyle de ilgileniyordu. Ahmed Esad Efendi müdürlükte, 1867'nin sonuna kadar kalmış, Sultan Abdülaziz'in Paris'i ziyareti sonrasında, Padişahla birlikte İstanbul'a dönmüştür (Gencer DİA, II: 64). Boşalan müdürlük makamına sırasıyla Mirliva Hüseyin Vasfi Paşa, Binbaşı Hüsnü Bey (31 Temmuz 1868 – 12 Haziran 1873) getirilmiştir. Bu esnada Fransa-Prusya savaşı patlak verdiği için 15 Eylül 1870'te Fransa'daki öğrenciler Belçika'ya nakledilmişlerdir. Savaşın sona ermesiyle (10 Mayıs 1871) bu öğrencilerden bir kısmı Belçika'da kalırken bazıları ise tekrar Fransa'ya dönmüşlerdir (Şişman 2004: 70, 71, 78).

30 Haziran 1875'te, Fransa ve Belçika'daki öğrencilerin geri çağrılmaları, başında Agâh Efendi'nin bulunduğu, Talebe-i Osmaniye Müdürlüğü'nün de sonu olmuştur. Tespitlerimize göre bu tarihte başka bir ülkede de devlet burslusu Osmanlı öğrencisi bulunmamaktaydı. Bu geri çağırılmanın temel sebebi, Mekteb-i Osmanî'deki gibi yapılan yüksek masraflara rağmen eğitim öğretimde beklenen sonucun alınamamasıydı. Öğrencilerin celbi neticesinde, artacak parayla İstanbul'da birer mülkiye ve mühendislik okulu açılması da hedefleniyordu (Şişman 2004: 79). Bir bakıma, devlet adamlarının zihninde, eğitimde yurtdışına bağımlılıktan kurtularak, İstanbul'daki modern usullere uygun olarak kurulmuş veya kurulması planlanan okullara yönelmek arzusu yatmaktaydı. Fakat yurtdışı öğrenime verilen ara fazla sürmemiş, 1279 / 1879-1880'de ziraat tahsili için öğrenciler gönderilmek suretiyle bu uygulama tekrar başlamıştır¹.

Bu, öğrencilerin ilk geri çağrılmaları değildi. Henüz Tanzimat'ın başlarında, askerî ıslahatta faydalanmak amacıyla Avrupa'daki tüm öğrencilerin çağrılmasına karar verilmişti. Bu öğrencilerden tahsillerini tamamlayanlar,

¹ Mahmud Cevad'ın (2001: 183) tespitine göre bu tarihte, Münif Paşa'nın Maarif nazırı olduğu sırada Fransa'nın muhtelif ziraat okullarına öğrenciler gönderilmiştir. Araştırmalarımız neticesinde daha önce herhangi bir öğrencinin gönderildiğine dair bilgi edinemedik.

Mekteb-i Harbiye’de, Tıbbiye’de ve yeni kurulacak idadilerde öğretmen olarak istihdam edildiler. Kalanlar da erkân-ı harbiye sınıfına geçirilerek diğer askerî vazifelere atandılar. Yurtdışı öğrenimlerini tamamlayamayanlar ise, İstanbul’daki okullara devam ettiler¹. Fakat çok geçmeden 1846’da, Viyana’ya gönderilen altı öğrenciyle yurtdışı öğrenimine kaldığı yerden devam edildi². Bu tarihten bir yıl sonra da Fransa’nın kapıları Osmanlı talebelerine yeniden açılıyordu.

II. Abdülhamid döneminde, özellikle 1890’lardan itibaren yurtdışı eğitime, Saray ile Jön Türkler arasında yaşanan siyasi kriz damgasını vurmuştur. Jön Türkler, özellikle Paris’te, basın-yayın yoluyla II. Abdülhamid rejimine karşı etkili bir kampanya yürütmektedirler³. Birçoğu aynı zamanda tahsil gören bu gençler, Paris’in kafelerinde buluşup, rejim aleyhinde fikir teatisinde bulunuyorlar, eylem planlarını şekillendiriyorlardı. Paris’in hür fikir ve hareket ortamından sonuna kadar istifade eden bu gençlerin, birbirlerini kolaylıkla etkilemeleri olağandı. Dolayısıyla Saray, bu etkileşimin yaygınlaşması ve muhalefetin büyümesi endişesini taşımaktaydı. Bunun önüne geçebilmek için de bazı tedbirler devreye sokuldu.

Henüz 1893’te çıkan İrade-i Hususi’de⁴, Paris’e gönderilmekte olan öğrencilerden bazılarının sefâhate daldıklarından ve “fesad-ı ahlaka duçar” oldukları belirtiliyor, zaten Paris’in “mahall-i sefâhat” olduğu için talebelerin bundan sonra Almanya ve Viyana’ya gönderilmeleri emrediliyordu. Gizlilik taşıyan bu emrin, İstanbul’daki Fransız Büyükelçiliği’ne sızdırılması ve akabinde Fransa Baştercümanı vasıtasıyla Sâdârette soruşturulması, Saray’da ciddi bir rahatsızlık uyandırmıştır⁵. 1894’ün sonlarında Padişah bu sefer, tıp ihtisası için Avrupa’ya öğrenci gönderilmesinin yarardan çok zarara yol açtığı gerekçesiyle vazgeçilmesini ve bunun yerine Avrupa’dan hocalar getirtilerek, Osmanlı

¹ BOA, A.DVN, 8 / 25 (Tarihsiz 1260 / 1844); BOA, İ. HR, 1126 ve ekleri (03 Zilhicce 1259 / 25.12.1843).

² BOA, İ. HR, 1463 ve ekleri (01 Zilhicce 1261 / 01 Aralık 1845).

³ Bu dönemde, Jön Türklerin siyasi fikirleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Mardin (1992).

⁴ BOA, İ. HUS 1310, 96 (04 Zilkade 1310 / 20 Mayıs 1893).

⁵ Dolayısıyla Fransa Sefaretine bu konudaki iradeyi ihbar ederek, bir bakıma Fransa Sefirinin işlerine müdahale etmesine vesile olan memurun derhal bulunması emredilmiştir [BOA, İ. HUS 1310, 97 (14 Zilkade 1310 / 30 Mayıs 1893)].

tabiplerinin ihtisaslarını burada yapmalarını istiyordu¹. Bu mesele, Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da tartışıldıktan sonra tabiplerin ahlakının muhafazası ve Hazinesinin menfaati açısından Padişahın emrinin isabetli görüldüğü bildiriliyordu. Ancak uygun yapının ve şartların oluşturulmasına kadar, bu talebin ertelenmesine karar verilmiştir².

1895'in Ağustosunda, yine Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin çeşitli sebeplerden ötürü beklenen başarıyı elde edemediklerinin yanı sıra bazısının ahlak bozukluğuna uğrayarak çekilen külfet ve masraf boşa gitmekte olduğu belirtiliyordu. Dolayısıyla zararı tecrübeyle sabit olan bu usulden vazgeçilerek bu yolda ayrılan masrafla mektepler için çeşitli fen erbabından muktedir hocalar getirtilmesi kararlaştırılıyordu³.

Bu süreçte yurtdışı eğitimden vazgeçilmesindeki ortak gerekçe, ahlaki bozulmadır. Yani Padişaha itaatsizlik ve muhalefettir. Müsebbipler ise pek tabii ki Jön Türklerdir. Neticede 1896'da tahsisatlar kaldırılmıştır. Bu kararın, Jön Türk muhalefetine Avrupa'daki merkezi olan Fransa'daki öğrencilere tatbik edildiği görülmektedir⁴. Aslında 1893'teki teşebbüs fiile geçirilmiştir. Fakat bu inkıta çok sürmemiş, 1897'de öğrencilere tekrar burs vermeye başlanmıştır. Bu kararın alınmasında, Sarayın Paris'teki Jön Türklerle anlaşmaya varmasının payı büyüktür. Nitekim 20 Temmuz 1897'de Jön Türk hareketinin önderlerinden Mizancı Murad yurda dönmeyi kabul etmiş, İttihad Terakki Cemiyeti de genel af ve reformların uygulanması karşılığında yayın faaliyetlerine son vermiştir (Hanioğlu 1985: 240, 241). Bu anlaşmayı müteakip, Hükümet tarafından Avrupa'daki Jön Türklerden bir kısmına sefaretlerde memuriyetler verilmiş,

¹ BOA, İ. HUS 1310, 46 (14 C.evvel 1312 / 13 Kasım 1894).

² Bu bağlamda Meclis-i Vükela mazbatasında, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin Haydarpaşa'ya nakli ve oradaki Haydarpaşa Hastanesi'nin ıslah ve genişletilmesi suretiyle istenilene uygun hastane ve tıbbiye vücuda getirilmedikçe Avrupa'dan getirilecek muallimlerden layıkıyla yararlanılamayacağı belirtilmekteydi. Bunun yanında teorik bilgilerin uygulamaya sokularak mükemmeliyet mertebesine ulaşılabilceği vurgulanarak bu husustaki emrin ertelenmesine karar veriliyordu [BOA, MV, 82/28 (19 C.evvel 1312 / 18 Kasım 1894)].

³ BOA, Y.A.HUS, 334/103 (29 Safer 1313 / 21 Ağustos 1895).

⁴ BOA, Y.A.HUS, 355/42 (08 Safer 1314 / 19 Temmuz 1896). Belgeden, Paris'te bulunan Osmanlı talebelerinin ilişkilerinin kesilerek tamamının geri dönmesi emrine binaen Osmanlı talebelerinden on yedisinin Temmuzun 15. günü Marsilya'dan vapurla İstanbul'a hareket ettiklerini ve eyaletlerde bulunanlarla namızaç olanların da gönderilmesi için Paris Sefareti tarafından gerekli tedbirlerin alındığını öğreniyoruz.

öğrenci olanlarına ise burs bağlanmıştı (Kuran 2000: 76, 77; Akşin 1987: 35, 37, 38).

Çok geçmeden Fransa'daki öğrencilerin denetimi için Talebe-i Osmani Nazırlığı'nın yeniden tesis edildiğini ve başına da muhtelif sefaretlerde bulunmuş tecrübeli bir diplomat olan Mehmed Feridun Bey'in (1847-1903) atandığını görüyoruz (29 Ekim 1899)¹. Yeni nazıra verilen talimatnamenin² şartlarından öğrenciler üzerinde sıkı bir denetim uygulamaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Buna göre talebelerin layıkıyla tahsil edip etmediklerine dikkat edilecek ve Osmanlı Devleti'ne yaraşır bir şekilde davranıp davranmadıkları öğrenilerek, İslam'ın adetleriyle adabına ve talebeliğe yakışmayacak yerlerde dolaşmaktan ve Osmanlı haysiyet ve namusunu lekeleyecek davranışlardan sakınmaları için devamlı uyarılacaklardı. Daima dersleriyle meşgul olmaları gerektiği halde politikayla uğraşanlar olursa, bunlar tahkik olunup İstanbul'a iadeleri arz olunacaktı. Hükümet emrine itaat etmeyenler hakkında devletçe verilecek karar daha sonra bildirileceğinden bu babda ona göre hareket edilecekti. Son olarak, talebelerin genel durumlarıyla ilgili her ay bir rapor düzenlenecekti.

Talebe-i Osmanî Nazırlığını (Müdürlüğünü)³ 1901'in ortalarına kadar sürdürmüş olan Feridun Bey, Fransız Başbakanı René Waldeck-Rousseau tarafından casusluk suçlamasıyla Fransız topraklarından atılmıştır. Bu suçlamaya temel

¹ 1886'da vefat eden Ağâh Bey'in yerine Atina Sefiri olan Feridun Bey, 1888'de Bükreş Sefirliğine atanmıştır. Belgrat Sefirliğinden (1890-1893) sonra 1894'te Madrid Sefirliğine tayin olunmuştur. Bkz. Kunalp (1999: 45, 46, 95); BOA, Y.A.RES, 32/27 (11 R ahir 1303/17 Ocak 1886); BOA, İ. HR 1310, 12 (25 Safer 1311 / 07 Eylül 1893); BOA, İ. HR 1310, 5 (01 Safer 1312 / 04 Ağustos 1894); BOA, İ. HUS 1310, 80 (20 C evvel 1312 / 19 Kasım 1894); BOA, İ. HR 1310, 9 (28 C evvel 1312 / 26 Kasım 1894). Buradan 1897'de tekrar Atina Sefaretine tayin olunmuş ve nihayet 1899'da Paris Talebe-i Osmanî Nazırı olarak görevlendirilmiştir. Atina Sefaretine tayini hakkında bkz. BOA, İ. HR 1310, 14 (09 Şaban 1314 / 13 Ocak 1897); BOA, İ. HR 1310, 7 (26 Şaban 1314 / 30 Ocak 1897). 200 lira maaşla, Paris'teki Osmanlı öğrencilerine nezaretle görevlendirildiğine dair bkz. BOA, Y.EE, 149/110 (23 C ahir 1317 / 29 Ekim 1899).

² BOA, İ. HR 1310, 16 (23 C ahir 1317 / 29 Ekim 1899).

³ Feridun Bey'in öğrencilerin nezaretine atandığı belirtilmekle birlikte, görevi hakkında, Talebe-i Osmanî Nazırı tabirinin yanında bazı belgelerde Paris Talebe Müfettişi ibaresi de kullanılmaktadır. Nâzır geçen bazı belgeler için bkz. BOA, Y.PRK.AZJ, 39-84 (07.12.1899); BOA, Y.MTV, 211/52 (18 Şevval 1318 / 08 Şubat 1901); BOA, İ. DH 1310, 34 (26 Zilkade 1318 / 17 Mart 1901). Müfettiş tabirinin kullanıldığı bazı belgeler için bkz. BOA, Y.MTV 200/13 (21 Şubat 1315/05 Mart 1900); BOA, Y.MTV, 201-104 (11 Nisan 1316 / 24 Nisan 1900); BOA, Y.PRK.DH, 11/68 (20 Şevval 1318/10 Şubat 1901).

teşkil eden gerekçeyse, Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerle ilgili bazı teşebbüslerinin Feridun Bey tarafından ortaya çıkarılma çabasıydı¹. İltica ettiği İngiltere'den İstanbul'a çektiği telgrafla, iftiraya uğrayarak büyük bir haksızlığa maruz kaldığını belirtmiş, bu hususta detaylı beyanat vermesine izin verilmesi ve kendisinden resmen özür dilenmesi talebini iletmıştır². Ancak bu konuda, Osmanlı Sarayının suskunluğunun, Fransa'nın baskısından mı, yoksa kendisinin reddettiği halde komitelerle ilişkisi olduğuna dair jurnallerden mi kaynaklandığı şüphelidir³.

Feridun Bey, Paris'ten ayrılırken kendisini uğurlamak için tren istasyonuna gelen öğrencilere hitaben yaptığı konuşmada⁴, onlardan geçici olarak ayrılmaktan ötürü üzgün olduğunu ve yanlış yorumlardan dolayı haksız yere suçlandığını yineleyerek, Fransa Cumhurbaşkanı'nın kendisinden özür dileyeceğini umduğunu söylemiştir. Osmanlı öğrencilerinin bu ülkede bulunmasının, Padişahın Fransa'ya olan sevgisinin bir delili olduğuna işaret ederek yaşanan olaydan duyduğu üzüntüyü ifade etmiştir. Konuşmasının devamında, öğrencilere, bu ülkeye Fransız dahilerinin çalışmaları neticesinde ortaya koydukları bilimden istifade etmek ve Fransız öğrencileriyle samimi ilişkilerde bulunmak için gönderildiklerini hatırlatmıştır.

¹ 6 Kasım 1901'de Brüksel'den gönderdiği mektubunda, Fransa'nın Katolik mezhebiyle ilgili bazı faaliyetleriyle, İstanbul'daki ruhban heyetleri için bazı imtiyazlar peşinde olduğu hakkındaki bilgileri Padişaha arz ettiğini belirtmektedir. Bu konuda, bir gazete nezdinde girişimlerde bulunduğunu ve sonra 1900 kışında Roma'ya giderek Kilise ileri gelenlerinden ismini vermediği bir Kardinale görüştüğünü, ancak bu esnada Fransız Başbakanı tarafından Kardinale gönderilen bir kişi tarafından ihbar edildiğini bildirmektedir [BOA, Y.MTV, 223/90, 1. ek (26 Şaban 1319 / 08 Aralık 1901)].

² BOA, Y.MTV, 221/2 (01 C ahir 1319 / 15 Eylül 1901). 13 Eylül'de İngiltere'den çektiği telgrafta, Paris'te Maarif Nezareti memuru sıfatıyla bir sefarete tayin olmayı beklediğini, şimdilik yine sefaret görevlisi sayılmak üzere nezaretten muvakkaten ayrıldığının anlaşılması için Osmanlı sefirlerine derhal bir resmi yazı gönderilmesini talep etmektedir. Yine, ayın yedisinde telgrafla bildirdiği taleplerini tebliğ etmeyen Başkâtibi üstü kapalı olarak şikâyet etmektedir.

³ İstanbul'dan cevap gelip gelmediğini öğrenmek için Londra Sefaretine uğradıktan sonra 21 Eylül'de tekrar çektiği telgrafta Feridun Bey, hala sessiz kalınmasını anlayamadığını ifade ederek kendisini savunmak için basına açıklama yapması hususundaki taleplerini yinelemektedir [BOA, Y.MTV, 221/26 (04 C ahir 1319 / 18 Eylül 1901); BOA, Y.MTV, 221/53 (09 C ahir 1319/23 Eylül 1901)]. Eski Amerika Konsolosu Lahey Başşehbenderi Münci Efendi'nin kendisi hakkında komitelerle ilişkisi olduğuna dair jurnallerinin asılsız olduğuna dair mektupları için bkz. BOA, Y.MTV, 216/108 ve ekleri (28 Safer 1319 / 16.06.1901).

⁴ BOA, Y.MTV, 223/90, 2. ek (26 Şaban 1319 / 08 Aralık 1901). Maalesef bu değerli diplomatımızın hayatı ve bu tarihten sonraki faaliyetleri hakkında bilgimiz bulunmamaktadır. Şimdilik bu hususta ayrı bir araştırmaya ihtiyaç olduğu tespitiyle yetinmek durumundayız.

Feridun Bey, yurtdışında okuyan öğrencilere karşı ayrı bir muhabbet ve güven hissi taşıyordu. Hatta bir Macar Kredi Bankasında olan 500000 frank parasını, Macaristan Akademisine bırakarak, bu meblağın getirisiyle dört Müslüman Osmanlı öğrencisinin okutulmasını vasiyet etmiştir¹. Söz konusu vasiyet gereği, bu dört gencin birincisi ulum ve fünunu, ikincisi ziraatı, üçüncüsü musikiyi, dördüncü de ressamlık ve heykeltıraşlık sanatını mükemmel şekilde öğrenecekti. Ayrıca bu meblağın faizinden bir miktarı, hem cins olan Macar ve Türklere ait eski tarih, dil ve milli yapılarının derinlemesine incelenmesine tahsis olunacaktı.

Feridun Bey'in müdürlükten ayrılışının üzerinden çok geçmeden tahsisatlar, tekrar lağvedilmiştir. Mart 1902'den itibaren başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa'daki 39 öğrencinin bursları kesilmiş ve onlardan yurda geri dönmeleri istenmiştir². II. Meşrutiyet'e kadar Fransa'ya gidiş tarihleri şüpheli ve birisinin devlet burslusu olup olmadığı kesin olmayan iki öğrencinin haricinde hiçbir kimse yollanmamıştır³.

II.1.2) Almanya (Prusya)

Almanya, yurtdışı tahsilde, Fransa'dan sonra en fazla tercih edilen ülkedir. Almanya'da tahsil yapanların sayısı II. Mahmud devrinde üç, Tanzimat'ta ise altı kişiyle sınırlı kalmışken, II. Abdülhamid döneminde adeta bir patlama yaşanmış ve birden sayı 198'e yükselmiştir.

¹ BOA, Y.PRK. EŞA, 40/14 (27 Mart 1319 / 20 Nisan 1902).

² BOA, Y.PRK.HR, 32/59 (27 Şevval 1320 / 27 Ocak 1903); BOA, Y.A.HUS, 445/107 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903); BOA, Y.A.HUS, 479/38 (25 Recep 1322 / 05 Ekim 1904).

³ Bunlardan Salih Kerâmet Nigar (1885-1987), Mekteb-i Sultani'yi 1903'te bitirdikten sonra devlet bursuyla ziraat öğrenimi için Fransa'ya gitti. Yurda dönüşünde Halkalı Ziraat Mektebi'nde hocalık yapmıştır (TBEA, II, 854). Ancak tam olarak hangi tarihte Fransa'ya gittiği belli değildir. Diğer öğrenci, Mülkiye Tıbbiyesi'nin 1320 / 1904 mezunlarından Abdi Muhtar (Bilginer) Bey'dir. Atasoy'a göre (1945: 47) 1323 / 1907 tarihinde Paris'te iki sene müddetle Pastör Enstitüsünde tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul Tıp Fakültesi Dahiliye kısmına memur edilmiştir. Fakat aynı kaynakta, devlet burslusu olup olmadığı hususunda açık bir ibare bulunmamaktadır.

Tespitlerimize göre Almanya'ya ilk defa 1839'da üç öğrenci gönderilmiştir¹. Askerî tahsil için gelen bu öğrenciler, bir Alman nazırın denetiminde iki yıllık bir hazırlık devresinden sonra astsubay okuluna kabul edilmişlerdir². Aslında askerî işbirliği çerçevesinde gelişen ilişkilerin tarihi, çok daha eskiye dayanıyordu³. 1864'teki Askerî Şûranın mazbatasındaysa, Osmanlı topçuluğu ve Tophânesi Prusya (Almanya) usulünde olduğu için, topçu öğrencilerinin Berlin'e

¹ Mekteb-i Harbiye'den askerî tahsil için Almanya'ya gönderilen bu üç talebe, paşalığa kadar yükselmiş olan Ahmed, Râmiz ve Mehmed efendilerdir. 1839'un Mart ayında, Avusturya'ya gönderilen yedi talebeyle birlikte Viyana üzerinden Berlin'e gönderilmişlerdir [BOA, HAT, 32283-I (03 Muharrem 1255 / 19 Mart 1839); BOA, HAT 37041-A (10 Muharrem 1255 / 26 Mart 1839)]. Mehmed Esad (1310: 24) onların gönderiliş tarihini, gün ve ay belirtmeksizin yalnızca hicri 1254 (1838/39) olarak vermiştir. Buna göre, İstanbul'dan yola çıkışları hicri 1254'ün son günlerine tekabül etmektedir. Mekteb-i Harbiye'den gönderilirken, bu öğrencilerden Ahmed ve Râmiz çavuş, Mehmed ise onbaşıydı. Daha sonra Alman nazırlarınca da yapılan başvuru üzerine rütbeleri, mülazımlığa yükseltilmiştir [BOA, C.AS, 42200 (26 Zilkade 1257 / 09 Ocak 1842); BOA, İ.HR, 1008 (24 C.evvel 1259 / 22 Haziran 1843)]. 1843'ün son günlerinde çıkan iradeyle, askerî yenilikler çerçevesinde Mekteb-i Harbiye'deki öğrencilerin eğitim-öğretiminde yer almak üzere Avrupa'daki tüm subay ve öğrencilerle birlikte geri çağırılmışlardır [BOA, İ.HR, 1126 (03 Zilhicce 1259 / 25 Aralık 1843)]. Bunun üzerine tahsis edilen dönüş harcırahlarını alarak 1844'ün ilk aylarında yurda dönmüşlerdir [BOA, HR.MKT, 1-62 (12 Muharrem 1260 / 02 Şubat 1844); BOA, HR.MKT, 1-76 (19 Muharrem 1260 / 09 Şubat 1844)]. Ayrıca aldıkları maaşlar ve yaptıkları harcamalar hakkında bkz. BOA, C.MF, 2246 (29 Safer 1256 / 02 Mayıs 1840); BOA, C.DH, 14736 (09 Receb 1256 / 06 Eylül 1840); BOA, C.HR, 6802 (19 Zilhicce 1257 / 01 Şubat 1842); BOA, C.MF, 4723 (13 R.ahir 1258 / 24 Mayıs 1842); BOA, HR.MKT, 2/83 (05 R.evvel 1260 / 25 Mart 1844). Bu üç kişiden Ahmed'in Paşalığa kadar yükseldiğini, Mehmed'in de İstihkam Mirlivalarından Yesari Mehmed Paşa olduğunu tespit edebildik (Mehmed Esad 1310: 24). Daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Râmiz ise, ferikliğe kadar yükselmiş olan (Mehmed Esad 1310: 24) ve dil konusunda eseriyle tanınan Abdullah Râmiz Paşa'dır (İstanbul, 1818-1878). Yurda döndükten sonra binbaşı rütbesiyle Mekteb-i Harbiye'ye muallim muavini olarak atanmıştır (Mehmed Esad 1310: 43, 45). Burada istihkamla ilgili derslere giren Râmiz Bey, 1263'te (1846-47) erkân-ı harp kaymakamlığına terfi etti (Mehmed Esad 1310: 51, 52). Çeşitli askerî görevlerden sonra 1874'te Askerî Şûra üyesiyken rahatsızlanarak emekliye ayrıldı. *Lisân-ı Osmânî'nin Kavâidini Hâvî Emsile-i Türkî* adlı eseri, Tanzimat döneminde basılan ikinci Türkçe gramerdir. Bunun dışında tarım ve topçuluk üzerine birkaç eseri daha vardır (Koç, I, 1999: 20).

² BOA, İ.HR, 1008 ve ekleri (24 C.evvel 1259 / 22 Haziran 1843).

³ Henüz III. Ahmed döneminde, Padişaha hitaben kimin yazdığı belli olmayan bir ıslahat takririnde, bir Osmanlı devlet adamı ile bir Prusyalı subayın hayali diyalogları çerçevesinde askerî reformlar öneriliyordu (Berkas 1978: 45). Prusya'nın Osmanlı devlet erkânınca farkında olunduğunun ilk göstergesidir. Daha sonra III. Mustafa'nın Prusya Kralına elçi gönderdiği bilinmektedir (Kara, V, 1988a: 58-59). III. Selim döneminde ise Padişahın da talebiyle Prusyalı Albay von Goetze'nin topçu birliklerini denetlediğini görüyoruz. Asıl önemli gelişme II. Mahmud döneminde gerçekleşmiştir. Padişah, askerî reformlar çerçevesinde Mısır'dan istediği subayların çeşitli bahanelerle gönderilmemesi üzerine Avrupalılara yönelmek zorunda kalmıştır. O sırada Yunan asilerine karşı sempati duydukları ve Mehmed Ali Paşa'yı destekledikleri için Fransızlardan yardım talebinde bulunulmazken, aynı şekilde Yunan sempatzanlığından ötürü İngilizlerden alınan yardım da sınırlı kalmıştır. Böylece Osmanlı ordusunun taliminde Prusyalı ve Avusturyalı subayların önü açılmıştır. Neticede II. Mahmud'un daveti üzerine H. Von Moltke başkanlığında Prusyalı bir askerî heyet gönderilmiştir. Bunlar, ilk defa, Prusya ordularındaki statülerini koruyarak, Türkiye'ye askerî uzman olarak gelmişlerdir (Ortaylı 1983: 72; Lewis 2000: 82, 83).

gönderilmelerinin Tophâne-i Âmire Müşirliği sorumluluğunda olduğu belirtiliyordu¹.

II. Abdülhamid dönemine gelirse, Almanya'ya gönderilenlerin sayısında çok bariz bir şekilde artış görüyoruz. Neredeyse Fransa ile denk sayıdadır. Almanya ile askerî alandaki yakın işbirliği, yurtdışına öğrenci göndermede de kendisini göstermiştir. Bölüm sonundaki IV. Grafiğimizde görülen genel dağılımla birlikte sadece askerî öğrenimi dikkate alırsak II. Abdülhamid döneminde yalnızca Almanya'ya 140 subayın gönderildiğini vurgulamak gerekir. Peyderpey kafileler halinde gönderilen bu subayların hemen hepsi de değişik sınıflarda ihtisas görmüşlerdir. Genel olarak bu, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen ve II. Abdülhamid döneminde yoğunlaşan Alman etkisinin bir sonucudur (Ortaylı 1983: 9, 10). Osmanlı - Alman yakınlığı bilhassa, Padişahın 1880'de birçok sivil ve asker uzman talebinin 24 Aralık 1882'de kabulüyle büyük bir ivme kazanmıştır (Ortaylı 1983: 73-74). Dolayısıyla askerî ıslahat için gelen birçok Alman subay, üst rütbelere ve unvanlar verilerek Osmanlı ordusunda istihdam edilmişlerdir. Aynı zamanda Almanya'ya öğrenim görmek üzere kafileler halinde subay gönderilmeye başlanması (1883), Osmanlı ordularındaki Alman tesirini arttırmıştır.

Kafileler halinde ihtisas için Almanya'ya giden Mekteb-i Harbiye mezunu subaylara, orada uymaları gereken kurallardan oluşan bir talimatname verilmekteydi. Yedi maddeyi içeren bu talimatname² uyarınca, ilk olarak Almanya Devleti'nin tüm askerî kanun ve nizamlarına tabi olacaklar ve tayin olundukları askerî hizmetleri tam bir itaatle yerine getireceklerdi. Bununla birlikte Osmanlılık şanına, namusuna ve haysiyetine zarar verecek hiçbir harekette bulunmayarak daima Alman imparatorunun ve komutanlarının rızasını ve beğenisini kazanma yolunda çalışacaklardı. Hiç olmazsa birer rütbe ve nişan almaya tam gayret edeceklerdi. Bunun için sorumlu oldukları görevlerinden başka bir işle ilgilenmeyip, asla boşa vakit geçirmeyerek akranları arasında

¹ BOA, İ.HR, 12192, ek, 6 (4 R.ahir 1281 / 06 Eylül 1864). Bu mazbatanın yeni yazıya çevrilmiş metni için bkz. Şişman (1986: 157; 2004: 169).

² BOA, Y.PRK.ASK, 16-21 ve ekleri (17 R.evvel 1300 / 26 Ocak 1883).

ayrıcalık kazanmaya çalışacaklardı. Yüzbaşılık rütbesindeki bu subaylar, Almanya'da mülazım-ı sânilikle (teğmen) göreve başlayacaklardı. Alman İmparatoru tarafından verilecek rütbeler, Osmanlı Padişahınca da makbul sayılacaktı. Öğrenimlerini tamamlayıp, diplomalarıyla döndüklerinde birer rütbe daha yükseltip, uygun nişanlar verilecekti. Bu subaylar, her ay öğrenim derecelerini, kendi durumlarını ve komutanlarının beğenisini kazanmış faaliyetlerini anlatan ve doğrudan Padişaha takdim edilmek üzere birer mektup yazacaklardı¹. Bunun dışında yakınlarına yazdıkları hiçbir mektupta, Almanya'nın askerî ve politik konularına değinmeyecekler, bulundukları ordu ve alayların durumuyla ilgili bilgi vermeyeceklerdi. Almanya'da bulundukları müddetçe maaşları, Ferik Kaehler Paşa² eliyle ve banka vasıtasıyla kendilerine verilecekti. İhtiyaçlarını veya herhangi bir konuyu bildirmek için Kaehler Paşa'ya müracaat edeceklerdi.

Talimatnamede görüldüğü üzere Erkân-ı Harbiye Reis-i Sânisî Kaehler Paşa, Almanya'ya gidecek Osmanlı subaylarının eğitim faaliyetlerinden sorumlu olan en üst yetkiliydi. 26 Haziran 1883'te Berlin'den gönderdiği resmi yazıda³, Osmanlı subaylarının eğitimi için bizzat üst düzey askerî yetkililerle

¹ Bu mektuplara, resmiyette jurnal veya rapor denmekteydi. Arşiv'deki araştırmalarımız neticesinde, yalnızca yukarıdaki talimatnameyle, 1883'te gönderilen askerî talebelerin 1885 sonlarına kadarki raporlarına ulaşabildik. Fakat bunların da tam olmadığını belirtmemiz gerekir. Arşivde ve diğer kaynaklarda, 1885'ten sonra hiçbir ize rastlayamadığımızdan bu uygulamanın devam edip etmediği konusunda şüpheliyiz. Ayrıca elde edebildiğimiz jurnallerde, genel olarak her şeyin yolunda olduğu ve çok çalışıldığı ifadeleriyle Padişaha dua, minnet ve şükran cümlelerinin bulunduğu klişe ibareler yer almaktadır. Bazıları oldukça kısadır. Dolayısıyla bunlar, mecburi ve mutat bir görev mantığıyla kaleme alındıkları izlenimini vermektedir. Jurnaller veya raporlar hakkında bkz. BOA, Y.PRK.ASK, 21/14 ve ekleri (22 Muharrem 1301 / 23 Kasım 1883); BOA, Y.PRK.ASK, 22/1 ve ekleri (02 R.ahir 1301 / 31 Ocak 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 23/13 ve eki (03 Şaban 1301 / 28 Mayıs 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 23/46 ve eki (11 Şevval 1301 / 03 Ağustos 1884); BOA, Y.PRK.AZJ, 9/63 (20 Şevval 1301 /12 Ağustos 1884); BOA, Y.PRK.HH, 14/34 ve ekleri (30 Zilkade 1301 /20 Eylül 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 24/29 ve eki (05 Muharrem 1302 / 24 Ekim 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 25/36 ve ekleri (24 R.ahir 1302 / 10 Şubat 1885); BOA, Y.PRK.ASK 25/39 ve ekleri (26 R.ahir 1302 / 12 Şubat 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 26/11 ve ekleri (22 C.evvel 1302 / 09 Mart 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 26/65 (05 Şaban 1302 / 20 Mayıs 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 27/23 ve ekleri (29 Ramazan 1302 / 12 Temmuz 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 27/51 ve ekleri (29 Şevval 1302 / 11 Ağustos 1885).

² Ferik Kaehler Paşa, II. Abdülhamid'in talebi üzerine 11 Nisan 1882'de Osmanlı ordusuna danışmanlık göreviyle gönderilmiş olan dört Alman subayından birisidir. Diğerleri, Piyade Yüzbaşısı Kamphövener, Topçu Yüzbaşısı von Hobe, Dragon Alayından Yüzbaşı Ristow'du. Geldiğinde Albay rütbesine sahip olan von Keahler, Osmanlı ordusunda Mirliva rütbesiyle göreve başladı. Daha bir yılını doldurmadan rütbesi Ferikliğe yükseltilerek Padişah yaverliğine atandı. 1885'te öldüğünde, Osmanlı müşiriydi (mareşal) (Ortaylı 1983: 74).

³ BOA, Y.PRK.ASK, 19-63 (27 Şaban 1300 / 03 Temmuz 1883).

görüşmelerde bulunduğunu ifade ediyordu. Osmanlı subaylarının Alman (Prusya) alaylarına girmeden önce yeterli derecede Almanca öğrenmeleri ve kendilerine bazı teorik bilgilerin öğretilmesi için gereken öğretmenlerin ve tahsil araçlarının temini işi, Miralay von Alphons'a bırakılıyordu. Tahsil için altı aylık bir süreç yeterli görülmekteydi. Bu müddet zarfında subaylar, Berlin'de, ihtiyat sınıfından Mülazım (Teğmen) Kiliş'in? idaresindeki *muallimhanede* ikamet edeceklerdi. Subayların ikamet, idare ve eğitim masraflarını içeren toplam giderlerinin, Osmanlı Bankası aracılığıyla karşılanması öneriliyordu. Paşa, subaylara ait ayrıntılı hal tercümelerinin gönderilmesini de istemekteydi.

Bu öneriler doğrultusunda, 29 Haziran 1883'te, Osmanlı Devleti'ni temsilen Kaehler Paşa ile Miralay Alponse ve Mülazım Kiliş? arasında bir sözleşme imzalanmıştır¹. Bu sözleşme uyarınca, İstanbul'dan gelecek on subayın Ağustosun birinden itibaren altı aylık eğitime tabi tutulacakları belirleniyordu. Bu subayların kalacakları yerin müdürü, Mülazım-ı Evvel Kiliş? barınma, beslenme, evde tedavisi mümkün olan sağlık problemleri ve diğer hususlarla ilgili nezareti üstleniyordu.

Miralay Alphons, Fransızca bilen öğretmenler ile bunlar tarafından verilecek teorik ve pratik bütün bilgilerin öğretilmesi için gerekli olan yazılı ve görsel kaynakların tedarikiyle yükümlüydü. Ayrıca askerler tarafından görülmesi gerekli yerlerin gezdirilmesi ve talimlerin gösterilmesinden sorumluydu.

Bu öğrencilere, Türkçe ve Fransızca'yı bilen bir öğretmen tarafından Cuma günleri ve dinî bayramlar haricinde günlük iki saat dil dersi verilecekti. Ancak daha sonra nazırları Miralayın (Alphons) düzenlediği program uyarınca günde iki kere askerlik ve bir defa dil dersleri almışlardır. Askerî dersler, Almanca askerî talimnameler, savaş tekniği, atıcılık ve Alman ordularında kabul olunan tüfek aksamıyla ilgiliydi. Haftada üç ders, pratik olarak karşılıklı konuşmaya ayrılmaktaydı².

¹ BOA, Y.PRK.ASK, 18-50 (23 Şaban 1300 / 29 Haziran 1883).

² BOA, Y.PRK.ASK, 21-14 (22 Muharrem 1301 / 23 Kasım 1883); BOA, Y.PRK.ASK, 22-1 (19 Kanun-ı Sani 1299 / 31 Ocak 1884).

Osmanlı subayları, İslami usule uygun olarak düzenlenecek ders ve meşguliyet zamanlarını gösteren çizelgeye ve dâhili nizama uymak zorundaydılar. Dâhili nizama göre, yazın sabahleyin alafranga saat 6.30'da, kışın ise 7.30'da kalkmak şarttı. Diğer kurallar, ders ve yemek saatlerine uymayı, yazın gece yarısından bir saat, kışın iki saat önce meskenlerine dönmeyi ve evin içinde asayiş üzere bulunmayı içeriyordu.

Kiliş ve Alphons'a masraflar için aylık toplam 6000 mark para verilecekti. Bunların dışında subayların giyim, hamam ve tütün gibi şahsi masrafları kendilerine ait olacaktı.

Almanya'da eğitim görmeleri planlanan on Osmanlı subayına sonradan iki erkân-ı harp subayı daha katılmış ve hepsi 10 Ağustos 1883'te Varna posta vapuruna bindirilerek Bükreş yoluyla Berlin'e gönderilmişlerdir¹. Bu iki erkân-ı harp subayı da diğerleri gibi altı aylık hazırlık eğitimi alacaklardı. Fakat Kolağası Tevfik Efendi, diğerleriyle birlikte Muallimhâne'de ikamet ederken, Binbaşı Şakir Efendi'ye, kendisi için ayrı bir ev tutmasına ve Muallimhâne'dekilerden başka, ek dersler almasına izin verilmişti².

Bu on iki kişilik ilk grup gibi onları takip eden kafileler de toplam üç yıllık uzmanlık eğitiminin altı aylık hazırlık döneminden sonra, ait oldukları askerî sınıflara göre talim görecekleri Alman alaylarına dağıtılıyorlardı³. Buralarda ihtisas eğitimini tamamladıktan sonra genellikle kapsamlı askerî manevralara katıldıktan sonra memlekete dönüyorlardı⁴. Subayların eğitimi esnasındaki durumları, komutanlarının tuttukları raporlar vasıtasıyla Osmanlı mercilerine bildiriliyordu⁵.

¹ BOA, Y.PRK.ASK, 19-60 (05 Şevval 1300 / 09 Ağustos 1883).

² BOA, İ.DH, 69217 (2 Zilkade 1300/04 Eylül 1883).

³ BOA, Y.A.HUS, 177/86 ve eki (09 C ahir 1301 / 06 Nisan 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 19/41 ve eki (02 Zilkade 1300 / 04 Eylül 1883). İkinci belgede, subaylar için altı aylık eğitim sürecinde ve toplam olarak üç yılda yapılması öngörülen masrafların dökümü verilmiştir.

⁴ BOA, A.MKT.MHM, 493/67 (23 C ahir 1304/19 Mart 1887); BOA, Y.PRK.BŞK, 12/3 (05 Zilhicce 1304 / 25 Ağustos 1887).

⁵ Almanya'daki komutanların, Osmanlı subayları için düzenledikleri raporlar için bkz. BOA, Y.MTV, 17/19 (23 C.ahir 1302 / 09 Nisan 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 59/55 (Receb 1307/ 1890); BOA, Y.PRK.ASK, 83/5 (19 Zilkade 1309 / 15 Haziran 1892). Bu raporlarda, subayların öğrenim

II. Abdülhamid döneminde, askeri amaçlarla kurulan Osmanlı-Alman yakınlaşması, özellikle kültürel manada Almanların Osmanlı topraklarında giriştikleri arkeolojik araştırmalarla devam etmiştir (Gencer 2003: 145-147). Fakat eğitim ve kültür alanlarındaki Alman etkisi ciddi olarak asıl gelişimini, İttihat ve Terakki döneminde göstermiştir (Gencer 2003).

II.1.3) İngiltere

İngiltere, yurtdışı tahsilde ilk önceleri tercih edilen bir ülkeydi. Nitekim II. Mahmud zamanında 24 kişinin bu ülkeye gönderildiğini tespit ettik. Bu sayı Tanzimat'ta 54'e yükselmiş, fakat II. Abdülhamid'in saltanatında çok keskin bir düşüşle 3'e inmiştir.

İlk öğrenciler, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'dan, kendileri de öğrenim görmekle yükümlü İstihkam Kaymakamı Bekir (Ferik Bekir Paşa) ve İstihkam Alayı Emni Emin (Müşir Emin Paşa) beylerin refakatinde h. 1250-1251'de (1834-1835) gönderilen 11 kişilik kafileden oluşmaktaydı¹.

Fransa'da öğrencilerin denetimi yukarıda bahsettiğimiz Mekteb-i Osmanî ile yapılırken, İngiltere'de bu amaçla bir müdürlük kurulmuştu. Meşhur dilci James Redhouse² (1811-1892) da müdür olarak atanmıştı¹.

durumlarından başka karakter yapıları, tutum ve davranışlarıyla ilgili bazı malumatlar da yer almaktadır.

¹ Bunlar, İbrahim Efendi (Ferik Ressam İbrahim Paşa), Derviş Efendi (Kimyager Derviş Paşa), Enis Efendi (miralay iken Kozan'da vefat etti.), Yusuf Efendi (erkân-ı harbiye binbaşısı iken mazeretinden dolayı emekli oldu), Süleyman Efendi, Mahmud Efendi, Ahmed Efendi, Arif Efendi (Londra'da tahsili sırasında vefat etti.), Tahir Efendi (Mekteb-i Harbiye'de muallimlik ve ders nazırlığı yapan Mirliva Küçük Tahir Paşa), Eyüp Efendi (Ferik Eyüp Halid Paşa) ve Halil Efendi'dir (Tophane-i Amire Müşiri Halil Paşa) (Mehmed Esad 1312: 64, 65).

² J. Redhouse Londra'da doğmuştur. Genç yaşta İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin bir dairesinde desinatör olarak çalışmaya başlamıştır. Sekiz yıl İstanbul'da kaldıktan sonra bir ara İngiltere'ye gidip, 1838'de Türkiye'ye dönmüş ve ilk olarak Sadrazama, daha sonra Hariciye Nazırına mutemed Tercüman olmuştur. 1840'da Bahriye'ye geçmiştir. 1843'te İngiliz Sefarethanesi ile Osmanlı Devleti arasında mutemed bir irtibat Tercümanı sıfatıyla on yıl devam eden vazifesine başlamıştır. 1850'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçildi. 1853'te Redhouse Türkiye'yi terk edip Londra'ya yerleşmiştir. 1855'te Kırım Savaşı sebebiyle Türkiye'de bulunan İngiliz askerleri için "Osmanlıca Konuşma Dili Cep Kılavuzu (Vade Mecum of the Ottoman Colloquial Language)" adlı kısa bir Türkçe el kitabı yayınlamıştır. 1856 ve 1857'de İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce olmak üzere tek bir ciltte birleştirilmiş küçük sözlükler bastı. 1861'de mufassal bir İngilizce-Türkçe sözlük yayınladı. 1890'da İngilizce "A Turkish and English Lexicon

Özellikle II. Abdülhamid dönemi İngiltere’de tahsil gören Osmanlı talebelerinin sayısında çok büyük bir düşüş görülmektedir. Bu durumun İngiltere’nin Osmanlı politikasının değişmesi sonucunda iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrinin olumsuz bir mecraya girmesiyle bağlantılı olduğunu keşfetmek hiç de zor değildir. Ancak tüm süreçte, İngiltere’ye gönderilen öğrenci sayısını sınırlayan en önemli sebep, diğer ülkelere nazaran bu ülkede tahsilin oldukça pahalıya mal olmasıdır².

II.1.4) Avusturya

Yurtdışı eğitimin ilk safhalarında, Osmanlı devlet adamlarınca itibar gören bir başka ülke Avusturya’ydı. II. Mahmud döneminde bu ülkeye 30 kişi yollanmışken, Tanzimat’ta 36’ya çıkmış, fakat II. Abdülhamid döneminde ciddi bir düşüşle 5’e inmiştir.

Avusturya’da tahsil görececek ilk öğrenciler, hicrî 1251’de (1835-1836) topçu subaylarından Hauslab’a³ emanet edilmişlerdi. Hauslab II. Mahmud’un,

Showing the English Significations of the Turkish Terms” ve Osmanlıca “Kitab-ı Maani-i Lehçe li-James Redhouse el- İngilizî” adındaki şaheserini 1890’da yayınlamıştır. 1841’de Sultanın İftihar Nişanıyla taltif edilmiştir. İngiliz Kraliyetince yaptığı hizmetler karşılığı kendisine şövalye payesi (Sir unvanı) verilmiştir (AnaBritannica, XVIII, 1990: 326).

¹ BOA, İ.HR, 10274 (22 Zilkade 1277 / 01 Haziran 1861). Belgeden, Redhouse’un, Türkçe-İngilizce lügatinin bir nüshasını Padişaha takdim olunmak üzere teslim ettiğini ve kendisine 100 lira değerinde bir çay takımının hediye edildiğini de öğreniyoruz. Bu sözlük, Türkiye’de oturan Amerikan misyonerlerine yardımda bulunmak amacıyla, 1860’da Londra’da kurulmuş olan bir Komitenin talebi üzerine Redhouse’un hazırlamış olduğu İngilizce-Türkçe Lügattir. O sırada Londra’da oturan bir Amerikalının maddi yardımıyla, Redhouse bu eserini sekiz ayda tamamlamıştır. 1861’de yayınlanan bu kitap, 47 000 İngilizce kelimenin Türkçe karşılığını vermekteydi (AnaBritannica, XVIII, 1990: 326).

² Mustafa Reşid Paşa, Londra sefirikeyen gönderdiği resmi yazısında, denizcilik eğitiminde İngiltere’nin tercih edilmesi gerektiğini vurgularken diğer alanlarda ise Fransızcanın bütün Avrupa’da umumi lisan ve diplomasi dili olmasının yanında daha avantajlı ve ucuz olduğundan Fransa’nın yeğlenmesinde daha fazla yarar görmektedir [BOA, HAT, 37507-B (28 Şevval 1252 / 05 Şubat 1837). Abdülhamid döneminde Avrupa’daki öğrencilerin kimlikleri ve sayılarının tespiti için dış temsilciliklerden listeler istenmiştir. Bunun üzerine Londra Büyükelçisi Kostaki’nin 28 Aralık 1897’de gönderdiği resmi cevapta; Londra’da tahsil ve diğer masrafların fevkalade galiz olmasından dolayı tahsil veya ikamet suretiyle iki kişiden başka kimsenin bulunmadığını ifade etmektedir. Büyükelçi, bunların, hükümet tarafından beş yıllığına Kimya tahsili için gönderilen Doktor Ziya Bey ile izinsiz geldiği halde sonradan İstanbul’a dönen Doktor Simon olduğunu bildirmektedir [BOA, Y.MTV, 171/22, ek, 2 (03 Şaban 1314 / 28 Aralık 1897).

³ Hauslab’ın rütbesi için Mehmed Esad, Topçu Miralayı demektedir. Halbuki elde ettiğimiz arşiv belgelerinde 1838’lerde Binbaşı rütbesinde olduğunu görüyoruz. BOA, HAT, 47283-G (14 Safer 1254 / 09 Mayıs 1838) künyeli belgede, Hauslab’ın Binbaşı olarak Avusturya Hükümetince başka bir göreve gönderileceği bahsi geçmektedir. Aynı şekilde BOA, HAT, 46760-F (09 C.evvel 1254 / 31 Temmuz 1838)’de de ‘Mayor’ (Major) yani Binbaşı rütbesinde olduğunu

Avusturya İmparatoru ile yazışması neticesinde İstanbul'a gelmiştir. Padişah, Hauslab'la bizzat görüşerek, öğrencileri Viyana'ya götürmesi ve fen bilimlerini tahsil ettirmesi hakkında tavsiye ve tembihte bulunmuştur (Mehmed Esad 1310: 20). Böylece Hauslab, bu öğrencileri Viyana'ya götürmüş ve uzun bir süre Osmanlı askerî öğrencilerinin nezaretini üstlenmiştir. O'nun da katkılarıyla Osmanlı askerî talebelerinin eğitime yönelik, Viyana'da bir okul açılmıştır¹. Bu esnada kendisinden öğrencilerin tahsillerine gereken özeni göstereceğine dair bir taahhütnamenin de alındığı görülmektedir². Avusturyalı Nazır'a, denetim hususunda yardımcı olacağı düşüncesiyle askerî öğrencilerin başına, yine onların arasından rütbe ve tecrübe olarak daha kıdemli birisi getirilmiştir³.

Hauslab, öğrencilerin eğitim durumlarını takip ettiği gibi onların her türlü ihtiyaç ve giderlerinden de sorumluydu. Öğrencilerin rütbelerinin yükseltilmesi, hocalarının ödüllendirilmesi gibi konularda önerilerde bulunuyor, yapılan masrafların dökümünü, poliçeleriyle birlikte her ay Viyana'daki Osmanlı Sefareti'ne bildiriyordu⁴. Bu usul, Hauslab'dan sonra atanan nazırlar tarafından da sürdürülmüştür⁵.

1843'ün sonlarındaki öğrencilerin geri çağırılmasından dolayı, özellikle Avusturya devletinin gücendirilmemesine özen gösterilmesi⁶ ve 1846'da tekrar öğrenci gönderilmeye yine Avusturya'dan başlanması, ilk dönemlerde bu ülkeye

görmekteyiz. 1841'de kaymakam (yarbay) rütbesinde olduğunu tespit ettiğimiz Hauslab, ancak 1843'te Miralay (Albay) rütbesine ulaşabilmiştir [BOA, İ. HR, 599 (11 Receb 1257 / 29.08.1841); BOA, C.AS, 4493 ve ekleri (01 Recep1259 / 01 Temmuz 1843)]. Mareşallik rütbesine kadar yükselerek Avusturya Devleti Tophane Nazırı olmuş ve emekli olduktan sonra 1883'te ölmüştür (Mehmed Esad 1310: 20).

¹ BOA, HAT, 33733-F (02 Ramazan 1254 / 19 Kasım 1838).

² BOA, HAT, 32281-E (17 Muharrem 1255 / 02 Nisan 1839).

³; BOA, HAT, 40833-B (Tarihsiz, 1254? 1838/39); BOA, HAT, 46746-B (05 R. evvel 1254 / 29 Mayıs 1838).

⁴ Bu konuda bkz. BOA, HAT, 32283-I (03 Muharrem 1255 / 19 Mart 1839); BOA, HAT, 32281-F (23 Muharrem 1255 / 08 Nisan 1839); BOA, C.MF 3107 (22 Receb 1255 / 01 Ekim 1839); BOA, İ.HR, 357 (16 Şevval 1256 / 11 Aralık 1840); BOA, İ.HR, 599 (11 Receb 1257 / 29 Ağustos 1841); BOA, C.MF, 8291 (24 Rebiülevvel 1259 / 24 Nisan 1843).

⁵ BOA, HR.MKT, 17-48 (18 Safer 1263 / 05 Şubat 1847); BOA, İ.HR, 4985 (21 Zilhicce 1269 / 24 Mayıs 1853); BOA, HR.SYS, 206/23 ve ekleri (11 R.ahir 1274 / 28 Kasım 1857).

⁶ Bunun için yazılan tezkerede, Viyana'daki askerî öğrencilerin müdürü Hauslab'ın 'hüsn-i zemin' ile İstanbul'a çağırılmasının uygun olacağı bildirilerek Seraskerlikten Avusturya Prens Meternich'e gönderilmek üzere bir mektup yazılmıştır [BOA, İ. HR, 1126 ve ekleri (03 Zilhicce 1259 / 25.12.1843)].

atfedilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Ancak 1857'den itibaren bu ülkeye on üç yıl boyunca yurtdışı eğitim yolu kapalı kalmıştır. 1870'de Ohannes İstapan Efendi'nin teşrîh-i marazî (patolojik anatomi) ihtisası için Viyana'ya yollanmasıyla (Rıza Tahsin 1328, I: 204) bu kapı yeniden açılmıştır. Bu boşluk, bir ölçüde Mekteb-i Osmanî'nin açılmasını müteakip tahsil açısından Paris'in merkez haline gelmiş olmasıyla açıklanabilir (Şişman 1998: 15). Fakat daha sonraki süreçte yaşanan düşüş, özellikle askerî eğitim açısından ibrenin Almanya'ya doğru dönmüş olmasından kaynaklanmaktadır.

II.1.5) Belçika, İsviçre, İtalya ve Diğerleri

İncelediğimiz dönemde hangi ülkeye kaç öğrencinin gönderildiği ve bunların toplam sayıya oranları, pasta grafiğimizde görülmektedir. Fakat buradaki değerler öğrencilerin gönderildikleri ilk ülkeye göre düzenlendiği için Belçika ile ilgili sayı ve oran düşük kalmaktadır. Oysa ikinci bir ülkeyi de hesaba kattığımızda (Bkz. Tablo II), özellikle Tanzimat'ta Belçika'ya gönderilenlerin sayısında ciddi bir artış görüyoruz. Belçika'da öğrenim görenlerin sayısı, Tanzimat'ta 44 kişiye, II. Abdülhamid döneminde sadece 3 kişiyle sınırlı kalmıştır. Bunun Fransa ile Almanya arasında cereyan eden savaş tehlikesinden kaynaklandığını belirtmemiz gerekiyor. 1870'teki bu ortamda öğrenciler, Fransa'dan Belçika'ya transfer edilmişler, öğrenimlerine Brüksel ve Liege'de devam etmişlerdir (Şişman 2004: 78; 1999: 964). İsviçre'dekilere bakarsak, yalnızca II. Abdülhamid döneminde on altı öğrencinin tahsil gördüğünü belirleyebildik. İtalya'nın ise yurtdışı öğrenimde hemen hiç tercih edilmediğini, bu ülkeye Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemlerinde yalnızca birer kişinin gönderildiğinden anlıyoruz.

Tablo II: Öğrencilerin Öğrenim Gördükleri İkinci Ülke

İKİNCİ ÜLKE	SAYI	GELDİKLERİ ÜLKE
Belçika	42	Fransa (40) + İsviçre (2) = 42
Fransa	15	İngiltere (6) + Avusturya (5) + İsviçre (2) + Almanya (1)= 14
Almanya	9	Avusturya (5) + Fransa (2) + İsviçre (2) = 9
İngiltere	5	Fransa'dan
Avusturya	2	Almanya (1) + İsviçre (1) = 2
İtalya	1	Avusturya'dan

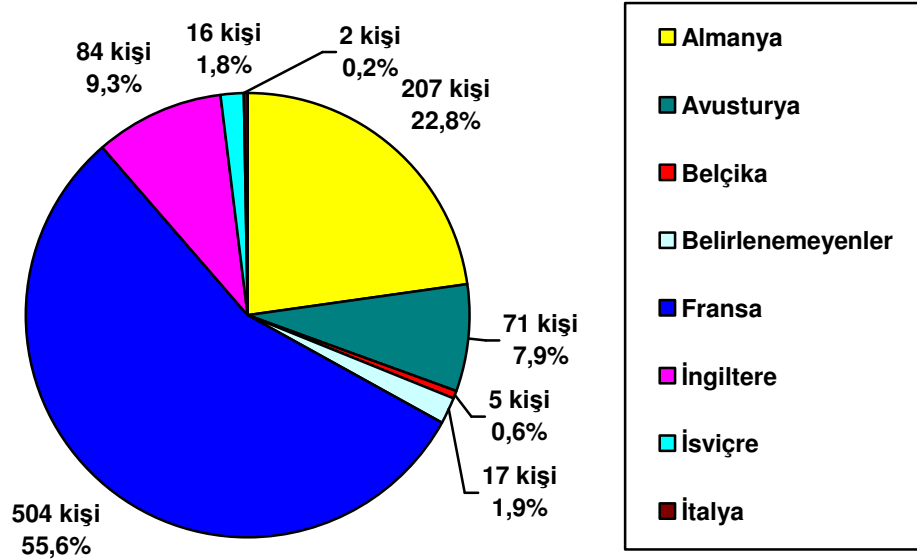
Avrupa'nın diğer ülkelerinde de okuyan Osmanlı öğrencileri mevcuttu. Ancak bunlardan hiçbirisinin devlet burslusu olduğuna dair bir iz yoktur¹. Avrupa dışında Osmanlıların yurtdışı tahsili gördükleri tek ülke ise, Rusya'dır. Tespitlerimize göre hepsi de Mekteb-i Harbiye mezunu yedi subaydan ikisi Tanzimat, diğerleri ise II. Abdülhamid döneminde ihtisas görmek üzere Rusya'ya gönderilmişlerdir². Aradaki husumete ve onca savaşa rağmen atılan

¹ Abdülhamid döneminde, Avrupa'daki elçiliklere, bulundukları ülkedeki Osmanlı öğrencilerinin sayısı ve durumlarıyla ilgili bilgileri İstanbul'a göndermeleri emredilmiştir. Bu talebin asıl amacı, 1902'de tahsisatların kesilmesi akabinde ülkeye dönmeyenlerin tespitiydi. Elçiliklerden gönderilen liste ve bilgilerden, Belgrat'ta kendi hesabına okuyan Müslüman talebelerin olduğunu, Stockholm'de hiçbir Osmanlı talebesinin bulunmadığını, Atina'daysa kendi hesaplarına tahsil gören Ortodoks mezhebinden ve Osmanlı tebaasından 300'ü aşkın öğrencinin mevcut olduğunu öğreniyoruz [BOA, Y.A.HUS, 445/107 ve ekleri (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903)].

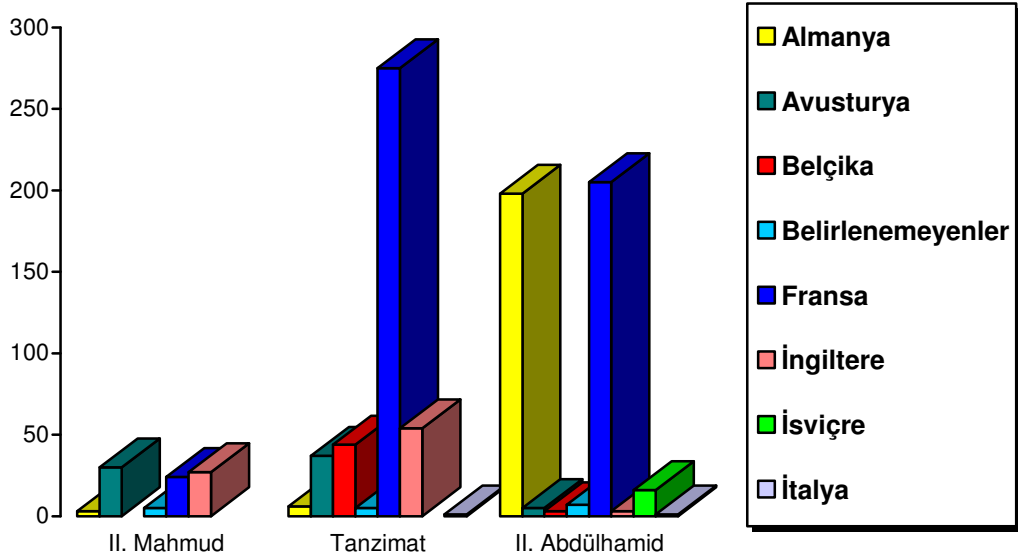
² Tanzimat döneminde gönderilenler, 1872'den önce gittiğini belirleyebildiğimiz Kolağası Osman Efendi ile iradesi 1872'nin sonunda çıkmış olan Erkân-ı Harp Yüzbaşı Rasim Efendi'dir. Bkz. BOA, İ.HR, 15259 (6 Receb 1289 / 9 Eylül 1872); BOA, İ.HR, 15379 (13 Şevval 1289 / 14 Aralık 1872). Her iki subay da Rusya ordularında talim görmek üzere Petersburg'a gitmişlerdir. Rasim Efendi, iki sene talimin akabinde Petersburg'da iki yıl da askerî ataşelikle görevlendirilmişti [BOA, A.MKT.MHM, 444/3 (18 Şevval 1289 / 19 Aralık 1872)]. II. Abdülhamid döneminde gönderilenler ise, Salih Sabri, Ahmed Sedat, Sıdkı, Mehmed Sadık ve Ahmed Feyzi'dir. Erkân-ı Harp Yüzbaşı Salih Sabri ile Piyade Yüzbaşı Ahmed Sedat Rusça öğrenmek üzere 1887'de Petersburg'a gitmişlerdir. Her iki subay, orada Hassa Ordusu subaylarının nişan talimi gördükleri okula kabul edilmişlerdir. Bkz. BOA, Y.A.HUS, 198/56 (22 R. ahir 1304 / 18 Ocak 1887); BOA, Y.A.HUS, 199/19 (6 C.evvel 1304 / 31 Ocak 1887). Tahsilleri esnasında rütbeleri terfi etmiş ve nişanlarla taltif edilmişlerdir [BOA, İ.DH, 88898 (20 Şevval 1306 / 19 Haziran 1889); BOA, İ.DH, 97135 (13 Muharrem 1309 / 19 Ağustos 1891)]. Ahmed Sedat Efendi, yurda döndükten sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Tercüme Şubesi'nde görevlendirilmiş, aynı zamanda Mekteb-i Harbiye'de Rusça öğretmeniği yapmıştır. Basılmış eserleri, "Rusça-Türkçe Cep Lügati", "Rusçadan Türkçeye Mükâleme", askerî terimleri içeren "Rusça-Türkçe Lügati", Mekteb-i Harbiye'de okutulan "Rusça ve Türkçe Gramer"dir (Mehmed Esad 1310: 575-576). Salih Sabri Bey ise öğrenimini tamamladıktan sonra şehbender olarak atanmıştır (Mehmed Esad 1310: 613). Rusya'ya giden diğer üç kişi, süvari sınıfından olup, 1892'de "Kazak usulünde talim" öğrenmeye gönderilen Sıdkı, Mehmed Sadık ve Ahmed Feyzi efendilerdir. Bu üç subay, 1896'da tahsillerini tamamlayarak yurda dönmüşler ve IV. ve V. Ordu-yı Hümayun merkezlerinde kurulan Hamidiye Süvari Alayları'nda istihdam edilmişlerdir. Bu alayları teftiş etmek ve öğrendikleri Kazak usulünün uygulanmasına yönelik düşüncelerini rapor etmekle görevlendirilmişlerdir [BOA,

bu adımlar, Osmanlıların izledikleri politikanın rasyonel ve pragmatik esaslara dayandığının güzel bir işaretidir.

Grafik IV: Ülkelere Göre Öğrenci Dağılımı

Grafik V: Farklı Dönemlerde Yurtdışındaki Öğrencilerin Ülkelere Göre Dağılımı

II.2) ÖĞRENİM ALANLARI

Avrupa'ya hangi alanlarda öğrenci gönderildiğinin tespitini yaparken, daha kolay anlaşılabilmesi bakımından elde edilen veriler ışığında tahsil görülen bilim dallarını veya mesleki alanları genel bir sınıflandırmaya tabi tuttuk. İncelediğimiz dönem itibarıyla bilim dallarının sınıflandırılmasının bugünkü gibi alt dallara ayrılmaması veya iyice kristalize olmaması bu işi zorlaştırmıştır.

Tablo III: Eğitim-Öğretim Alanları

Askerlik	319	Sosyal Bilimler	57
Tıp ve Sağlık Bilimleri	156	Güzel Sanatlar ve Müzik	20
Mühendislik	80	Mühendislik ve Astronomi	1
Ziraat ve Veterinerlik (Baytarlık)	45	Meslek ve Zanaat Eğitimi	123
Temel Bilimler	20	Belirlenemeyenler	80

Tablomuzda (III) yansıttığımız Avrupa'da öğrenim görülen alanlarla ilgili verilere ek olarak lise seviyesinde tahsil gördüklerini belirleyebildiğimiz üç kişinin daha olduğunu da ifade ettikten sonra her alanın detaylı bir şekilde incelenmesine geçebiliriz.

II.2.1) Askerî Eğitim

Askerî eğitimde Avrupa'ya hangi alanlarda, ne kadar öğrenci ve subay gittiği, IV. tabloda açıkça görülmektedir. Bu öğrencilerin tahsil seviyelerine baktığımızda, 2'sinin astsubay okuluna, 14'ünün harp okullarına, 13'ünün harp akademilerine, 32'sinin hazırlık okullarına, 20'sinin askeri ön lisans okullarına devam ettiklerini tespit edebildik. Geriye kalan 238 kişiden 138'inin muhtelif askeri sınıflarda ihtisas gördüğünü belirlerken, 100 kişinin öğrenim düzeylerini öğrenemedik. Hazırlık okullarından kastımız, Mekteb-i Osmani, Ecole Militaire Egyptienne gibi öğrencileri özellikle Fransa'daki harp okullarına girebilmeleri için gerekli olan düzeye taşımayı amaçlayan okullardır. Ön lisans okulları ise harp okullarının ilk yıllarına karşılık gelmektedir. Aşağıda ismi geçen Prytanée Impérial Militaire, bu nevi bir askeri okuldur. Bilindiği gibi harp okulları, lisans düzeyinde

eğitim verirken, harp akademileri yüksek lisans ve doktora seviyesinde olup, kurmay sınıfının yetişmesine yöneliktir. Eldeki veriler ışığında en azından askerlerin çoğunun ihtisas eğitimi gördükleri anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, yurtdışı askeri eğitim için daha çok ülkedeki askeri yüksek okullardan mezun subayları göndermeyi tercih etmiştir. Aslında bu, Osmanlı'nın Avrupa'ya küçük yaşta öğrenci yollanmaması hususundaki politikasının bir sonucudur. Nitekim Esad Bey'in Mekteb-i Osmanî'yle ilgili önerilerinden birisi olan okula küçük yaşta öğrenci yollanması talebi, Askeri Şûraca, ahlakî bozulmaya sebep olur kaygısıyla kabul görmemiştir¹. 1894'te sivil öğrenciler için hazırlanan nizamnamede², devlet bursu alacak kişilerin 20 yaşından aşağı olmaması şartı, devlet nezdinde bu düşüncenin halen devam etmekte olduğunu bir kanıttır.

Tablo IV: Askerî Eğitim

Alan	Sayı	Alan	Sayı
Topçuluk	49	İstihkâm	11
Piyade	31	Şimendifer ve Köprücülük ³	9
Denizcilik	29	Balonculuk	4
Süvarilik	27	Torpedo	2
Erkân-ı Harp (Kurmaylık)	24	Belirlenemeyenler	133
		Toplam	319

Denizcilik eğitimi konusunda, diğer ülkelere nazaran özellikle İngiltere yeğlenmiştir. Bu alanda öğrenim gören 29 kişiden 19'u İngiltere'ye gönderilmiştir. Bunlardan birer kişinin II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemlerinde kalanların ise Tanzimat döneminde gittiğini belirtmeliyiz.

Denizcilik öğrenimi hususunda İngiltere'ye gösterilen önceliğin sebebi, bu ülkenin denizler üzerindeki hâkimiyetiydi⁴. Osmanlı devlet adamları, başından

¹ BOA, İ.HR, 12192 ek, 5, 6 (3 Şaban 1281 / 01 Ocak 1865).

² BOA, ŞD, 213/17 ve ekleri (6 Zilkade 1311 / 11 Mayıs 1894).

³ Tren ve bununla ilgili köprü kurmayla ilgili askeri eğitim alanı.

⁴ 18. yüzyıl boyunca İngiliz Kraliyet Donanması genel olarak dünyanın en büyük donanması konumundaydı. 19. Yüzyıla baktığımızda da bu konuda değişen bir şey yoktur. Diğer güçlere nazaran Asker sayısı düşük olmasına rağmen, İngiltere'nin Büyük Güç olmasında yatan en önemli faktörlerin başında karşı konulamaz bir Deniz gücüne sahip olması gelmekteydi (Kennedy 1993: 181). Nitekim 1815'ten sonra sayısal açıdan düzenli olarak yapılan indirimlere

itibaren İngilizlerin üstün deniz gücünün farkındaydılar. Henüz 1837’de, Mustafa Reşid Paşa (o sırada bey) Londra sefiryken İstanbul’a gönderdiği tahriratta, İngilizlerin denizcilik biliminde diğer Avrupa devletlerinden üstün olduklarını ve bu fenni tahsil edeceklerin İngiltere’ye gönderilmesinin gerekli olduğunu belirtiyordu¹. Mekteb-i Osmanî’nin lağvedilmesine dair mazbatada da belirtildiği üzere “Tersâne-i Âmire nizâm ve mühimmâtı İngiltere usulünde olduğundan” Bahriye öğrencilerinin İngiltere’ye yollandığı vurgulanıyordu².

Osmanlı Bahriyesi’nde başta Fransız subay ve uzmanların önemli katkıları vardı. Açıldığı tarihten itibaren Bahriye Mektebi’nde (Mühendishane-i Bahri-i Hümayun) yabancı dil olarak Fransızca okutulmaktaydı. Ancak Patrona-i Hümayun Mustafa Paşa’nın³ Islahat Layihası üzerine Bahriye Meclisince hazırlanan mazbatadaki tekliflerin onaylanmasıyla (1 Mart 1848), okulun yabancı dili İngilizce olurken, Fransızca seçmeli konuma indirgeniyordu⁴.

Sonuçta bu ülkeye denizciler gönderilmiş, tersanelere ve donanmaya kabul edilmeleri hakkında çıkan pürüzler, gerçekleştirilen üst düzey temaslarla giderilmiştir⁵. Böylece ünlü Portsmouth ve Woolwich tersanelerinde, Woolwich

rağmen Kraliyet Donanması, kimi zamanlarda fiili savaş gücü bakımından neredeyse kendinden sonraki üç ya da dört donanma kadar kuvvetliydi (Kennedy 1993: 182). Akdeniz’de ve dünyanın dört bir köşesinde gerçekleştirilen operasyonlarda oldukça başarılı olan bu deniz gücü, kuşkusuz büyük sömürge imparatorluğunun kurulmasında ve korunmasında çok büyük bir paya sahipti.

¹ BOA, HAT, 37507-B (28 Şevval 1252 / 05 Şubat 1837).

² BOA, İ.HR, 12192, ek, 6 (4 R.ahir 1281 / 06 Eylül 1864).

³ Bu Mustafa Paşa ile Ergin’in (II, 1939: 270) bahsettiği Genç Mustafa Paşa’nın aynı kişiler olup olmadığı şüphelidir. Ergin, Genç Mustafa Paşa’nın, dokuz sene İngiltere Donanmasında bulunarak tahsil gördüğü ve fiilen subaylık görevinde bulunduğunu yazmaktadır. Paşa, Zeytinburnu’nda yapılmakta olan fabrikalara mühendis olarak getirtilmiş olan İngiliz Sang’in, Bahriye Mektebi’nde ders verme hususundaki teklifine destek vermiştir.

⁴ Burada Fransızcanın genel bir dil olmasına karşın İngilizcenin de denizler üzerinde aynı seviyede olduğu bahsedilerek, Osmanlı Bahriyelilerinin de bu dili öğrendikleri takdirde bütün devletlerin deniz subayları İngilizce bildiği için yabancı gemilerle karşılaştıklarında anlaşma problemleri olmayacaktı. Ayrıca İngilizlerin denizler üzerindeki yetenekleri ve bilgileri sebebiyle bu konudaki bilimlere dair kitaplarının da üstün olması, bu mektepte İngilizce okutulması ve gerekli hocaların İngiltere’den getirtilmesi isteniyordu (Uzunçarşılı 1988: 510, 511; Ergin II, 1939: 269; Gencer 2001: 274-277).

⁵ Bu hususta İngiliz Hariciye Nazırı Lord Palmerston’la karşılıklı mektuplaşmalar cereyan etmiştir. Bkz. BOA, HAT, 46438 (Tarihsiz); BOA, İ. HR, 1863 ve ekleri (30 R.ahir 1263 / 16 Nisan 1847); BOA, İ. HR, 2449 ve ekleri (05 C.evvel 1265 / 29 Mart 1849).

Kraliyet Tophanesi ve Askerî Akademisinde öğrenim görmüşler¹, yabancı subaylara kapalı olduğu halde İngiliz Donanması'nda ihtisas yapabilme imkanına sahip olmuşlardır.

Yeni yeni gelişmekte olan balonculuk ve şimendifer (tren) ile ilgili yurtdışı öğrenim, II. Abdülhamid'in son yıllarında başlamıştır. Demiryolu inşası ve şimendifer eğitimiyle ilgili olarak, 1898'de, birkaç subayın, Rusya'daki Mühendislik Okuluna ve küçük zâbitana (astsubaylara) mahsus Kondüktör Mektebi'ne gönderilmelerine teşebbüs edilmiştir. Fakat bu hususta beklentilerin çok ötesinde, uzun bir zamana ihtiyaç duyulduğundan dolayı hedeflenen amaca uygun olmadığına dair Petersburg Sefiri'nin tahrirâtı etkili olmuş olmalıdır².

Askerî alanda öğrenim görülen harp okulları ve akademilere gelince... Fransa'da çok önemli okullar vardı. Bunlara girmeden önce bir hazırlık aşamasından geçilmesi gerekiyordu. Mekteb-i Harbiye'den gelen birisi, doğrudan akademilere kabul edilmiyordu. Osmanlı'da rüştiye ve lise eğitimi, henüz yerleşmediğinden, Fransa eğitim sistemiyle denkliği yoktu. Buradaki yüksek okullara girebilmek için ilk önce dil ve hazırlık eğitimi alınması ve ardından imtihanda başarılı olunması gerekiyordu. Bu yüzden, ilk zamanlar, askerî okullara girebilmek için hazırlık eğitimi veren *Ecole Militaire Egyptienne*'e de (Mısır Askerî Okulu) öğrenci gönderilmiştir. Başta, bu okula, Paris'te dil

¹ Portsmouth Tersanesi, İngiltere'nin güneyinde, önemli bir liman şehri ve İngiliz Kraliyet Donanması için önemli bir askerî üs olan Portsmouth'da bulunmaktadır. Teşkili, 1495'e kadar uzanır. 18. Yüzyılın ortalarından itibaren önemi artmaya başlayan Tersane, zamanla çok büyük bir gelişme kaydetmiştir. Bugün de faaliyetlerini sürdürmektedir (<http://www.royal-navy.org/dockyards/dockyard.php?name=1>; <http://www.nmm.ac.uk/server/show/conWebDoc.581/viewPage/2>; http://www.seayourhistory.org.uk/index2.php?option=com_cont). Kraliyet Askerî Akademisi, İngiliz Kraliyet Tophanesi ve Woolwich Tersanesi, Londra'nın güney doğusuna düşen Woolwich mevkiindeydi. Kraliyet Askerî Akademisi (The Royal Military Academy), 1741'de, İngiliz Ordusunun Kraliyet Topçu ve Kraliyet Mühendis alayları için subay yetiştirmek amacıyla kurulmuştu. II. Dünya Savaşı başlangıcında kapatılmış ve yerine 1947'de iki kurumun bir araya getirilmesiyle Royal Military Academy Sandhurst açılmıştır (<http://www.rma-woolwich.com/history.htm>; <http://www.royalengineers.ca/RMA.html>). Woolwich Tersanesi, Thames Nehrinin güney kıyısında idi. 1512'de kurulan Tersane, 16. ve 17. yüzyıllarda Donanma için önemli bir yere sahipken, nehir kıyısında olmasından ve yer darlığından dolayı zamanla değeri azalmıştır. 1800'den itibaren burada daha çok küçük gemilerin tamiri ve bakımı yapılmıştır (<http://www.nmm.ac.uk/server/show/conWebDoc.581/viewPage/2>). Kraliyet Donanması'nın tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. (<http://www.royal-navy.mod.uk/server?show=nav.3841&outputF>).

² BOA, Y.PRK.EŞA, 30/84 (08 Ağustos 1898).

öğrenimlerini tamamlamış olan altı Harbiyeli öğrencinin verilmesi düşünüldüğü halde dördünün kaydedildiği anlaşılmaktadır¹. Bu öğrencilerin öğrenim masrafları Okul tarafından karşılanırken sadece öğrencilerin cep harçlıkları Osmanlı Devleti'ne aitti². Daha sonra hazırlık aşaması, yukarıda bahsi geçen Mekteb-i Osmanî'yle görülmeye çalışılmıştır.

Osmanlı askerî öğrencileri, Fransa'da başlıca, Metz'deki askerî topçu okulu Ecole d'Application et de l'Artillerie et du Génie, Flèche'teki Prytanée Impérial Militaire, École Spéciale Militaire de Saint-Cyr ve kurmay sınıfını yetiştiren Ecole d'Etat-Major'da öğrenim görmüşlerdir. Bunlardan Prytanée Impérial Militaire, Fransız askerî akademilerine girmek isteyen öğrenciler için üniversitenin ilk yıllarına denk, özel hazırlık okulu niteliğini taşımaktaydı³. Öte yandan bu okul, Darüşşafaka'nın teşkilinde önemli bir etkiye sahip olmuştur⁴. 1802'de, Napolyon tarafından eski Kraliyet Askerî Okulu yerine kurulmuş olan École Spéciale Militaire de Saint-Cyr'de de birçok Osmanlı subayı okumuştur. Mekteb-i

¹ Bunun için bkz. BOA, İ. HR, 2161 ve 1., 4. ekler (09 Receb 1264 / 11 Haziran 1848); BOA, İ. HR, 2380 (25 R evvel 1265 / 18 Şubat 1849); BOA, A.MKT, 186/12 (4 C evvel 1265 / 28 Mart 1849); BOA, A.MKT, 205/8 (20 Recep 1265 / 11 Haziran 1849). 1847'nin sonlarında Paris'e gelmiş olduğu anlaşılan bu altı öğrenciden [BOA, İ. HR, 2049 (16 Safer 1264 / 23 Ocak 1848)] Talip Efendi, dil eğitiminden sonra hastalandığı için geri dönmek zorunda kalmıştır. Bkz; BOA, A.AMD, 4/48 (24 Safer 1264 / 28 Mayıs 1848); BOA, İ. HR, 2148 (24 C ahir 1264 / 28 Mayıs 1848); BOA, HR.MKT, 21/13 (27 Receb 1264 / 29 Haziran 1848); Şişman (2004: 156). Mehmed Nazif ise Ecole des Ponts et Chaussées (1848-1851)'a devam etmiştir (Şişman 2004: 137). Mısır Askerî Mektebi'ne giden dört öğrenci ise, Ahmed Muhtar, Mehmed Salim, Mehmed Tefik ve Mustafa efendilerdir. Bu öğrencilerden Mehmed Salim, Mısır Mektebi'nden sonra Institute de M. Canot (1849-1851) ve Ecole Polytechnique (Eylül 1851-Ağustos 1853) okullarını tamamlayarak 1853'ün sonlarına doğru İstanbul'a dönmüştür (Şişman 2004: 138). Ayrıca bkz. BOA, HR.MKT, 69/24 (10 R ahir 1270 / 10 Ocak 1854); BOA, HR.MKT, 71/17 (17 C evvel 1270 / 15 Şubat 1854). Ecole Polytechnique'e devam ettiğine dair bkz. BOA, İ. HR, 4547 (04 R evvel 1269 / 16 Aralık 1852); BOA, İ. HR, 4764 (11 Receb 1269 / 20 Nisan 1853). Son olarak Mehmed Salim'in 1894'te, Ferik rütbesiyle V. Ordu-yı Hümayunu'nda görevli olduğunu tespit edebiliyoruz (Mehmed Esad 1310: 761, 762). Mehmed Tefik, Ahmed Muhtar ve Mustafa efendiler, Mısır Askerî Okulu'ndaki tahsillerini müteakip Fransız topçu okulunu (Ecole d'Aplication et de l'Artillerie et du Génie) bitirmişlerdir. Bkz. Şişman (2003: 5); BOA, İ. HR, 4547 (04 R evvel 1269 / 16 Aralık 1852); BOA, İ. HR, 4764 (11 Receb 1269 / 20 Nisan 1853). 1854'te yurda dönmüşler ve Erkân-ı Harp Kolağalığı rütbesine yükseltilmişlerdir. Bkz. BOA, HR.MKT, 89/77 (22 Muharrem 1271 / 15 Ekim 1854); BOA, A.MKT.NZD, 119/76 ve eki (8 Safer 1271 / 31 Ekim 1854); BOA, C.AS, 51537 (R evvel 1271 / Kasım/Aralık 1854); BOA, İ. DH, 19892 (22 Safer 1271 / 11 Kasım 1854).

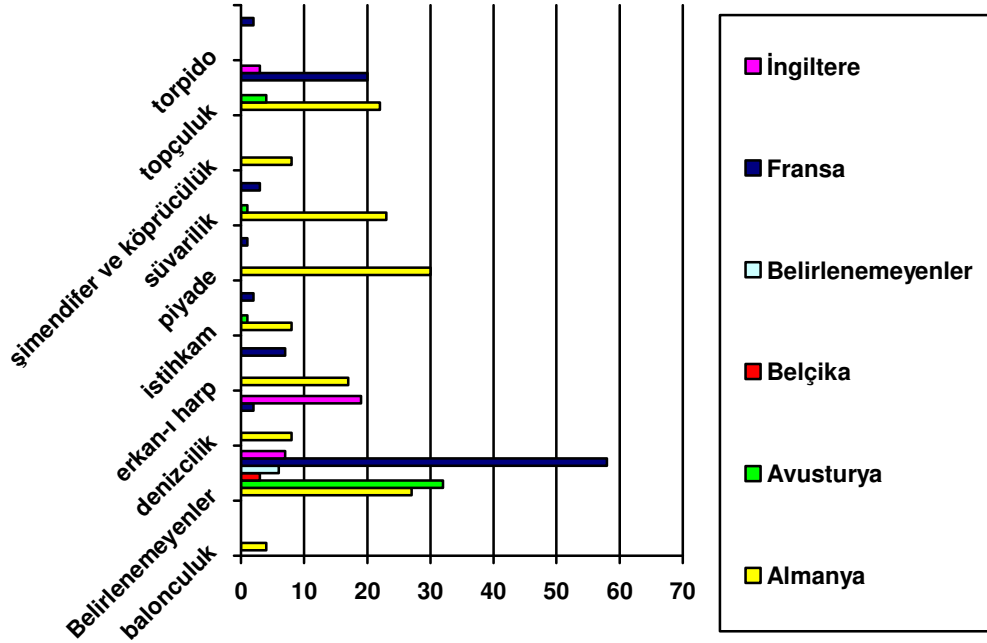
² BOA, İ. HR, 4547 (04 R evvel 1269 / 16 Aralık 1852).

³ Bkz. <http://www.prytanee-militaire.fr.st/>. Okulun ismi (Prytanée) Antik Yunan'da, şehir yöneticilerinin bulundukları binadan gelmekteydi. Devlete şerefli hizmeti geçenler kabul edildiği gibi babaları vatan hizmetinde ölenlerin yetimleri de bu binada kalır ve ülke için yetiştirilmiş. Bu okulda çok sıkı bir disiplin ve öğretim sistemi uygulamaktaydı (Durukal, 1955).

⁴ Ahmed Esad Paşa, Prytanée Militaire de la Flèche gibi Darüşşafaka'nın da kız ve erkek yetimlere mahsus bir talim ve terbiye müessesesi olması fikrinde idi (Mehmed İzzet 1927: 7).

Harbiye'nin ders programı yapılırken, büyük ölçüde Saint-Cry'in müfredatından faydalandığı bilinmektedir. Bu okulların dışında süvari sınıfına mensup subaylar, 1814'te kurulmuş olan L'École de Cavalerie de Saumur'a¹ devam etmişlerdir.

Grafik VI: Askeri Eğitim Alanlarının Ülkelere Göre Dağılımı

II.2.2) Sağlık Bilimleri

Önemli bir tarihi geçmişe sahip olan Osmanlı hekimliğinin kökeni, Selçuklu'ya dek uzanır. XIX. yüzyıl, Osmanlı hekimliğinde bir dönüm noktası olmuş, artık Doğu'ya ait özelliklerinden ayrılarak, tamamen Batı'ya dönmüştür². Batı'yla olan ilişkilerimizin çok sıklaşmasına paralel olarak Avrupa'daki bilgiler bize de yayılmıştır (Ünver 1952: 8).

Yurtdışı öğreniminde sağlık bilimlerinin tüm alanlar içerisinde sahip olduğu %17.3'lük paya bakılırsa, bu etkinin boyutu daha kolay anlaşılabilir. Dişçilik

¹ Daha fazla bilgi için bkz. (<http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/page/afficheLieu.php?idL>).

² Türk tıbbının tarihi gelişimi hususunda bkz. Uludağ (1991).

dalında Avrupa'da sadece bir kişinin tahsil gördüğünü belirleyebildik. Eczacılık konusunda ise hiçbir öğrenci tespit edemedik. Fakat Bonkowski Paşa gibi kimya tahsiline gönderildiği halde eczacılık öğrenimi de gördüğü düşünülen kişileri hesaba katmak gerekiyor (Günergun 1992: 230).

Sağlık bilimlerinde Avrupa'daki devlet burslusu talebelerin tamamına yakını, askerî bir yüksekokul olarak kurulmuş olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne¹ öğrencileriydi². Okulun Avrupa'da tanınmasına yönelik olarak Viyana'ya dört öğrenci gönderilmesi önemli bir gelişmedir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de, eğitim 1870'e kadar Fransızca olarak verilmiştir. Eğitimin Türkçeleştirilmesi konusunda Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucularının katkısı büyüktür (Kazancıgil, 1987). Aynı hususta, 1867'de kurulan ve Türkçe eğitim veren ilk sivil tıp okulu, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin yakaladığı başarı da etkili olmuştur (Rıza Tahsin I, 1328: 71, 72). Bu atılım, Türkçenin bilim dili olarak benimsenmeye başlanması açısından oldukça önemli bir gelişmedir³. Avrupa'da öğrenim gören Tıbbiyeliler ile yabancılardan birçoğunun okula hoca olarak atanmasından sonra ders programlarında tedricen önemli değişikliklere gidilmiştir (Ergin II, 1939: 293).

Bu bağlamda, tıp tahsili için Avrupa'ya gönderilenlere daha yakından bakacak olursak, tespit edebildiğimiz 157 tıp öğrencisinden, 24'ünün hangi düzeyde eğitim aldıklarını bilmiyoruz. Bunların dışında kalanlardan 37'sinin lisans, 2'sinin

¹ Bilindiği gibi Okul, Yeniçerilerin hallinden sonra yeni teşkil edilen ordunun doktor ve cerrah ihtiyacına yönelik olarak İstanbul'da kurulmuş olan *Tıphâne-i Âmire* (1827) ve *Cerrahhâne*'nin (1831) 1836'da birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. İki okul, 1836'da, birleştirilerek Sarayıçindeki Otlukçu Kışlasına taşınmıştır. Buradan da 1838'de, Galatasaray'da aynı çatı altında birleştirilerek, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adını almıştır Bkz. Rıza Tahsin I, 1328: 3, 7, 9; Ergin, II, 1939: 280-297; Kazancıgil 1999: 255-256; DBİA, V, 375. İleriki tarihlerde II. Mahmud'un mahlası 'Adli'den gelen 'Adliye' tabiri kullanılmamaya başlanmış ve Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye-i Şahane, Mekteb-i Funun-ı Tıbbiye-i Askeriye ve bilhassa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane isimleri kullanılmıştır ve en son olarak 1867'de açılan sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ile birleşerek Darülfünun-ı Osmanî Tıp Fakültesi adını almış, daha sonra İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi ve nihayet 1933'te üniversite reformuyla da İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi adını almıştır. Bu hususta ve çeşitli sebeplerden dolayı sık sık okulun taşındığı binalar için bkz. (Kazancıgil 1999: 256-257, 259-260; DBİA, V, 376).

² Avrupa'da tahsil gördüğünü kesin olarak tespit edebildiğimiz Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiyeli iki kişi vardır. Dolayısıyla tam sayı verilemese de yurtdışı tahsilli sivil doktor sayısının oldukça az olduğunu söyleyebiliriz.

³ Yabancı dille eğitim konusunda bkz. Yediyıldız (2003).

hem lisans hem de uzmanlık eğitimi aldıklarını, 2'sinin de staj gördüklerini belirleyebildik¹. Tıpta ihtisas yaptığını tespit ettiğimiz 93 kişiden 75'inin uzmanlık dallarını biliyoruz. Bu dallardaki çeşitliliğe dikkat edilirse², Avrupa'daki tıbbi gelişmelerin yakından takip edildiği sonucuna varabiliriz.

Fransa, tıp alanında da diğer Avrupa ülkelerine nazaran % 71,6 (111 kişi) oranla hâkim durumdadır. Bu ülkeyi sırasıyla Almanya %17,4 (27 kişi), Avusturya %6,5 (10 kişi), İsviçre %3,9 (6 kişi) ve İtalya %0,6 (1 kişi) takip etmektedir. Fransa'ya tıp öğrenimine gidenlerin sayısı, II. Mahmud devrinde 2, Tanzimat'ta 45 ve II. Abdülhamid döneminde 107'dir. Fransa'ya gönderilenlerin çok büyük bir kısmı Paris Üniversitesi (Sorbonne) Tıp Fakültesi'nde (Faculté de Médecine de l'Université de Paris) okumuştur. Diğerleriyse Val de Grâce Askerî Tıp Okulu, Lyon Askerî Tıp Fakültesi, Montpellier Tıp Fakültesi'ne gitmişlerdir³. 1870-80 yıllarında, Paris'te tıp tahsili gören yabancılar içerisinde, Osmanlıların oranı %9'du⁴.

II.2.3) Mühendislik

Mühendislik alanına gelince, Osmanlılar tarafından bu meslek dalının da oldukça önemsendiğini görürüz. Toplam 80 kişinin, mühendislik öğrenimi için yurtdışına gönderildiğini tespit edebildik. Bunları, dallarına göre tasnif ettiğimizde aşağıdaki tabloda yer alan verilere ulaşabiliyoruz.

¹ Staj gördüklerini tespit ettiğimiz kişiler, II. Abdülhamid döneminde çok kısa bir süre öğrenci tahsisatından faydalanan İshak Sukûti ve Abdullah Cevdet'tir. Bkz. BOA, İ.HUS 1310, 106 (28 R.ahir 1315 / 26 Kasım 1897); BOA, İ. ML 1310, 7 (04 Şaban 1315 / 29 Aralık 1897). Daha sonra İshak Sukûti'nin Roma, Abdullah Cevdet'in Viyana sefaretları tabipliklerine tayin edildiklerini görüyoruz [BOA, İ. HR 1310, 14 (20 C.evvel 1317 / 26 Eylül 1899)].

² Bkz. Ek III.

³ Bkz. Ek II.

⁴ Rusya %32,5; ABD %19, Romanya %10'luk oranlara sahiplerdi. Geriye kalan öğrencilerden 45'i İngiliz, 29'u Yunan, 28'i İspanyol, vd. uyruklara mensuptu (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php... 03.05.2005, sayfa 3).

Tablo V: Mühendislik Alanları

Maden	20	Cer	1
Telgraf	11	Dökümcülük (Metalurji)	1
İnşaat	7	Elektrik	2
Gemi İnşaat	5	Harita	1
Vapur (Buharlı Gemi)	2	Belirlenemeyenler	30

Mühendislerden 41 kişinin lisans, 11'nin staj, 2'sinin hem lisans hem de staj yaptıklarını belirleyebildik. Kalan 26 kişinin hangi düzey tahsil gördüklerini ise öğrenemedik.

Mühendislik tahsiline gönderilenlerin ülkelere göre dağılımına göz attığımızda, Fransa 42 kişi (% 52.5) ile başı çekmektedir. Bu ülkenin en yakın takipçisi İngiltere, 25 kişiyle % 31,2'lik bir orana sahiptir. Fransa'yı sırasıyla Almanya 5, Avusturya 4, İsviçre ve Belçika ise birer kişiyle izlemektedir. İki kişinin gönderildiği ülke belirlenememiştir. Bununla birlikte Fransa'dan Belçika'ya geçen 7 kişiyi de hesaba katmamız gerekiyor.

Fransa'ya bu derece önem atfedilmesinin başlıca sebebi, diğer alanlarda olduğu gibi mühendislik öğretiminde de Avrupa'nın köklü ve saygın müesseselerine sahip olmasıydı. Bunlardan Osmanlı öğrencilerinin de devam ettikleri Ecole des Ponts et Chaussées¹, École Centrale², École Supérieure de Télégraphie, l'École Professionnelle des Postes et Télégraphes (Paris Posta ve Telgraf

¹ Türkçeye Köprüler ve Yollar Okulu olarak çevirebileceğimiz bu kurumun tarihi 1747'ye kadar geçmişe gitmektedir. Asıl ciddi gelişimini, École Polytechnique'in kuruluş tarihi olan 1794'ten sonra göstermiştir. 1831'de oluşturulan okulun ilk laboratuvarı, aynı zamanda dünyanın en eski sivil mühendislik laboratuvarıdır. Zamanla çok önemli bilim adamı ve mühendislerin yetişmesine vesile olmuştur. Okul, XIX. Yüzyıldan itibaren düzenli olarak yabancı öğrencileri kabul etmektedir. Çok sayıda Polonyalı ve Rus (1917 Devrimi'nden önce) talebeyle birlikte muhtelif Fransız Sömürgelerinden birçok öğrenci bu okulda mühendislik eğitimi almışlardır. Özellikle yaptıkları yollar, demiryolları, köprüler, kanallar vasıtasıyla Fransa'nın milli gelişiminde ve modernleşmesinde Ecole des Ponts'lu mühendislerin katkıları büyüktür (<http://www.enpc.fr/english/enpc/history1.htm?sr=2&ur=1...13.08.2007>).

² 1829'da École Centrale des Arts et Manufactures adıyla Fransız bir işadamı tarafından kurulmuştur. Çok geçmeden, yirmi yıl gibi kısa addedilebilecek bir süreç sonrasında bu okulun mezunları, endüstride lider mevkilere gelmişlerdir. École Centrale'nin bu başarısı, Fransa'nın dışında Belçika'da ve İsviçre'deki Politeknik okullarına da model olmasına sebep olmuştur. Özel nitelikteki Okul, 1857'de Fransa Devleti'ne devredilmiştir (http://www.ecp.fr/en/A_ecp/A4_histoire/A4a_fondation_histoire).

Yüksek Okulu)¹, Sorbonne Politeknik Yüksek Okulu, École des Mines (Madencilik Okulu) kendi dallarında Avrupa'nın en iyi okullarındandı.

Mühendislik dalları içerisinde, yukarıdaki tablomuzda da görüldüğü gibi en fazla madencilik tahsiline önem verilmiştir. Bu konuda tahsil gören Osmanlı öğrencileri Fransa'da Paris, Lyon ve Metz'deki maden okullarında okumuşlardır. Madencilik eğitiminde, Belçika'nın Liege'deki Maden okulunun da tercih edildiği göze çarpmaktadır². Madencilik ve makine mühendisliği tahsil bakımından topçuluğa bağlı olduğundan, bu dallardan Avrupa'ya talebe yollanması meselesi de Tophâne-i Âmire'ye aitti³.

Tetkiklerimiz neticesinde inşaat alanında Avrupa'ya giden yedi öğrenciden ikisinin ebniye (binalar) ve yol, birer kişinin turuk ve maabir (yollar ve geçitler) ile havz ve köprü üzerine tahsil gördüklerini tespit edebildik⁴.

Burada dikkati çekmek istediğimiz bir diğer önemli husus, mühendislik tahsili için Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin hemen tamamının asker olmasıdır. Bunun sebebi, askeri okullar olarak teşkil olunan Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn ile Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn'un uzun bir müddet ülkenin mühendis ve mimar ihtiyacını gören kurumlar olmasıdır⁵. Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn daha çok istihkâm ve topçu subayı ile bazı mühendisleri ve mimarları yetiştirmekteydi. Sivil mühendisleri yetiştirmeye yönelik ilk adım, 1884'te Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin açılmasıyla mümkün olabildi (Uluçay 1958: 112,

¹ Telgraf ve telefonda yaşanan buluş ve gelişmeler, Fransa'da bu yeni alan ve teknikte mühendislerin yetiştirilmesini teşvik etmiştir. Neticede 1878'de École Supérieure de Télégraphie kurulmuş ve bu okuldan on yıl sonra da l'École Professionnelle des Postes et Télégraphes (Paris Posta ve Telgraf Yüksek Okulu) kurulmuştur (http://www.enst.fr/en/telecom/about_us/_history_.php).

² Bkz. Ek IV.

³ BOA, İ.HR, 12192, ek, 6 (4 R.ahir 1281 / 06 Eylül 1864).

⁴ Bkz. Ek IV.

⁵ İlk modern askerî denizcilik okulu olan, *Hendesehâne*'nin açılması (1773) ve kesintiye uğramaksızın varlığını sürdürmesi önemli bir gelişmedir. Bu okul, 1784'te yeniden ele alınarak *Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn* adını almıştır. *Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn* adıyla, ilk modern topçu okulunun kurulması (1795), askerî eğitim alanında önemli bir teşebbüstü. Böylece Türk eğitim sistemine ikinci modern yüksek okul da girmiş oluyordu. Programında matematik, topografya, coğrafya, kozmografya, fizik, balistik, askerî talim ve tahkîmât gibi derslerin yanında ilk defa Fransızca dersi yer almaktaydı. Ayrıca öğrenciler için sıranın ilk defa kullanıldığı okul olması bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır (Unat 1964: 14).

130). Yine de ilk sivil mühendislik okulu, askerî nizamlara uygun olarak ve Mühendishane-i Berri'ye bağlı olarak açılabilmiştir¹.

II.2.4) Temel Bilimler

Arşiv belgelerinden ve diğer kaynaklardan edinebildiğimiz bilgiler ışığında, temel bilimlerde toplam 20 kişinin Avrupa'da öğrenim gördüğünü tespit edebildik. Bu öğrencilerden on biri kimya, ikisi biyoloji, biri fizik, ikisi hem fizik hem de kimya, biri genel olarak fen bilimleri ve dördü ise matematik tahsili görmüşlerdir. Ayrıca Biyoloji eğitimi alan iki talebenin, botanik dalında öğrenim gördüklerini belirleyebildik. Özellikle fen bilimlerinde yurtdışı tahsili görenlerin çok büyük bir kısmı Fransa'daki okullara gitmişlerdir². Belgelerde, tahsil görülen alanlarla ilgili olarak çok açık ifadelerin olmaması, tespit bakımından zorluklara sebep olmaktadır. Özellikle Osmanlıların öğrenim görülen bilim dallarının ifadesinde kullandıkları fen kelimesi, bugün kastedilen alanların çok ötesini içeriyordu. Bu tabirin içerisine bazen sosyal bilim dalları da girmekteydi. Genellikle Osmanlı'da, dini ilimler dışında kalan tüm sayısal veya sosyal bilim dallarının hepsine fen denilmektedir. Bu durum, tahsil görülen bilim dallarının bugünkü manada sınıflandırılmasını güçleştirmektedir. Ayrıca o dönemde Osmanlı'da temel bilimlere münhasıran bir okul olmadığı için genelde bu alanlarda, mühendislikten, tıptan veya lise düzeyindeki okullardan mezun olan öğrenciler, tahsil görüyordu. Dolayısıyla herhangi bir yanlışlığa mahal vermemek adına oldukça titiz hareket edildiğini de söylemeliyiz. Kuşkusuz, tespiti yapılamayan 80 kişi içerisinde bu alanlarda tahsil görenler de vardır. Ancak en azından 1870-80 yıllarında, Paris'te temel ve mühendislik bilimlerinde okuyan yabancı öğrenciler içerisinde, Osmanlı öğrencilerinin oranının Rus ve Romenlerden çok daha düşük olduğunu da zikretmeliyiz³.

¹ Mezunların diplomalarına Tophane-i Amire Müşirliğiyle Nafia Nazırının mühürleri basılacaktı (Uluçay 1958: 131, 132). Hendese-i Mülkiye Mektebi'nden diploma alanlar, Nafia Nezareti'ne bağlı bulunan mühendislik kadrosunda ve bunlarla ilgili memuriyetlerde çalışacaklar, belediye mühendisliklerinde kullanılacaklardı. Bu mektepten mezun olanlar, Nafia Nezareti'nde vazife aldıkları takdirde askerlikten muaf tutulacaklardı (Uluçay 1958: 133).

² Bkz. Ek V.

³ Burada yazar, (sciences) kelimesiyle temel ve mühendislik bilimlerinin tamamından bahsediyor olmalı. Rusların (%33,3), Romenlerin (%24) ve Amerikalıların (%13) dışındaki

II.2.5) Ziraat ve Veterinerlik

Ziraat ve veterinerlik (veya baytarlık) alanlarında da Avrupa'ya öğrenci gönderilmiştir. Ziraat hususunda Avrupa'daki yeni gelişmelere bigane kalınmamış, toprağın veriminin arttırılması için gerekli olan bilimsel metot, teknik bilgi ve becerinin kazanılmasına önem verilmiştir. Toprakların devlet eliyle modern bir şekilde idaresi çerçevesinde yeni bir yapılanmaya gidilmiş, numune tarlaları adıyla çiftlikler kurulmuştur. Hem bu çiftliklerin yönetimi hem de ülke genelinde modern tarımın gelişmesine yönelik olarak ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi için Ziraat Mektebi kurulmuştur¹. Özellikle bu kurumların idaresi ve öğretim kadrolarının karşılanması için araştırmalarımıza göre Avrupa'ya 33 öğrenci gönderilmiştir. Bunlardan ikisi Tanzimat devrine, kalanların tamamı ise II. Abdülhamid dönemine aittir².

Türkiye'de veterinerlik eğitiminin başlangıcı da diğer alanlarda olduğu gibi askerî menşelidir. Bilhassa atların sağlığının korunması açısından veterinerlik bilgisi, ordu için hayati bir öneme sahipti. Hatta bunun için Mekteb-i Harbiye'de

milletlerin oranı hakkında bilgi verilmemiştir (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php... 03.05.2005, 3).

¹ Türkiye'de tarım öğretimi 1847'de açılan Ziraat Talimhanesi ile başladı. 1884'te açılacak Ziraat Mektebi için bir nizamname çıkarılmıştır. 1891'de faaliyete geçen Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, resmen 13 Ekim 1892'de açıldı. Baytar şubesi, 1895'te Kadırga'ya taşınınca okulun adı Halkalı Ziraat Mektebi oldu. Rüştiye ve idadi mezunlarının alındığı okul, 4 yıllık ve o döneme göre yüksek düzeyde bir meslek kurumuydu. İlk mezunlarını 1896 yılında vermiştir (Sakaoğlu 1994: 527). 1908 yılında bir kısım mezunları Avrupa'ya ihtisas için yollanmış ve onlar yurda döndükten sonra okulda ders vermişlerdir. (Kahya, 1987b: 502)

² Bunlardan on dördü 1308 (1891) senesinde gönderilmiştir. Mahmud Cevad (2001: 242) Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sultani ve Dârüşşafaka'dan mezun talebelerden imtihanı kazanan beşinin Paris'e, dokuzunun Berlin'e gönderildiğini ifade etmesine rağmen arşiv belgesinden bunun tam tersi olduğu görülmektedir. Ticaret ve Nafia Nazırı'nın maruzatından, ilk önce beşer öğrencinin Fransa ve Almanya'ya gönderilmeleri hakkında emir buyrulduğunu ve daha sonra bu sayıya masrafları, Fransa Hükûmetince karşılanacak dört öğrencinin daha eklendiğini öğreniyoruz. Bu 14 öğrencinin isimleri ve aldıkları notları da içeren belge için bkz. BOA, Y.A.HUS, 244/46 (15 Receb 1308 / 24.02.1891). Ayrıca Meclis-i Vükelaca 10 öğrencinin Fransa'nın muhtelif yerlerinde bulunan ziraat mekteplerine gönderilmeleri önerildiği halde yukarıdaki belgeden irade-i seniyye uyarınca bu sayının yarısının Almanya'ya ayrıldığı anlaşılmaktadır. Meclis-i Vükela mazbatasına için bkz. BOA, MV, 60/48 (09 C evvel 1308 / 21 Aralık 1890). Bunlardan isimlerini tespit edemediğimiz birisi vefat etmiş, bir diğeri ise hastalandığı için geri dönmek zorunda kalmıştır. Bkz. BOA, ŞD, 21/12 (13 C evvel 1313 / 01 Kasım 1895). Ayrıca bkz. Ek VI.

ayrı bir baytarlık sınıfı kurulmuştur¹. Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla veterinerlik tahsili için Avrupa'ya yollanan on iki öğrenciden yedisi sivildir. Bu on iki öğrencinin hepsi, Fransa'da Alfort Veteriner Okulu'na (Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort) gitmiştir. Araştırmalarımıza göre Fransa'ya giden ilk öğrenciler ise, sivil Tıbbiyeli Abdülbâki, Abdullah, Emin İzzet ve Ahmed Galib efendilerdi (1889)². Bunlardan Abdülbâki ve Abdullah tahsillerini tamamlayarak 1894'te yurda dönmüşken, diğer ikisi devamsızlık sebebiyle okuldan atılmışlardır³. Bu grubu müteakip 1890'da yine Fransa'ya Mekteb-i Harbiye Baytar sınıfından dört öğrenci gönderilmiştir. Birinci ve ikinci sınıf öğrencileri arasında açılan sınavı kazanan Adil, Mehmed Nuri (Ural), Hayrettin ve Ahmet efendilerdi. Fakat Ahmed'in Paris'te intihar etmesiyle yerini İsmail Hakkı (Çelebi) almıştır⁴. Bu öğrencilerden III. Bölümde katkıları bakımından daha detaylı ele alacağımız Adil Bey, öğrenimi esnasında göstermiş olduğu başarılarından dolayı Fransa Ziraat Nezareti'nce gümüş madalyayla ödüllendirilmiştir (Bekman 1943: 7, 9). 1895'te yurda dönen bu talebeler, okul kadrosuna dahil edilmişlerdir (Erk, 1970: 12). Veterinerlik öğrenimi için Fransa'ya 1895'te giden son grup, Mülkiye Baytar Mektebi'nden Nikolaki ve Vehbi efendilerle Mülkiye Tıbbiyesi'nden mezun Lütfi Efendi'dir⁵. Ancak 1896'da tahsisatların kesilmesi yüzünden eğitimleri yarım kalmıştır⁶.

¹ 1841 yılında Osmanlı Devleti Prusya'dan, İstanbul'da veteriner okulu kurması için bir veteriner gönderilmesini istemiştir. Prusya Prensi August'un ordu veterinerlerine yayımladığı bildiri üzerine askerî veteriner Godlewsky bu işe istekli çıkmış ve o yılın sonunda İstanbul'a gelmiştir. Godlewsky'nin Türkiye'deki en önemli görevi bir veteriner okulu kurmak ve idare etmek, buraya birliklerden gönderilecek genç askerleri ordu atlarındaki hastalıkları teşhis ve tedavi edecek seviyede yetiştirmektir (Erk 1970: 7) Daha detaylı bilgi için ayrıca bkz. Godlewsky (1972).

² BOA, İ.TNF 1310, 2 (04 Receb 1310 / 22 Ocak 1893). Belgede bu dört öğrencinin tahsisatlarının 27 Eylül 1889'dan (15 Eylül 1305) itibaren verilmeye başlandığı ifade edilmektedir.

³ BOA, İ.OM 1310, 1 (17 Şevval 1311 / 23 Nisan 1894); BOA, İ.OM 1310, 1 (18 R.ahir 1312 / 19.10.1894); BOA, Y.PRK.MF, 3/14 (13 Receb 1311 / 20 Ocak 1894). I. Bölümün sonunda da ifade ettiğimiz gibi Emin İzzet ve Ahmed Galib'in okuldan kayıtlarının silinmesi, Osmanlı mercilerini masrafların tazminine yönelik bir nizamname hazırlamaya sevk etmiştir.

⁴ Alfort Veterinerlik Okulu'na devam ederken, 1892'nin sonlarında bu dört öğrencinin Padişaha gönderdikleri teşekkür mektubundaki imza ve mühürlerinde, Ahmet'in yerine gönderilen İsmail Hakkı'nın ismine rastlanmaktadır. Dolayısıyla Ahmet'in en azından, bu tarihten önce ölmüş olduğunu tespit edebiliyoruz [BOA, Y.PRK.ASK, 86/58 ve eki (11 R.ahir 1310 / 02 Kasım 1892)].

⁵ BOA, İ.OM 1310, 2 (09 Şevval 1312 / 09 Şevval 1312 / 05 Nisan 1895).

⁶ BOA, İ. ML 1310, 7 (04 Şaban 1315 / 04 Şaban 1315 / 29 Aralık 1897).

II.2.6) Sosyal Bilimler

Sosyal bilimlerde yurtdışı tahsile gidenlerin sayısı, teknik alanlardakilere nazaran çok daha düşüktür. Esasen bu durum, değişimin veya ilerlemenin, Osmanlı devlet adamlarınca sadece savaş teknolojilerinin iktibas edilmesi ve bu minvalde yeni kurulan ordunun ihtiyaçlarının giderilmesi olarak görülmesinden kaynaklanıyordu. Pratik olarak öğrenilen teknik bilgilerin taşınmasıyla işin hallolacağı hesaplanıyordu. Köklü bir fikri zemin eksikliği söz konusuydu. Modernleşmenin felsefi boyutu anlaşılamamıştı. Yurtdışı eğitimde sosyal bilimlerin göz ardı edilmesi de büyük ölçüde bu sathi düşüncenin ardında gizlidir.

Osmanlı'da, uluslar arası ilişkilerin artan önemine binaen dil ve diplomasi ile siyaset bilimlerinde bilgi sahibi olmak, özellikle hariciye bürokrasisi için hayati önem taşımaya başlamıştı. Artık eskiden olduğu gibi, bu işlerin tamamen gayrimüslimlere terk edilmesinin doğru olmadığı düşünülüyordu¹. Ayrıca her geçen gün zayıflayan, ancak ayakta kalabilmek için radikal bir değişim sürecine girmiş devasa bir imparatorluğun bekası için etrafında gelişen diplomatik oyunları çözmesi ve karşı politikalar oluşturmaları, ancak donanımlı ve güçlü bir hariciye bürokrasisiyle mümkündü. Bu bağlamda yurtdışında öğrenim gören hariciye memurlarının çoğu bir yandan temsilciliklerde çalışırken, diğer yandan okula devam ediyordu.

Araştırmalarımız sonucunda siyaset bilimlerinde tahsil görenlerin hepsi II. Abdülhamid dönemine aittir. Bu alanda bulabildiğimiz beş kişiden dördü Fransa'da ve kalan biri de Almanya'daki okullara devam etmişlerdir. Dil bahsine gelince; bu konuda eğitim gören dokuz kişi belirleyebildik. Abdülhamid devrinde giden bir kişi haricindeki tüm öğrenciler Tanzimat dönemine aittir. Bu alanda da

¹ Batı dillerini bilen Müslümanların çok az olması sebebiyle diplomatik ilişkilerde dil sorunu, yerli Hristiyan veya mühtedi tercümanlar vasıtasıyla giderilmekteydi. Yunan Ayaklanmasıyla bu konudaki zafiyet kendini gösterdi. Bu sorunu gidermek için Bâbiâli'de bir *Tercüme Odası* kuruldu (1821) (Akyıldız 1993: 73-76) . Burası, Osmanlı diplomatlarının ve 19. yüzyılda oluşan ideolojik gelişmelerde önemli rol oynayan yeni aydınların eğitildikleri bir nevi okul haline geldi (Karpas 2006: 27).

beş kişiyle Fransa'nın, dolayısıyla Fransızca'nın yeğlendiği görülmektedir. Dil eğitimi için İngiltere'ye üç kişi gitmiş, ancak bunlardan birisi daha sonra tahsilini Fransa'da sürdürmüştür. Halbuki 1855 tarihli iradede, layıkıyla dil öğrenmek üzere Fransa, İngiltere ve Viyana'ya ikişer kişinin gönderilmesi ifade edilmektedir¹. Fakat Viyana'ya gönderilen herhangi bir öğrenciye rastlayamadık.

Yurtdışı eğitimde maliye ve iktisat dallarındaki öğrenci sayısının düşüklüğü dikkat çekicidir. Toplam yedi kişiden beşi maliye geriye kalanı iktisat eğitimi almıştır². Maliye tahsili görenler içerisinde meşhur gazeteci, edebiyat ve fikir adamı Şinasi de bulunmaktadır. Tophane Müşirliği kalemlerinden birinde kâtiplik yaparken Mustafa Reşid Paşa'nın aracılığıyla maliye konusunda yüksek tahsil yapmak üzere Ocak 1849'da Paris'e gönderilmiştir. Şinasi burada maliyenin yanında bilhassa edebiyat ve dille ilgili araştırmalarda bulundu. O dönemin önde gelen düşünür ve edebiyatçılarıyla dostluklar kurdu³. Dolayısıyla 1854'te memlekete döndükten sonra asıl katkıları, edebi ve fikri alanlarda tezahür etmiştir.

Tablo VI: Sosyal Bilimler

Hukuk	31	Dil ve Diploması	1
Hukuk ve Siyaset	2	Maliye	5
Hukuk ve İktisat	1	İktisat (Fen-i Servet)	2
Siyaset Bilimi	5	Edebiyat	1
Dil	9	Toplam	57

Sosyal bilimler içerisinde ele aldığımız hukuk tahsili önemli bir yer tutar. Avrupa hukukuna adapte sürecinde modern hukuk bilgisinin öğrenilmesi şarttı. Hukuk öğrenimi gördüğünü belirleyebildiğimiz 31 kişiden 24'ü Fransa'ya gönderilmiştir. Fakat daha sonra bunlardan ikisi Belçika'ya birisi ise Almanya'ya gitmiştir. Geriye kalan yedi öğrenciden beşi İsviçre'de kalan iki kişi ise Almanya'da tahsil görmekteyken, İsviçre'dekilerden bir müddet sonra ikisi Belçika'ya nakledilmiş,

¹ BOA, İ. HR, 6343 (20 R.evvel 1272 / 30 Kasım 1855).

² Bkz. Ek X.

³ Paris'teki öğrenimi hakkındaki belgeler için bkz. Akyüz (1954: 397-405).

kalan bir kişi de Almanya'ya yollanmıştır. Fransa'ya gönderilen talebelerin hemen hepsi Faculté de Droit'ya (Paris Hukuk Fakültesi) devam etmişlerdir. Bunlardan birisi II. Mahmud, 14'ü Tanzimat ve kalan 16'sı II. Abdülhamid döneminde öğrenim görmüşlerdir¹. Bunlar sadece hukuk öğrenimi görenlerin sayısıdır. Bu sayıya hem hukuk hem de başka bir bilim dalında okuyanları da ilave etmeliyiz. Örneğin, bunlardan Hasan Fehmi (1875-1816), Viyana Üniversitesi'nde hukuk ve iktisat tahsili görmüştür². Celaledin Arif ise Paris'te hukuktan sonra siyaset bilimine devam etmişken, Süleyman Fehmi Efendi'nin her iki dalda Fransa veya Belçika'da tahsil görme isteğinin kabul edildiğini görüyoruz³. Bu arada son dönemdekilerin çoğunun Jön Türk olduğunu hatırlatmakta fayda var. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında, Paris'teki Hukuk Fakültesi'ne giden yabancılar arasında Osmanlı öğrencilerinin payı yüksektir. Kendi hesabına olanlar dahil tüm Osmanlı talebeleri, %11'lik oranla Romenlerden (%28) sonra gelmektedirler⁴.

Hukuka olan bu rağbetin tam tersine, Edebiyat Fakültesi'ne giden yabancı öğrenciler arasında Osmanlıların zikri bile geçmemektedir⁵. Nitekim bu alanda yalnızca bir kişi tespit edebildiğimizi de vurgulamakta fayda var⁶. Dolayısıyla “mühendis olsun diye gönderildikleri halde şair olarak dönüyorlar” eleştirisi en azından incelediğimiz dönem için pek geçerli görünmüyor.

¹ Bkz. Ek VII.

² Trablusgarb'a sürgün edildiği halde Almanya'da tahsil görmesine müsaade edilmiştir. Ancak daha sonra bağlanan öğrenci tahsisatıyla Viyana Dârülfünun'una devam ettiğini öğreniyoruz. Bkz. BOA, Y.MTV, 202/81 (14 Muharrem 1318 / 14 Mayıs 1900); BOA, Y.A.RES, 107/35 (02 Safer 1318 / 01 Haziran 1900); BOA, Y.A.RES, 107/83 (03 R.evvel 1318 / 01 Temmuz 1900); BOA, Y.A.RES, 109/8 (07 C.ahir 1318 / 02 Ekim 1900); BOA, Y.A.RES, 110/97 (23 Şevval 1318 / 13 Şubat 1901); BOA, Y.MTV, 221/124 (22 C.ahir 1319 / 05 Ekim 1901). Kısa biyografisi için ayrıca bkz. TBEA, I, 416.

³ Daha önce de belirttiğimiz gibi (I. Bölüm sayfa, 41-42) kendi tahsisatıyla Paris'te hukuk okuyan Celaledin Arif daha sonra devlet burslusu olmuştur. Süleyman Fehmi'nin istidasının kabul edildiği hakkında bkz. BOA, İ.DH, 96996 (9 Muharrem 1309 /15 Ağustos 1891).

⁴ Diğerleri ise, %16 Kuzey ve Güney Amerikalılar ve %8 Ruslar ve Mısırlılardı (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php, 3).

⁵ Edebiyat Fakültesi'ndeki (la Faculté des lettres) yabancıların %20'sini Rus, %14,5'ünü Romen, %12'serini Alman ve İngiliz öğrencilerin oluşturduğu belirtilirken Osmanlıların oranı verilmemiştir (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php, 3).

⁶ Bu kişi, I. Bölümde (34) ailevi ilişkileri bağlamında incelediğimiz Alsibiyat Aristarki'dir.

II. 2.7) Güzel Sanatlar ve Müzik

Güzel sanatlarda öğrenim gören toplam on dokuz kişiden on üçü resim, beşi mimarlık ve kalan bir kişi ise heykeltıraşlık eğitimi almıştır¹. Son olarak bir kişinin müzik eğitimi için gönderildiği tespit edilebilmiştir.

Türkiye'ye XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Batı tarzı resim girmeye başlamıştır. Resim dersi, ilk olarak 1793'te öğretime başlayan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un programında yer almıştır. Fakat mesleğe yönelik olan bu ders, sanatsal bir özelliğe sahip değildi. Mühendislik ve mimarlık tahsili için gerekli olan teknik resimdi. Aynı şekilde Mekteb-i Harbiye'de de resim dersi veriliyordu. Daha sonra özellikle Abdülâziz devrinde açılan bazı okulların programına resim dersi konmuştu. Bununla birlikte ilk ressam, Mühendishane ve Harbiye'de öğrenim görmüş subaylar arasından çıkmıştır (Cezar 1983: 6; İslimyeli 1965: 13).

Yurtdışında resim eğitimi alanlardan yedisi asker kökenlidir². Tespit ettiğimiz bu sayının dışında bazı araştırmalara göre, Avrupa'da resim tahsili aldığı iddia edilen iki asker ressamın daha ismi geçmektedir. Ancak bu bilgiyi, arşiv kaynaklarının doğrulamadığını ve dolayısıyla yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyoruz³.

II.3) MESLEK ve ZANAAT EĞİTİMİ

¹ Bkz. Ek XI.

² Bunlar, Şeker Ahmed Paşa, Ressam Süleyman Seyyid Bey, Ahmed Emin, Hüsnü Yusuf Bey, Hafız Ali Paşa, Osman Nuri Paşa, ve Halil (Sözer) Paşa'dır.

³ İslimyeli (1965: 13) 1835 yılında, Avrupa'ya gönderilen 10 öğrenci arasında resim öğrenimi için Mülazım-ı Sani İbrahim ve Tevfik Efendiler de bulunuyordu demektedir. Fakat İbrahim Efendi ile birlikte İngiltere'ye gönderilenlerin masraf pusulasına bakıldığında, hepsinin de resim dersi aldığı görülmektedir. Bkz. BOA, HAT, 25932-B (04 Zilkade 1252 / 10 Şubat 1837). Aynı belgede İbrahim Efendi'nin Woolwich'te tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca İbrahim Efendi'nin memlekete döndükten sonra 'hendese ve döküm işlerinde mahir olduğundan' alay emniyeti tevcihiyle Tophane-i Amire Dökümhanesi'nde istihdam edilmesi, onun özellikle resim tahsili için gönderilmediğine işaret eder. Bkz. BOA, HAT, 59197-D (1256? / 1840-41); BOA, HAT 59197-E (1256? / 1840-41) . Sonradan Ferik rütbesine kadar yükselmiş olan İbrahim Paşa'nın, ilk ressamlarımızdan olması, onun özellikle resim öğrenimine gönderildiği inancına yol açmış olmalıdır. Aynı şekilde Tevfik Efendi (Paşa) de Fransa'da topçuluk tahsili görmüştür (Şişman 2004: 156).

Osmanlı devlet adamları, bilim ve sanat dallarının yanında mesleki eğitime oldukça önem vermişlerdir. Osmanlı sanayisi için gerekli kalifiye elemanın yetiştirilmesi şarttı. Çoğunlukla öğrencileri fakir ve yetim çocuklardan müteşekkil sanayi mektepleri ve ıslahhaneler, bu açığı kapatmak üzere açılmıştır (Kodaman 1980: 287-295). Bilhassa bu okullardan, yurtdışına çok farklı dallarda birçok talebe gönderilmiştir¹.

Bunların içerisinde, özellikle Dikimhâne-i Âmire'de² istihdam edilmek kaydıyla birkaç hassa askerinin terzilik tahsili için Viyana'ya gönderilmesi ilk başta ilginç gözükmemektedir. İşin özündeysen, II. Mahmud döneminde yapılan kıyafet reformu yatmaktadır³. Yeni kurulan ordudaki askerlerin, Batılı tarzdaki yeni üniformalarının kalıplarının çıkarılarak, dikiminin öğrenilmesi gerekiyordu. Çok geçmeden sivil elbiselerin dikimi hususunda da ihtiyaç ortaya çıkmıştır. Bu iş için Viyana'ya askerî elbise dikmeyi öğrenmeye gidenlerden bir kişinin ayrılması ve Sefarethâne terzisinin yanına verilmesi gündeme gelmiştir⁴. Aslında bu gelişmeler, giyim-kuşamdaki değişimle ortaya çıkan ihtiyaç ve talebi göstermesi açısından önemlidir.

II.4) FİNANSMAN

Avrupa'daki sefaretlerin tüm harcamalarının yanında öğrenci tahsisatı, Osmanlı Devleti'nde ortakları olan Avrupalı sarraflardan, yani tüccar bankerlerden sağlanan kredilerle karşılanmaktaydı. Örneğin, Fransa'daki tüccar banker frank cinsinden parayı veriyor, İstanbul'daki ortağı da diğer yandan parayı komisyonuyla birlikte tahsil ediyordu. Dolayısıyla bunlar, bir bakıma şimdiki

¹ Bkz. Ek XII.

² 1827'de üniforma ve ayakkabı gibi eşyayı imal etmek için kurulmuştur (Shaw, II, 1994: 74).

³ İlk önce, yeni ordu için uygulanan kıyafet reformu sonradan sivil memurları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 1826'da çıkarılan nizamnameyle, askerî üniforma olarak Avrupa tarzında ceket ve pantolon benimsenmekteydi. Başlangıçta bir müddet başlık olarak *şubara* kullanıldı. Fakat beğenilmeyerek yerine Kuzey Afrika kökenli *fes* tercih edildi. Bu değişiklikler, 1829'da sivil bürokrasiyi de içine alacak şekilde genişletildi. Genel olarak cüppe ve sarık yalnız ulemaya müsaade edildi. Kıyafetle ilgili reformlar için bkz. Ahmed Lütfi Efendi (I, 1999: 141); Ahmed Lütfi Efendi (II (2, 3), 1999: 425, 509-512); Lewis 2000: 102).

⁴ BOA, HAT, 46752-D (12 R evvel 1254 / 05 Haziran 1838).

bankaların kambiyo hizmetini de görüyorlardı. Çok sonraları bu iş, Avrupa'da şubelerinin açılmasıyla Osmanlı Bankası'na devrolundu.

Öğrencilerin maaşlarının dağıtımı, ilk zamanlar her ülkede aynı değildi. İngiltere ve Avusturya'da bulunan öğrencilere, maaşları her aybaşıda sefaretler aracılığıyla dağıtılıyordu. Halbuki Fransa'daki öğrenciler, aylık maaşlarını mühürlü tahvillerle doğrudan sarraftan almaktaydılar. Bu farklılık, Kasım 1838'den sonra Fransa'dakilere de maaşlarının sefaretler aracılığıyla verilmesiyle giderilmiştir¹.

Yurtdışı eğitimi, oldukça masraflı bir işti. Gidiş-dönüş harcırahları, barınma, giyim, beslenme ve sağlık giderleri, cep harçlıkları, yıllık okul ücretleri, eğitim araç-gereçleri gibi pek çok kalemi içeren uzun bir masraf listesi vardı. Dahası hocalara verilen hediyeler, madalyalar ve nişanlar da eklendiğinde, öğrenciler için yapılan harcamalar, yekûn olarak büyük bir meblağa ulaşıyordu. Hocalara kıymetli kutu ve kılıçlar hediye etmek adettendi. Bu konuda oldukça cömert ve hassas davranılmıştır². Böylelikle hocaların, öğrencilere daha fazla ihtimam göstereceği öngörülüyordu.

Osmanlı Padişahları ve devlet adamları, başından itibaren yurtdışı eğitimin faydalarına yürekten inanmışlardı. Yüksek maliyetine ve ekonomik açıdan en zor şartlarda bile Batı'ya öğrenci gönderilmeye devam edilmesi Osmanlı

¹ BOA, HAT, 34983-F (27 Şaban 1254/15.11.1838).

² Viyana'da askerî öğrencilerin matematik hocasına gönderilen kutunun, tamir edilmek üzere geri iade edilmesi, buna güzel bir örnektir. Bkz. BOA, A.AMD, 33-40 (17 Muharrem 1268 / 12 Kasım 1851); BOA, İ. HR, 3974 (19 Muharrem 1268 / 14 Kasım 1851); BOA, HR.MKT, 39/75 (25 Muharrem 1268 / 19 Kasım 1851); BOA, HR.MKT, 56/75 (04 C.evvel 1269 / 13 Şubat 1853). Muhtelif dönem ve ülkelerdeki hocaların taltifleriyle ilgili bkz. BOA, HAT, 47233 (Tarihsiz); BOA, HAT, 32265 (29 Safer 1255 / 14 Mayıs 1839); BOA, HAT, 32265-A (Tarihsiz); BOA, HAT, 32265-B (Tarihsiz); BOA, HAT, 46403 (Tarihsiz); BOA, A.AMD, 2/26 (24 Şevval 1263 / 05 Ekim 1847); BOA, İ. DH, 8143 (29 Şevval 1263 / 10 Ekim 1847); BOA, A.DVN.MHM, 10/79 (20 Zilhicce 1269 / 24 Eylül 1853); BOA, A.AMD, 48/48 (15 Zilkade 1269 / 20 Ağustos 1853); BOA, HR.MKT, 63-25 (24 Zilkade 1269 / 29 Ağustos 1853); BOA, A.DVN, 122/74 (16 Şaban 1273 / 11 Nisan 1857); BOA, A.AMD, 77/83 (Tarihsiz); BOA, A.AMD, 80/18 (Tarihsiz); BOA, İ. HR, 7976 (06 C.evvel 1274 / 23 Aralık 1857); BOA, İ. HR, 11537 (28 Safer 1280 / 14 Ağustos 1863); BOA, İ. HR, 1276 (13 Şevval 1260 / 26 Ekim 1844); BOA, İ. HR, 12682 (06 Zilkade 1282 / 23 Mart 1866); BOA, İ.DH, 87912 (6 Receb 1306 / 08 Mart 1889); BOA, Y.PRK.PT, 7/116 ve eki (11 Şevval 1308 / 20 Mayıs 1891); BOA, Y.MTV, 52/33 (8 Zilhicce 1308 / 15 Temmuz 1891); BOA, Y.MTV, 87/48 (10 C.evvel 1311 / 19 Kasım 1893); BOA, Y.MTV, 93/105 (15 Şevval 1311 / 21 Nisan 1894).

Padişahı ve devlet adamlarının yurtdışı eğitime ne ölçüde değer attettiklerinin önemli bir göstergesidir.

Henüz II. Mahmud döneminde yaşanan iktisadi darboğaz¹, Avrupa'daki öğrencilerin giderlerinin ve maaşlarının karşılanmasını riske sokmuştur. Londra Sefaretinden 1838'de gönderilen tahrirat, bu hususta çekilen sıkıntının vahametini gözler önüne sermektedir². Londra Sefirinin yazısından, öğrencilerin üç aylık masraf ve aylıklarının ödenmesi için İngiliz sarrafa başvurulduğunu, ancak sarrafın, eskiden beri oldukça birikmiş alacağının kendisine ödenmesi hakkındaki kaygılarını ilettiğini öğreniyoruz. Daha da ilginç, alacağını nakit olarak tahsil edemeyeceğini anlayan sarrafın, kendisine olan borcun zeytinyağı, ipek ve afyon gibi mallarla ödenebileceğini önermesidir. Bu teklif, İstanbul'da rahatsızlık uyandırmış olacak ki, Londra Sefiri Sârim Efendi, İngiliz sarrafın kötü niyetli olmadığını ve iki aydır maaşlarını alamayan Fransa Sefareti için de ondan borç alındığını bildirmektedir.

Aynı şekilde daha sonraki dönemlerde de mali sıkıntılara bağlı olarak öğrencilere para göndermede ciddi aksaklıklar baş göstermiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, büyük bir istikraz içinde olan devlet, bazen yurtdışındaki sefaretlerin harcamalarını karşılayamaz hale düşmüş, dolayısıyla öğrencilerin maaşlarını ödemede de büyük zorluklar çekmiştir. Sorunun giderilmesi için Berlin ve Paris'ten elçilik kanalıyla ilgili devlet mercilerine müteaddit başvurular yapılmasına rağmen hemen cevap alınamamış, ödemelerde ciddi gecikmeler yaşanmıştır³. Aynı yıllarda Paris'te tahsilde olan Cemil Topuzlu, anılarında (2002: 45-46) aylarca maaş alamadıklarından dolayı arkadaşlarıyla dört gün aç kaldıklarını ve ancak İstanbul'a "aç" olduklarını bildiren bir telgraf çektikten sonra birer maaş alabildiklerini anlatır. Bu koşullar

¹ Bu dönemde, genel olarak Rusya ile savaşlar, ayanlarla mücadele, Mısır sorunu, iktisadi yapıdaki bozukluklar ve reformlar için yapılan harcamalar gibi sebeplerden dolayı Osmanlı Devleti'nin büyük bir mali sıkıntı içine düştüğünü görürüz.

² BOA, HAT, 37497-J (13 Zilkade 1253/08 Şubat 1838).

³ Osmanlı'nın Berlin Sefareti'nden çekilen telgrafta, Sefâret-i Seniyye Heyeti ile Bahriye subaylarının ve Ticaret Nezaretinden gönderilen talebelerin birkaç aydan beri maaş alamadıklarından dolayı darlıkta oldukları bildirilmektedir [BOA, MV, 37/12 (25 Safer 1306 / 31 Ekim 1888)].

altında Osmanlı sefaretleri, bazen kendi kıt imkanlarıyla öğrencilerin ihtiyaçlarını cüzi yardımlarla karşılamaya çalışmışlar, bulundukları ülke nezdinde Osmanlı Devleti'nin itibarını zedeleyen bu zafiyetin giderilmesini istemişlerdir¹.

1896 yılı, sıkıntıların had safhaya ulaştığı bir yıl olmuştur. Berlin'de yaklaşık dört aydır maaşlarını alamayan öğrenciler, kiralарını ödeyemediklerinden ev sahiplerinin boşaltma talebine maruz kalmışlardı. Başvurdukları Osmanlı Sefareti'nin de durumu pek parlak sayılmazdı. Kendi kirasını ancak karşılayabiliyordu². Padişah ise bunun Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmadığından bu öğrencilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için bir an önce bir çare bulunmasını emrediyordu³. Bunun üzerine öğrencilere Osmanlı Bankası vasıtasıyla birer maaş gönderilmiş ve geri kalan alacaklarının ise tedarik olundukça bir an önce ödenmesine çalışılacağı bildirilmiştir⁴. Aslında sorun, öğrencilerin sıkıntılarının çok ötesindeydi. Sefaretler ve yabancı ülkelerdeki memurlar da maaşlarının ödenememesi yüzünden zorluk çekmekteydiler⁵. En nihayetinde, Paris'ten 'tahsile memur talebe' imzasıyla "açlıktan sefiliz" ifadesinin yer aldığı bir mektubun gönderilmesi, II. Abdülhamid ve devlet erkânınca haddini aşan bir tutum olarak değerlendirilerek, Avrupa'daki öğrencilerin geri çağırılması için bir bahane teşkil etmiştir⁶. Daha önce de ifade edildiği gibi siyasi sebeplerle kesilen tahsisat, Jön Türklerle anlaşmak suretiyle 1897'de tekrar verilmeye başlamıştır. Fakat bursların ödemesinde halen

¹ Paris Sefareti Askerî Ataşesi, Kaymakam Tefvik Bey çektiği şifreli telgrafta, Lyon Tıp ve Alfort Baytar Mektebindeki öğrencilerin maaşlarının hala gelmediğini belirterek bu ana kadar Sefaretten alabildikleri cüzi yardım ile idareye çalıştıklarını bildirmektedir. Devamında öğrencilerin parasız kaldıklarının mekteplerince duyulmuş olup Fransa Hariciye Nezareti'ne yansıdığını yazmaktadır. En azından birer maaş verilmesi için Paris'teki banka şubesine emir verilmesinin 'Saltanat-ı Seniyyenin şan ve haysiyetine' uygun olacağını arz etmektedir [BOA, Y.PRK.MYD, 10/27 (23 Şubat 1306/07 Mart 1891)]. Aynı şekilde daha ileri bir tarihte, Berlin sefirinin şifre telgrafında çarpıcı ifadeler yer almaktadır. Sefir, Almanya'da bulunan Osmanlı talebesinin bir kısmına iki aydan beri maaş verilmediğini ve bunların sayısının an be an arttığını belirterek kendisinin de alamadığı maaşıyla sefareti ve ailesini idareden sonra bunca kişinin maaşlarını da temin etmek gücüne sahip olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca bu maaşların vaktinde muntazaman verilmesi lüzumunu Babıali'ye defalarca yazmış ise de bir netice alamadığından, artık bu durumun sona ermesi için padişaha başvurmaktan başka çaresinin kalmadığını bildirmektedir [BOA, Y.PRK.EŞA, 21/33 (19 Mart 1895)].

² BOA, Y.MTV, 136/61 (24 Şaban 1313 / 09 Şubat 1896).

³ BOA, İ. HUS 1310, 63 (21 Şaban 1313 / 06 Şubat 1896); BOA, İ. HUS 1310, 64 (17 Şaban 1313 / 02 Şubat 1896).

⁴ BOA, Y.A.HUS, 345/82 (25 Şaban 1313 / 10 Şubat 1896).

⁵ BOA, Y.PRK.HR, 21/78 (22 Zilkade 1313 / 05 Mayıs 1896).

⁶ BOA, MV, 86/47 (18 Şaban 1313 / 03 Şubat 1896).

yaşanan ciddi gecikmeler, öğrenciler arasında teskin edilmesi kolay olmayan öfkeye sebep olmaktaydı¹. Çok geçmeden öğrenci tahsisatı 1902’de yine lağvedilmiştir. Her iki kesintide de, iktisadi sebeplerden çok siyasi etkenlerin rol oynadığı açıktır. Buna rağmen, II. Abdülhamid saltanatının sonuna kadar özellikle askerî amaçlı yurtdışı tahsile devam edildiği görülmektedir.

Bunların dışında, ödemede meydana gelen aksamaların bazısı, öğrencilerin paralarını ödemekle yükümlü görevlilerin suiistimallerinden kaynaklanmıştır².

II.5) BAŞARI DURUMU

Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin birçoğunun başarısız olduğu kanaati yaygındır. Bunun en azından incelediğimiz dönem açısından pek doğru olmadığı araştırmalarımız neticesinde ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Avrupa’daki öğrenciler, muhtelif tarihlerde çeşitli sebeplerle geriye çağırılmışlardır. Bu yüzden bazı öğrencilerin öğrenimleri yarım kalmıştır. Bu öğrencilerin başarısız addedilmesi doğru olmaz. Özellikle II. Abdülhamid döneminde öğrenci tahsisatlarının kesilmesinin siyasi bir karar olduğunu biliyoruz. Sayıları 40’ı bulan bu öğrencilerden çoğu Jön Türk’tü ve doğal olarak devletin çağrısına uymadılar. Kendi imkanlarıyla tahsillerini tamamlamaya gayret ettiler. Maddi desteği olmayan veya imkanları son derece kısıtlı olan bazı öğrenciler, hayatlarını idame ettirmede oldukça zor durumlara düşmüşlerdir.

¹ Fransa’daki Talebelerin Müfettişi (veya nazırı) Feridun Bey’in tahriratında, ‘bu defa da’ maaşlarını alamadıklarından dolayı öğrencilerin kendisine başvurduklarını ve yaşadıkları güç durumun son dereceye ulaşmasından ötürü şiddetli baskılara maruz kaldığını belirtmektedir. Her defasında olduğu gibi maaşları gelinceye kadar öğrencilere birer miktar yardım edildiğini, ancak bu yardımın uzun vadede ihtiyaçlarını karşılamada oldukça sınırlı kaldığından baskının önünün alınamamakta olduğunu belirterek kendilerine iktiza eden önceki yardımın tekrar yapılmasına da mahal ve imkan kalmamış olduğundan cevap vermek zorunda kaldığını ifade etmektedir. Bunun talebe arasında büyük bir üzüntüye sebep olduğunu ve bu bağlamda daha önce İstanbul’a dönmesine dair arzuhalini takdim etmiş olduğu Şakir (Sermed Paşa hafidi) isimli kişinin hakkında kaleme aldığı hezeyannâmenin edep dairesinde saygıyı tamamen aşarak şahsına saldırıda bulunduğunu ve bu sebepten öğrenci silkinden çıkarılmasını talep etmektedir [BOA, Y.MTV, 204/89 (30 Haziran 1316/13.07.1900)].

² Bulgaristan Komiseri Necip Melhame Efendi’nin Paris’teki on bir öğrenciye vermek üzere Osmanlı Bankası şubesinden çektiği maaşları zimmetine geçirdiği ve hakkındaki şikayetler için bkz. BOA, Y.A.HUS, 389/3 (02 C.evvel 1316 / 18 Eylül 1898); BOA, Y.PRK.EŞA, 31/12 (27 Eylül 1898);

Bunlardan bir kısmı, tahsillerini tamamlayarak yurda döndüğü halde çoğu, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geri gelmemiştir.

Hastalık ve ölüm sebepleriyle tahsillerini tamamlayamayanlar da vardı. Başarısız olarak kabul etmediğimiz bu 25 öğrenciden 17'si hastalıktan geriye kalanı ise ölüm yüzünden tahsillerini bitirememişlerdir¹. Yurtdışındaki öğrencilerin ölüm sebeplerini maalesef tam olarak bilemiyoruz. Araştırmalarımız sonucunda yalnızca bir kişinin intihar ettiğini öğrenebildik. Geçirdikleri rahatsızlıklar yüzünden öğrenimleri yarıda kalan öğrencilerden ise ikisinin ruh, üçünün verem, birisinin de göğüs hastalıklarına yakalandığını belirleyebildik. Bu hususta kesin bir kaniye varabilmek için daha fazla veriye ihtiyaç vardır. Fakat en azından kalıtsal bir rahatsızlıktan veya zayıf bünyeden kaynaklanabileceğini öngördüğümüz hastalık ve ölümlerin, yetersiz beslenme, psikolojik uyumsuzluk gibi sebeplere de dayandığı anlaşılmaktadır.

Tablo VII: Başarısızlığın Sebepleri

Kabiliyetsizlik ve yetersizlik	18	İçkiye düşkünlük	1
Disiplinsizlik	23	Evlilik	1
Devamsızlık	6	Belirlenemeyenler	5
Tembellik	4	Toplam	58

Devlet açısından amaç, tabii ki gönderilen öğrencilerin tamamının başarılı olarak dönmesidir. Ancak incelediğimiz dönem itibarıyla başarısız öğrencilerin genele oranının fazla olmadığı görülmektedir. Başarısız olarak tespit edebildiğimiz 58 kişi, toplam sayının % 6,28'ine tekabül etmektedir. Dönemlere göre ele aldığımızda, II. Mahmud zamanında 5, Tanzimat'ta 36 ve II. Abdülhamid devrinde 17 öğrenci, tabloda belirtilen sebeplerden dolayı başarısız olmuşlardır. Dolayısıyla yurtdışı eğitimin başarısızlığı hususundaki kanaatin yaygınlaşmasında incelediğimiz süreçten ziyade daha sonraki dönemlerin etkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilhassa İttihat ve Terakki döneminde devlet tarafından Avrupa'ya yüzlerce öğrenci gönderildiği ve yaşanan başarısızlıklar hakkında bazı ciddi tartışmaların yaşandığı bilinmektedir (Ergun 1996: 395-396;

¹ Bkz. Ek XIII.

Uşaklıgil 1942, III: 107-111). Ancak yeterli araştırma ve veri olmamasından dolayı şimdilik bu dönemdeki yurtdışı tahsiliyle ilgili net ifade veya çıkarımlarda bulunamıyoruz¹.

Aslında başarısızlıkta rol oynayan bazı faktörler mevcuttu. Denetim zafiyeti, bunların başında gelmekteydi. Diğerleri, öğrenci seçiminde yapılan hatalar, yetersiz dil eğitimi, yaşlılık gibi etkenlerdi.

Öğrenci seçiminde, çok belirgin olmamakla birlikte bazen başarıyı etkileyecek derecede hatalar yapılmıştır. Örneğin, Mühendishane'deyken başarısızlıktan dolayı rütbesiz alaya çıkarıldıkları halde 'nasıl olmuşsa' İngiltere'ye 'Fabrikacılık Fenni' tahsiline gönderilen altı talebenin iadesinde olduğu gibi...²

Yurtdışı tahsilinde yaş haddi meselesi de önemli bir sorundu. Eskiden beri bu konuda bir sınırlama olmayışı, yaşlı öğrencilerin uyum problemi çekmelerinden kaynaklanan disiplinsizliklere yol açmaktaydı. Aslında 19. yüzyılın başlarında diğer ülkelerden Paris'e gönderilen öğrencilerin içerisinde de yaşça büyük birkaç tıp öğrencisine rastlanmaktadır³. Ancak bunların devlet burslusu olup olmadığını bilmediğimizi de söylemek zorundayız. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi devlet nezdinde Avrupa'da ahlaki bakımdan olumsuz etkilenmelere veya sapmalara maruz kalacakları düşüncesi hakim olduğundan, küçük yaşta öğrenci yollanmasına sıcak bakılmıyordu.

Yurtdışı eğitimi olumsuz etkileyen unsurlardan birisi de dil konusunda yaşanmaktaydı. Dilin, öğrencilere Avrupa'ya gitmeden önce öğretilmesi düşünülmemişti. Tercüme odasından gönderilenler veya derslerin Fransızca olduğu okullarda fazla bir sıkıntı çekilmiyordu. O dönemde uluslar arası dil

¹ Arayî'nin de (1991: 281-285) ifade ettiği gibi, bu dönemde yurtdışına gönderilen talebeler konusu, araştırılmaya muhtaçtır. Dolayısıyla ileride, bu çalışmamızın devamı niteliğindeki İttihat Terakki döneminde yurtdışına gönderilen öğrenciler üzerine odaklanmayı ve bu hususu elden geldiğince aydınlatılabilmeyi ümit ediyoruz.

² BOA, İ. HR, 9842 (09 R.evvel 1277 / 25 Eylül 1860)

³ Paris'teki tıp öğrencilerine dair 1826-1827 tarihlerine ait bir listede muhtelif ülkelere mensup 81 yabancı öğrenci yer almaktadır. Bunların arasında 35 İngiliz'den birisinin 40, diğerinin 31, beş İrlandalıdan birisinin 35 ve iki Alman'dan birisinin 34 yaşında oldukları bilinmektedir (http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php... 03.05.2005, 2).

hüviyetine sahip olan Fransızca'nın bilinmesi, sadece Fransa'daki değil, aynı zamanda tüm Avrupa'daki eğitim-öğretim için şarttı (Perin 1946: 17). Ancak bu şarta uyulmada pek de titizlik gösterilmediği oluyordu¹. Üstelik gittikleri ülkede öğrencilere verilen dil eğitiminin süresi, oldukça yetersizdi. Bu yüzden tam manasıyla dil öğrenemedikleri için bilhassa askeri öğrenciler, gönderildikleri alaylarda iletişim sorunları yaşıyorlardı. Hatta bu sorun, komutanların raporlarına da yansımıştır². Yabancı dil öğrenmeyi engelleyen başka faktörler de vardı. Mekteb-i Osmanî'de olduğu gibi kalabalık öğrenci gruplarının bir yerde tahsil görmeleri, kendi aralarında Türkçe konuşmalarına ister istemez davetiye çıkarıyordu.

Bununla birlikte devlet, tahsilleri esnasında veya sonrasında gösterdikleri başarıdan dolayı öğrencileri taltif etmeye özen gösteriyor, böylece onları, gayretli olmaları yönünde teşvik etmiş oluyordu³.

¹ Almanya'ya gönderilecek Osmanlı subayları için Berlin'deki görüşmeleri hakkında bilgi verdiği yazısında Kaehler Paşa, alaylara girmeden önceki eğitim safhası için Fransızca'nın kesinlikle bilinmesi gerektiğini vurgulayarak Serasker Paşa vasıtasıyla kendisine gösterilen subaylar arasında Fransızca'yı hiç bilmediğini gördüğü bir süvari subayının dil bilen diğer birisiyle değiştirilmesini talep etmektedir [BOA, Y.PRK.ASK, 19/63 (27 Şaban 1300 / 03 Temmuz 1883)].

² Terzilik mesleğine yönelik gönderilen askerlerin öğrenim durumlarına dair raporda bazılarının dil sorunları için bkz. BOA, HAT 47260-D (15 Mart 1838). Bu belgenin sonunda tarih olarak sadece 15 Mart yazılmıştır. Bu belgenin devamı niteliğindeki BOA, HAT, 47260-Ç'nin tarihi 22 Muharrem 1254 / 17.04.1838 olduğuna göre 15 Mart'ın miladi olarak yazıldığı ve 1838 tarihine ait olduğu anlaşılmaktadır. Çok daha geç bir dönemde, Almanya'daki komutanların Osmanlı subayları için düzenledikleri raporlarda, dil konusunda çekilen sıkıntılara sık sık vurgu yapılmaktadır. Bkz. BOA, Y.MTV, 17/19 (23 C.ahir 1302 / 09 Nisan 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 59/55 (Receb 1307/ 1890); BOA, Y.PRK.ASK, 83/5 (19 Zilkade 1309 / 15 Haziran 1892).

³ Bu konuda birçok örnek mevcuttur. Bunlardan ilki, Mustafa Reşid Bey'in (Paşa) Londra'da tahsil gören Bulgar Yenaki'nin diğerlerinden daha çalışkan olduğu ve fabrikada kendi başına yaptığı küçük toptan dolayı taltif edilmesi talebidir [BOA, HAT, 37529-F (07 R.evvel 1253 / 11 Haziran 1837)]. Diğer bir örnek, bahriye tahsili için İngiltere'ye gönderilmiş olan Ali Rıza, Ahmed Abdülgani, Hasan, Rıza, Mehmed ve Sabri efendilerin başarılarından ve yasak olmasına rağmen orada tuttıkları notlardan oluşan üç ciltlik kitap yazmalarından dolayı rütbe terfiyle ödüllendirilmeleridir [BOA, İ. DH, 44157 (21 R.ahir 1288 / 10 Temmuz 1871)]. II. Abdülhamid döneminde de başarılı öğrencilerin taltifine özen gösterilmiştir. Nitekim meşhur göz hekimlerimizden Esad (Paşa) Bey de tahsilinde gösterdiği başarılarından dolayı İftihar ve Sanayi madalyalarıyla ödüllendirilmiş, rütbesi terfi ettirilmiştir. Bkz. BOA, İ. DH, 93248 (23 Muharrem 1308 / 08 Eylül 1890); BOA, İ. DH, 100246 (25 Şevval 1309 / 25 Mayıs 1892); BOA, İ. TAL. 1310, 126 (20 R. evvel 1311 / 01 Ekim 1893); BOA, İ. TAL, 1310, 111 (30 R.evvel 1311 / 11 Ekim 1893). Aynı şekilde Paris'te *tıp kanunu* tahsilindeki Doktor Mehmed Ali ve Behçet efendilerin tahsilde gösterdikleri gayretten dolayı rütbeleri terfi ettiriliyordu [BOA, İ. TAL, 1310, 132 (28 Muharrem 1310 / 22 Ağustos 1892)]. Lyon Mektebinde bulunan Ömer Şevki ile Paris'te kimya diploması alan Ahmed Hüseyin de Sanayi Madalyası ile ödüllendirilmişlerdir. Bkz. BOA, İ. HUS 1310, 27 (17 Şevval 1311 / 23 Nisan 1894); BOA, İ. TAL 1310, 37, (10 Muharrem 1314 / 22 Haziran 1896).

III. BÖLÜM

TÜRK YENİLEŞMESİNE KATKILARI

III.1) İSTİHDAM

Büyük meşakkatlerle öğrenime gönderilmiş öğrencilerden döndüklerinde yeterince faydalanılıp faydalanılmadığı veya devletin beklentilerini karşılayıp karşılamadıklarının anlaşılabilmesi, ilk önce onların nerelerde ve nasıl istihdam edildiklerinin tespitiyle mümkündür.

Avrupa'da tahsil görenler, yurda dönmelerinin hemen akabinde hangi alana veya mesleğe yönelik gönderilmişlerse, ona uygun memuriyetlere atanıyorlardı. Bu durum, hariciyeciler, hukukçular, ziraatçılar, veterinerler, tıpçılar ve diğer tüm meslek grupları için de geçerliydi. Bu hususta askerî öğrenciler, rütbe terfii de almaktaydılar. Bunlar, yapılan reformlara bağlı olarak Tophane, Dökümhane, Dikimhane vb. ihtiyaç görülen kurumlarda ve askeri birliklerde istihdam edilmekteydiler.

İstihdam konusunda bazı isteklere karşı olumsuz cevaplar verilmesine rağmen mesele, kısa bir sürede tatlıya bağlandığı için ciddi bir mağduriyete rastlanmamaktadır¹. Bunda, yurtdışı tahsiline yapılan masrafların zayi olmamasına gösterilen özenin payı büyüktü. Daha önce de belirttiğimiz gibi mali

¹ Vidin Mahkemesinde aza sıfatıyla göreve başlamış olan Ömer Lütfi Bey'in, merkeze tayinle daha üst bir memuriyet talebi, Mekteb-i Hukuk mezunu olmadığından başta kabul edilmemiştir. Halbuki Ömer Lütfi Berlin Hukuk Fakültesi'nden *aliyyülala* derecesinde doktora diplomasına sahiptir. Dolayısıyla yapılan değerlendirmeler ve görüşmeler neticesinde istediği görev kendisine verilmiştir [BOA, İ. AZN. 1310, 6 (18 C evvel 1322 / 31 Temmuz 1904)]. Ömer Lütfi, Cenevre'de hukuk eğitimi alırken Berlin'e nakledilmiş ve Nisan 1903'te de dönüş harcırahı talep etmiştir [BOA, Y.A.HUS, 445/107 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903)]. Aslında Mekteb-i Mülkiyeli olan Ömer Lütfi'ye 1897'de tahsis olunan maaşı, 1898'de Berlin'de okuması kaydıyla devam etmiştir. Bkz. BOA, İ. ML 1310, 7 (04 Ş 1315 / 29 Aralık 1897) BOA, İ. HUS 1310, 106 (28 R 1315 / 26 Eylül 1897); BOA, Y.PRK.BŞK, 56/34 (02 Zilhicce 1315 / 24 Nisan 1898); BOA, Y.PRK.ML, 18/92(25 Zilhicce 1316 / 06 Mayıs 1899); BOA, Y.PRK.DH, 11/22 (08 Receb 1317 / 12 Kasım 1899); BOA, Y.MTV, 202/81 (14 Muharrem 1318 / 14 Mayıs 1900); BOA, Y.MTV, 207/13 (03 C ahir 1318 / 28 Eylül 1900); BOA, Y.MTV, 221/124 (22 C ahir 1319 / 05 Ekim 1901); BOA, Y.MTV, 218/78 (03 R ahir 1319 / 20 Temmuz 1901).

açından en zor koşullar altında bile öğrenci gönderilmekten geri durulmamıştır. O halde geri döndüklerinde boşta bırakılmaları da söz konusu olamazdı. Hatta yeri geldiğinde başarılı olma kıstası bile göz ardı edilebilmiştir.

Paris'te Mekteb-i Osmani'de bulunan Kadri, Süleyman ve Emin efendilerin başarısız oldukları halde Okul Müdürünün, maharetlerine uygun bir işe yerleştirilmeleri hususundaki talebi dikkat çekicidir¹. Üstelik böyle olumlu bir referansa sahip olmadıkları halde iş talepleri kabul edilenlere de rastlanmaktadır. Örneğin, tahsillerini tamamlayamadan irâde-i seniyye ile geri dönen Vehbi, Hilmi, Remzi ve Lebib efendiler, Tercüme Odası'na yerleştirilmişlerdir. Bu öğrenciler, arzuhallerinde, maaşları ve kalacak yerleri bile olmadığı için perişan bir halde olduklarından bahsetmektedirler. Ancak aynı arzuhalde, başarısızlıklarından dolayı iade edildiklerine dair bir ibare geçmediği için sanki dönenlerin istihdamında bir problem yaşanıyormuş gibi yanlış bir algıya sebep olmaktadır². Aksine devlet, beş sene burs verdiği bu öğrencileri, başarısızlıklarına karşın merhametli bir yaklaşımla ve özellikle emeklerin heba olmaması adına istihdam etmiştir. Devletin bu yaklaşımının sadece bu örnek de sınırlı olmadığını da ifade etmeliyiz³.

¹ Mekteb-i Osmani Müdürü Ahmed Esad Efendi, 27 C ahir 1280 / 09 Aralık 1863 tarihli takririnde, Mühendishâne-i Hümâyûn öğrencilerinden Kadri Efendi'nin Ecole de Saint-Cyr'e girmek için vermiş olduğu imtihanında, yine Mühendishâne talebelerinden Süleyman Efendi ile Bâbüâlî tarafından gönderilen Emin Efendi'nin Mekteb-i Osmani'nin sınavında başarısız olduklarını bildiriyordu. Ayrıca bu öğrencilerin zaten dört-beş senedir Mekteb-i Osmani'de tahsil gördükleri için aynı dersleri tekrar görmelerinin yarar sağlamayacağı ve yaşları büyük olduğu için başka okullara da gidemeyeceklerinden geri iadelerini uygun görmekteydi. Fakat Esad Efendi, Kadri Efendi'nin Fransızca'da, Süleyman Efendi'nin ressamlıkta maharetleri olduğundan ve Emin Efendi'nin de okuduğu derslerden mümkün mertebe faydalandığından dolayı İstanbul'da münasip mahallerde istihdam edilmelerini talep ediyordu. Bkz. BOA, İ. HR, 11763 (24 Receb 1280 / 04 Ocak 1864). Daha sonra Ahmed Kadri, Bahr-i Siyah (Karadeniz) Boğazı Topçu Alayı Kaymakamlığına getirilmiş, Süleyman ise Fatih Askeri Rüştiyesi'ne Fransızca öğretmeni olmuştur (Şişman 1986: 119, 132; Mehmed Esad 1312: 120).

² BOA, İ. HR, 4270 (11 Şaban 1268 / 31 Mayıs 1852). Nitekim bu belgeden yola çıkan Sezer (2001: 708) dönen öğrencilerin bazılarının problemlerle karşılaştığını belirterek, istihdam hususunda sorun yaşandığını ihsas etmektedir. Halbuki bu dört talebe, başarısız oldukları için geri iade olunmuşlardır (Şişman 2004:). Bunlardan Vehbi, Remzi ve Hilmi efendiler, I. Bölümde bahsi geçen medrese mezunlarıdır.

³ Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk sınıflarından seçilerek 1891'de Lyon Askeri Tıp Fakültesi'ne gönderilenler arasında bulunup, okul kurallarına uymadığı için geri iade edilen Kamil Mazhar Efendi, tahsilini Tıbbiye'de tamamlamış ve Selanik Rüsumat Kimyagerliği'ne atanmıştır (Rıza Tahsin I, 1328: 87; II, 1328: 129). Lyon Askeri Tıp Fakültesi'ne gönderildikleri hakkında bkz. BOA, Y.PRK.EŞA, 12/78 (14 Kanun-ı Sani 1306 / 26 Ocak 1891); BOA, Y.PRK.ASK, 77/86 (21 R ahir 1309 / 24 Kasım 1891). Mühendishane-i Berri-i Hümayun öğrencilerinden olup, 1856'da (Mehmed Esad'a göre (1312: 114) Mart 1271 / Mart-Nisan 1855'te) Paris'e gönderilmiş olan

Hastalığı yüzünden tahsilini tamamlayamayan Ahmed Tahir'in istihdamı hakkında sergilenen hassasiyet, devletin tutumunu göstermesi açısından oldukça çarpıcı bir örnektir. Paris'te ziraat okulu'nda okuyan Ahmed Tahir, göğüs hastalığına yakalandığı için eğitimini bitirmesine az bir süre kala yurda dönmek zorunda kalmıştır. Devlet, bu talebenin Mekteb-i Tıbbiye'deki tedavisini üstlenmekle yetinmemiş, ailesi fakir olduğundan geçimini temin edebilmesi amacıyla kendisine bir ziraat memuriyeti vererek, kışı geçirmek üzere sağlığı için uygun iklim şartlarına sahip olan Beyrut'a göndermiştir¹. Dolayısıyla bu gibi başarılı olduğu halde mecburi dönüş yapanların, devlet tarafından yalnız bırakılmadıkları ve hatta maddi durumlarının göz önünde tutulup himaye gördükleri anlaşılmaktadır.

Devletin öncelikli amacı, memlekette yeni kurulan okullardaki yabancı hoca hegemonyasından bir an önce kurtulmaktır. Bu durum, ister istemez yetişmiş eleman eksikliğinden kaynaklanan bir zorunluluğun eseri idi. Yabancı hocaların maliyetleri yüksek olduğu kadar bilhassa öğretimde onlara bağımlılığın getirdiği onur kırıcı bir yön de mevcuttu. Verimli oldukları da şüpheliydi. Hiç aşına olmadıkları bir kültür ve bilmedikleri bir dille kısa bir sürede faydalı olabileceklerini düşünmek yanlıştı. Kaçınılmaz olarak uzun bir adaptasyon sürecine ihtiyaç duyulmaktaydı. Onun için bu topraklarda yetişmiş, üstüne Batı dilini ve bilimini öğrenmiş, idealist kadroların bir an önce yabancıların yerini alması ümit edilmekteydi. II. Mahmud'un Mekteb-i Tıbbiye'nin açılışında yaptığı konuşmadan da anlaşılacağı üzere daha baştan itibaren böyle bir niyetin varlığı

Cemal Efendi, içkiye düşkünlüğü sebebiyle devam ettiği Mekteb-i Osmani'den atılmıştır. Mayıs 1862'de memlekete dönmüş ve h. 1279'da (1862-63) Mühendishane'ye Fransızca öğretmeni olarak atanmıştır. H. 1288'de (1871-72) Mekteb-i Harbiye'de Fransızca öğretmenliğinde bulunmuş ve iki sene sonra Mekteb-i Harbiye'nin İdadisinde lisan hocalığına geçmiştir. H. 1293'te (1876-77) Bağdat Askeri İdadi Mektebi Müdürlüğüne ve h. 1300 (1883-84) senesinde İstanbul Askeri Rüştiyeleri ders nezaretine tayin olunmuştur (Mehmed Esad 1312: 114, 119; Şişman 1986: 122).

¹ Konuyla ilgili Mekteb-i Osmani Müdürü, Kaymakam Ahmed Esad Bey'in 02 R ahir 1281 / 04 Eylül 1864 tarihli takrirı ve sonrasında alınan karar için bkz. BOA, İ. HR, 12075 ve ekleri (02 C evvel 1281 / 03.10.1864).

ortadadır¹. Neticede buna yönelik amacın gerçekleşmesi için ciddi bir çabanın sarf edildiği de görülmektedir².

Tespitlerimize göre yurtdışı tahsillilerden 160 kişi, muhtelif okulların öğretim kadrolarında yer almıştır³. Bunlar, yüksek okullara genellikle *muallim muavinliği* göreviyle atanmaktaydılar. Aynı zamanda Avrupa'da öğrenim görenlerin içinden 46'sının çeşitli okullarda yöneticilik görevlerinde bulunduğunu belirledik. Modernleşmenin en önemli kaynağı, şüphesiz yenileşmeyi savunan ve yürüten kadroların yetiştirileceği çağdaş eğitim kurumlarıydı. Türk modernleşmesinin eğitim-öğretim açısından itici güçleri olan bu kurumların hem öğretim hem de idareci kadrolarında yurtdışı tahsillilerin önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir.

Bunun yanında yurtdışı tahsilli subay ve öğrenciler bilhassa Osmanlı ordusunda Batılı talim usullerinin öğretilmesinde aktif rol oynamışlardır. II. Mahmud'dan itibaren buna özen gösterilmiştir. Özellikle, II. Abdülhamid döneminde Almanya'da tahsil gören subayların büyük bir kısmı, memlekete döndükten sonra, kendi sınıflarına ait alaylarda, *talim muallimliği*yle görevlendiriliyorlardı⁴.

¹ Sultan II. Mahmut öğretimin Fransızca yapılmasının gayesini 1836'da Galatasaray Tıp Okulu'nun açılışında şöyle açıklıyordu: "sizlere Fransızca tıp tahsil ettirmekten kastımız Fransızca öğretmek değil, tıp öğretmektir" (Rıza Tahsin, 1991, I: 21). Burada padişah gayesinin modern tıp biliminin öğretilmesi demek olduğunu ifade ediyordu. Zaten hükümetin amacı da modern tıp biliminin yurdumuzda yerleşmesi ve konuyla ilgili terminolojinin teşekkül etmesi idi (Kahya 1985: 697). II. Mahmud'un bu nutkunun eski ve yeni yazı tam metinleri için bkz Rıza Tahsin (1328, I: 10-11; 1991, I: 18-22).

² Yabancıların yerini alma işi uzun bir süreç almıştır. Bu değişim, II. Abdülhamid dönemiyle birlikte hız kazanmıştır. Özellikle yurtdışı tahsiline gönderilen tıbbiyelilerin dönmeleriyle Mekteb-i Tıbbiye'deki yabancı hocaların ne derece zayıf oldukları iyice anlaşılmıştır. Mazhar Bey'in daha okuldayken hocası olan Kalyas'ın ancak mikroskopla görülebileceğini iddia ettiği sinirleri ve damarları, kadavra üzerinde tek tek göstermesiyle, Hocası artık ders vermeye cesaret edemedi. Bunun gibi diğer yabancı öğretmenlerin birçoğu da yerlerini kendilerinden üstün olan talebelerine bırakmışlardı (Uludağ 1999: 976-77).

³ Bkz. Ek XIV.

⁴ 1883'ten itibaren pey der pey gönderilip döndüklerinde istihdam edilen subaylar hakkında bkz. BOA, Y.PRK.ASK, 42/34 (25 Muharrem 1305 / 13 Ekim 1887); BOA, Y.PRK.MYD, 10/40 (8 Nisan 1307 / 20 Nisan 1891); BOA, Y.PRK.BŞK, 23/23 (07 Muharrem 1309 / 13 Eylül 1891); BOA, Y.MTV, 57/43 (17 C evvel 1309 / 19 Aralık 1891); BOA, Y.MTV, 71/103 (15 C evvel 1310 / 05 Aralık 1892); BOA, Y.PRK.BŞK, 31/57 (24 Zilhicce 1310 / 09 Temmuz 1893); BOA, Y.MTV, 84/91 (24 Eylül 1309 / 06 Ekim 1893); BOA, Y.PRK.BŞK, 64/33 (16 Zilhicce 1318 / 06 Nisan 1901); BOA, Y.MTV, 276/92 (17 C evvel 1323 / 20 Temmuz 1905).

Bu öğrencilerin döndükten sonra devlet kademelerinde ulaştıkları yüksek mevki ve makamların bilinmesi, Osmanlı Hükümeti nezdinde taşıdıkları önemi göstermesi açısından bir fikir verecektir. Araştırmalarımız sonucunda yurtdışı tahsillilerden birçoğunun devletin çeşitli kademelerinde önemli makamlara erişebildiklerini tespit ettik. Osmanlı'da en üst memuriyet olan sadrazamlığa kadar yükselenler olduğu gibi nazırlık (bugünkü bakanlık), valilik, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisliği (bugünkü Genel Kurmay Başkanlığı), Tophâne Müşirliği, ordu komutanlığı, çeşitli meclis ve komisyon üyeliği, saray hekimliği, başhekimlik, mebusluk, İstanbul şehreminliği, hâkimlik, sefirlik ve kurum müdürlükleri gibi birçok önemli görevlerde bulunmuşlardır.

Sadaret makamına gelenler sırasıyla Ahmed Vefik, İbrahim Edhem¹, Kıbrıslı Mehmed Emin, Ali Rıza, Ahmed İzzet (Furgaç) ve Sâlih Hulusi (Kezrak) paşalardır.

Ahmed Vefik Paşa'nın (1831?-1891) dedesi ilk divan tercümanı Yahya Nâci Efendi, babası ise Tersane ve Bâb-ı Seraskeri tercümanlıklarında bulunmuş, hariciye memurlarından Mehmed Ruhuddin Efendi'dir. İstanbul'da doğmuş olan Paşa, 1831'de girdiği Mühendishâne-i Berri-i Hümayun'un ilk kısmında bir müddet okumuştur. 1834'te elçi olarak tayin olunan Mustafa Reşid Paşa'nın maiyetinde bulunan babasıyla Paris'e gitmiş ve orada Saint-Louis Lisesi'nde üç yıl öğrenim görmüştür. Paris'te Fransızca'nın yanı sıra İtalyanca, Latince ve Grekçe de öğrenmiştir. İstanbul'a döndüğünde Tercüme Odası'nda istihdam olunan Ahmed Vefik Paşa, muhtelif hariciye görevlerinde bulundu. Valilik, nazırlık, Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet üyelikleri gibi önemli devlet hizmetlerinden sonra ilki 1878'de, ikincisi 1882'de olmak üzere iki defa "başvekil" unvanıyla sadrazamlığa getirildi. 1891'de vefat eden Paşa'nın tercüme ve telif olmak üzere birçok eseri vardır².

¹ İbrahim Edhem Paşa hakkında I. Bölümde bilgi verilmiştir.

² Bkz. Tanpınar (İA, I, 207-211); İnal (1940: 651-738); Perin (1946: 82-89); Koçu (İSTA, I, 477-486); Pakalın (1942, III: 44-359); Tansel (1964a: 117-139; 1964b: 249-283; 1965: 121-175); Akün (DİA, II, 143-157); Uçman (1999a: 165-167); Mehmed Süreyya (1311, I: 300-301); Bursalı Mehmed Tahir (2000, III: 160-162).

Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa (1813-1871)¹, amcası Hazine-i Hümayun kethüdası Mehmed Emin Efendi sayesinde İstanbul'a gelerek Enderun'a girmiştir. 1833-34 yılları arasında Londra'da ve Paris'te öğrenim gördü. Dönüşünde hassa ordusunda görev yaptı. Bir ara Osmanlı talebelerine nezaret etmek ve tahsilini tamamlamak için tekrar Paris'e gönderildi. 1839'da İstanbul'a döndü. İlk önce Miralay rütbesiyle Tophane'ye, oradan da Mirlivalıkla Tophane Meclisi üyeliğine tayin edildi (1839-40). Daha sonra çeşitli askeri görevler ve valiliklerde bulunmuş, Londra Büyükelçiliği yapmıştır. Meclis-i Tanzimat ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin başına da geçmiştir. İki defa Kaptan-ı Deryalığa getirilmiş, 1854, 1858 ve 1860 yıllarında Sadaret makamına atanmıştır.

Ali Rıza Paşa (1860-1932), binbaşılıktan emekli Tahir Efendi'nin oğludur. 1886'da Mekteb-i Harbiye'den sınıfının birincisi olarak kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Harbiye'de öğretmen olarak kalmış ve bir yıl sonra da ihtisas için Almanya'ya gönderilmiştir. Dönüşünde (1891) Kaymakam rütbesiyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nin dördüncü şubesinde görevlendirildi ve buna ek olarak Harbiye'de Tarih-i Harb ve Ta'biye Tatbikatı öğretmenliğine tayin edildi. Çeşitli askeri görevler ve ordu komutanlıklarından başka Harbiye, Bahriye, Nafia ve Dahiliye nazırlığı görevlerinde bulundu. Damat Ferit Kabinesinin istifasıyla 2 Ekim 1919'da getirildiği sadrazamlığa, 3 Mart 1920'ye kadar devam etmiştir².

Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa (1864-1937), Naslıç (Manastır'da) Mutasarrıflarından Haydar Bey'in oğludur. Mekteb-i Harbiye'nin 1887 yılı Erkân-ı Harbiye sınıfı mezunlarındandır. Kolağası rütbesiyle 1890'ın sonlarında ihtisas için Almanya'ya gönderilmiştir. 1894'te yurda dönmüş, Erkân-ı Harbiye Dairesine binbaşı rütbesiyle tayin olmuştur. Önemli askeri görevlerin ardından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine tayin edildi (1 Ağustos 1908). Ayan üyeliği ve Harbiye nazırlığı yaptı. 13 Ekim 1918'de tayin olunduğu Sadrazamlıktan

¹ Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa için bkz. Gövsa (216); Mehmed Süreyya (IV, 1311: 300-301); Danişmend (1972, V: 80, 82, 83); İnal (1940: 83-100).

² Bkz. Mehmed Esad (1310: 630-631); BOA, Y.PRK.ASK, 59/55 (Receb 1307/ 1890); BOA, Y.PRK.MYD, 10/40 (8 Nisan 1307 / 20 Nisan 1891); İnal (1940: 2105-2117); Küçük (DİA, II, 440, 441).

Padişahla yaşadığı anlaşmazlıktan dolayı, 25 gün sonra istifa etti. Tevfik Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı oldu. Daha sonra Hâriciye Nazırlığı da yaptı. Milli Mücadele sırasında İstanbul ile Ankara'nın uzlaşmasına çalıştı. Son Osmanlı hükümetinin 4 Kasım 1922'de istifa etmesinden sonra 1923'te emekliye ayrılmıştır. İstanbul'da vefat eden Paşa'nın basılmış, *Feryadım* isimli bir hatıra kitabı vardır¹.

Salih Hulusi (Kezrak) Paşa (1864-1939), Bahriye feriklerinden Dilaver Paşa'nın oğludur. 1888'de Harbiye'den Erkân-ı Harbiye Yüzbaşısı olarak mezun oldu. 1891-94 arasında Almanya'da askeri eğitim gördü. 1894'te binbaşılığa terfi ederek Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne atandı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Feriklik rütbesiyle Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ikinci reisliğine getirildi. 1909'da Harbiye, 1912'de Bahriye ve Nafia nazırı oldu. Meclis-i Ayan azalığında bulundu. 1919'daki Ferid Paşa ve Ali Rıza Paşa kabinelerinde Bahriye nazırı olarak yer aldı. Ali Rıza Paşa'dan sonra atandığı (8 Mart 1920) Sadareti yalnızca 25 gün sürdü. Aynı yılın sonlarında tayin olduğu Bahriye Nazırlığı, 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla sona ermiştir².

Muhtelif nezaretlere atananların sayısı tespitlerimize göre on altıdır. İsimleri ve görev yaptıkları nazırlıklar ise şunlardır: Abdülkerim Nâdir Paşa (1807-1883), Seraskerlik ve Bahriye Nazırlığı³; Kamil Mehmed Paşa (?-1859), Ticaret Nazırlığı ve Seraskerlik⁴; Mehmed Nâmık Paşa (1804-1892), Seraskerlik ile

¹ Hayatı hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Mehmed Esad (1310: 653); Gövsa (199, 200); İnal (1940: 1973-2027); BOA, Y.PRK.ASK, 65/125 (06 R evvel 1308 / 20 Ekim 1890); BOA, Y.PRK.ASK, 83/5 (15 Haziran 1892); BOA, Y.MTV, 86/35 (20 Teşrin-i evvel 1309 / 01 Kasım 1893); BOA, Y.MTV, 216/55 (23 Safer 1319 / 11 Haziran 1901); BOA, Y.MTV, 220/162 (24 C evvel 1319 / 29 Ağustos 1901).

² Bkz. İnal (1940: 2118-2131); BOA, Y.PRK.ASK, 65/125 (06 R evvel 1308 / 20 Ekim 1890); BOA, Y.PRK.ASK, 83/5 (15 Haziran 1892); BOA, Y.MTV, 86/35 (20 Teşrin-i evvel 1309 / 01 Kasım 1893).

³ 1835'te Viyana'ya gönderilen ilk askeri öğrencilerdendir (Mehmed Esad 1310: 19). 1840'ta İstanbul'a dönmüş ve rütbesi Miralvalığa yükseltilmiştir [BOA, C.AS, 37913 (5 Zilkade 1256 / 23.12.1840)]. 1866'da getirildiği Seraskerliğe 1876'da iki kere getirildiği gibi aynı yıl Bahriye Nazırlığına da atanmıştır (Mehmed Süreyya, III, 1311: 358). Daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Gövsa (12); Baysun I, İA, 90; Özcan I, DİA, 253-254.

⁴ Enderûn'dan orduya dahil olup, Avrupa'ya hendese tahsili için gönderilmiş ve döndüğünde Miralaylığa yükseltilmiştir. 1848'de Ticaret nazırlığına, 1857'de Seraskerliğe tayin olunmuştur (Mehmed Süreyya, IV, 1311: 69). Ayrıca bkz. Gövsa (204-205).

Ticaret ve Bahriye Nazırlığı¹; Hafız Ahmed Paşa (?-1886), Zaptiye Nazırlığı²; Halil Paşa (?-1869), Bahriye ile Ticaret ve Nafia nazırlıkları³; Halil Şerif Paşa (1832-1879), Hariciye ve Adliye Nazırlıkları⁴; Hekim İsmail Paşa (1807-1880), Ticaret ve Nafia Nazırlığı ile Zaptiye Müşirliği⁵; Hüseyin Nâzım Paşa (1854-1927), Zaptiye Nazırlığı⁶; Said Paşa (İngiliz, Büyük, Eğinli) (1830-1895), Bahriye Nazırlığı⁷; Mehmed Rauf Paşa (1833-1909), Bahriye Nazırlığı ve Seraskerlik⁸; Mehmed Hulusi Bey (?-1916), Nafia Nazırlığı⁹; Esad Paşa (1862-), Bahriye Nazırlığı¹⁰; Ali Rıza Paşa (1854-1921), Harbiye ve Bahriye Nazırlıkları¹; İbrahim

¹ II. Mahmud döneminde katıldığı Asâkir-i Mensure'den askeri tahsil için Paris'e gönderilmiştir. Döndükten sonra bilgi ve tecrübelerini kuruluşuna öncülük ettiği Mekteb-i Harbiye'de uygulamaya çalışmıştır. 1852'de Ticaret Nazırlığına, 1860'tan itibaren üç defa Seraskerliğe, iki kez Bahriye Nazırlığına atanmıştır (Kılıç YYO, 348). Ayrıca bkz. Gövsa (274); Parmaksızoğlu, "Namık Paşa", TA, XXVI, 114.

² Hicri 1267/1851'de mühendislik öğrenimi için Belçika'ya gönderilen Mühendishane öğrencilerindendir. 1879 ve 1881 tarihlerinde iki defa Zaptiye Nazırlığına getirilmiştir. Bkz. Mehmed Esad (1312: 111); Mehmed Süreyya (II, 1311: 101); Gövsa (160).

³ Mühendishane-i Hümayun mezunlarından olup h. 1250 / 1834-35'te İngiltere'ye gönderilen ilk talebelerdendir. Bir ara Paris'te de öğrenim görmüş olan Halil Paşa, Seraskerlikten sonra h. 1282 / 1865-66'da Bahriye ve akabinde Ticaret ve Nafia Nezaretlerine tayin edilmiştir. Bkz. Mehmed Esad 1312: 263, 356-358; Gövsa 165; BOA, HAT, 46848-B (Tarihsiz); BOA, HAT, 25932-B (04 Zilkade 1252 / 10 Şubat 1837); BOA, C.AS, 8251 (13 R ahir 1253 / 17 Temmuz 1837); BOA, C.AS, 23444 (23 Receb 1255 / 02 Ekim 1839); BOA, İ. HR, 99 (11 Zilhicce 1255 / 15 Şubat 1840).

⁴ Avrupa'da tahsil gördükten sonra 1858'de Atina Sefiri atanmıştır. 1872'de Hariciye ve 1876'da Adliye nazırlıklarına getirilmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya (II, 1311: 309); Kuneralp (1999: 75).

⁵ I. Bölümde bilgi verdiğimiz Hekim İsmail Paşa, 1848'de Nafia, 1849 ve 1856'da iki kez Ticaret, 1868 ve 1872'de Zaptiye Müşirliğine getirilmiştir. 1873'te iki defa Ticaret ve Nafia Nazırlığına atanmıştır (Ergin 1996: 127, 128; Bursalı Mehmed Tahir 2000, III: 205-206).

⁶ Tahrirat-ı Ecnebiye Odasında memurken, 1873'te hukuk tahsili için Paris'e gönderilmiştir. 1875'te Nafia Nezareti Tercüme Odasına atanmıştır. Zaptiye Nazırlığına 1890'da tayin olunmuştur (Ergin 1996: 171; Kuneralp 1999: 81).

⁷ Mühendishâne'den mezun olduktan sonra h. 1270-1277 (1853-1860) arasında İngiltere'nin Edinburg Üniversitesi'nde öğrenim gördü. 1876'da II. Abdülhamid tarafından Bahriye nazırlığına getirilmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya (1311, IV: 858-859); Bursalı Mehmed Tahir (III, 2000: 275); Mehmed Esad (1312: 168, 170, 373); Gövsa (340); BOA, İ. HR, 7202 (03 C evvel 1273 / 30 Aralık 1856); BOA, A.AMD, 74/9 (Tarihsiz); BOA, İ. DH, 27360 (25 Safer 1275 / 04 Ekim 1858); BOA, İ. DH, 29726 (11 C ahir 1276 / 05 Ocak 1860).

⁸ 1856'da Askeri Ataşe olarak Fransa'ya gönderilmiş, altı yıl Paris'te kalarak Fransız Kurmay Okulu'nda (Ecole d'état Major) tahsilini tamamlamıştır. İlk olarak 1875'te getirildiği Bahriye Nazırlığına, II. Abdülhamid'in tahta geçmesiyle ikinci kez atanmıştır. Daha sonra Seraskerliğe tayin edilmiştir (Gövsa 316-317; Kuneralp 1999: 100).

⁹ Hendese-i Mülkiye'den (Sivil Mühendislik Okulu) 1889 (1305) senesinde birincilikle mezun olmuştur. 1892'de öğrenim görmek üzere Berlin'e gönderildi. Döndükten sonra yıllarca Hendese-i Mülkiye'de hocalık yapmıştır. Meşrutiyetin ilânından sonra Nafia Müsteşarlığında ve bir ara, Nafia Nazırlığında bulunmuştur (Uluçay 1958: 333-334; Mehmed Esad 1312: 272-273).

¹⁰ Mekteb-i Harbiye'den 1890'da mezun olmuştur. Aynı yılın sonlarında askeri ihtisas için gönderildiği Almanya'da yaklaşık dört yıl kalmıştır. Muhtelif askeri görevlerden sonra 1920'de Salih Paşa Kabinesindeki Bahriye Nâzırlığı sadece 15 gün sürmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmed Esad (1310: 691); Gövsa (122); Pakalın (Sicill-i Osmanî Zeyli, VI, 1300-1301); BOA, Y.PRK.ASK, 65/125 (06 R evvel 1308 / 20 Ekim 1890); BOA, Y.PRK.ASK, 83/5 (19 Zilkade

İbrahim Edhem (Dirvana) (1864-1959), Posta Telgraf ve Telefon, Dahiliye, Ticaret ve Ziraat nazırlıkları²; Hacı Vesim Paşa (1824-1910), Bahriye Nazırlığı³; Mahmud Muhtar (Katırcıoğlu) Paşa (1867-1935), Bahriye Nazırlığı⁴; Cemil (Topuzlu) Paşa (1866-1958), Nafia Nazırlığı⁵. Bunların birçoğunun, aynı zamanda muhtelif illerde valilik yaptıklarını ve çeşitli idari vazifelerde bulunduklarını belirtmekte yarar var.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yurtdışı tahsillilerden 127 kişi, askeri veya sivil paşalığa kadar yükselmiştir. Bunlardan 19'unun en üst rütbe olan müşirliğe (mareşallik), 40'ının ferikliğe (I. veya II.), 32'sinin ise mirlivalığa kadar terfi ettiklerini belirleyebildik.

1309 / 15 Haziran 1892); BOA, İ. TAL. 1310, 19 (09 Şevval 1310 / 26 Nisan 1893); BOA, Y.MTV 86/35 (20 Teşrin-i evvel 1309 / 01 Kasım 1893).

¹ Mühendishane'den 1880'de topçu sınıfından mezun olmuş ve 1883-1887 arasında Almanya'da askeri ihtisas görmüştür. 1908 İnkılâbından sonra Tophâne ve Askeri Mektepleri Nâzırı olmuştur. Bir aralık Harbiye Nezâreti'ne vekalet etmiş ve Âyan Âzalığına atanmıştır. Birkaç defa Bahriye Nâzırı olmuştur. Bkz. Gövsa (328); BOA, Y.PRK.ASK, 19/61 (28 Ramazan 1300 / 02 Ağustos 1883); BOA, Y.PRK.ASK, 21/14 (22 Muharrem 1301 / 23 Kasım 1883); BOA, Y.PRK.ASK, 22/1 (19 Kanun-ı Sani 1299 / 31 Ocak 1884); BOA, Y.A.HUS, 177/86 (09 C ahir 1301 / 06 Nisan 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 23/46 (22 Temmuz 1300 / 03 Ağustos 1884); BOA, Y.PRK.ASK, 24/29 (13 Teşrin-i evvel 1300 / 25 Ekim 1884); BOA, Y.MTV, 17/19 (23 C ahir 1302 / 09 Nisan 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 27/58 (14 Zilkade 1302 / 25 Ağustos 1885); BOA, Y.PRK.ASK, 42/34 (25 Muharrem 1305 / 13 Ekim 1887); BOA, Y.MTV, 28/47 (09 Safer 1305 / 27 Ekim 1887); BOA, Y.PRK.BŞK, 31/57 (24 Zilhicce 1310 / 09 Temmuz 1893); BOA, Y.MTV, 84/91 (24 Eylül 1309 / 06 Ekim 1893); BOA, Y.A.HUS, 313/19 (19 C evvel 1312 / 18 Kasım 1894).

² 1885'te Mülkiye'nin Yüksek kısmından pekiyi dereceyle mezun olmuştur. 31 Temmuz 1889'da öğrenim görmek için gönderildiği Paris'te, Sorbon Üniversitesi Siyasi İlimler Fakültesi'ni bitirerek 13 Mart 1893'te İstanbul'a döndü. Damat Ferit kabinelerindeki bu nazırlıkları kısa bir müddet sürmüştür. Daha detaylı bilgi için bkz. Çankaya (III, 1968-1989: 184-186).

³ Bahriye Mektebi mezunlarından olup Osmanlı Devletinin son Kaptan-ı Deryasıdır. 1849'da İngiltere'ye giderek iki sene sonra İngiliz Bahriyesi'nden diploma almıştır. 1864'te Müşirlikle Kaptan-ı Deryalığa geçirildi. 1877 Rus Savaşı'nda muhtelif deniz hizmetleri vardır. Akdeniz Boğazı Muhâfızlığından sonra Bahriye Nâzırlığı'na tayin edilmiştir (Gövsa, 397-398).

⁴ Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu ve Bursalı Katırcıoğlu Mehmed Paşa'nın torunudur. Mekteb-i Sultani'nin orta kısmını bitirdikten sonra 1885'te Harbiye'ye girmiştir. Orada iken Almanya'ya gönderilerek Metz Harbiyesi'nden 1888'de teğmen çıkmıştır. Prusya Hassa Alayı'nda çalıştıktan sonra Erkân-ı Harbiye Okulu'na kabul edilip bir müddet de Erkân-ı Harbiye hizmetinde bulunmuştur. 1910 ve 1912'de iki defa Bahriye Nazırlığına getirilmiştir. Bkz. Pakalın (Sicil-i Osmanî Zeyli, XI, 2642-2651); Gövsa (234-235); Şerifoğlu (1999: 69); BOA, Y.EE, 127/84 (13 C evvel 1310/03.12.1892).

⁵ Damat Ferit Kabinesinde 2 Nisan – 20 Temmuz 1920 arasında görev yapmıştır. Galip devletlerin teklif ettiği barış antlaşmasını incelemek üzere murahhas üye sıfatıyla eski sadrazam Tevfik Paşa ile birlikte Paris'teyken, Ferid Paşa'nın, Kuva-yı Milliye'ye karşı Kuva-yı İnzibatiye'yi yeniden canlandırmaya çalıştığını duyunca derhal İstanbul'a dönerek istifa etmiştir (Yıldırım 1994e: 296).

İçlerinden mebus veya milletvekili seçilenler de mevcuttur. Bunların isimleriyle vekilliğini yaptıkları iller şunlardır: Ziya Nuri (Birgi) Paşa (1872-1936), TBMM'de Afyon Milletvekilliği¹, Ömer Şevki Bey (1872-1928), Meclis-i Mebusan'da Sivas Mebusluğu²; Sait Pertev (Demirhan) Paşa (1871-1964), TBMM'de Erzurum Milletvekilliği³; Abdülatif Nâci (Eldeniz) Paşa (1875-1948), Cebel-i Bereket (Osmaniye) ve Seyhan milletvekillikleri⁴; Âkil Muhtar (Özden) (1877-1949), TBMM'de İstanbul Milletvekilliği⁵, Besim Ömer (Akalin) Paşa (1861-1940), TBMM'de Bilecik Milletvekilliği⁶; Hakkı Şinâsi (Erel) Paşa (1869-1941), TBMM'de İstanbul ve Erzurum milletvekillikleri⁷; Mehmed Gâlib Ata (Ataç) (1879-1947), TBMM'de İstanbul Milletvekilliği⁸. Bunlara ilaveten, Celâleddin Arif

¹ 1890'da mezun olduğu Askeri Tıbbiye'de muallim muaviniyken tahsil için 1894'te Berlin'e gönderilmiştir. Orada Kayser Wilhelm Akademisi'nden diploma aldıktan sonra askeri sıhhiye hizmetlerinde ve kulak- boğaz hastalıkları asistanlığında çalışarak ihtisas kazanmıştır. 1900'de yurda dönmüştür. 1933'te TBMM'de Afyon Milletvekilliğine seçilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 85-86); Gövsa (413-414); BOA, Y.A.HUS, 327/122 (20 Zilkade 1312 / 15 Mayıs 1895); BOA, İ. ML 1310, 19 (19 Ramazan 1315 / 11 Şubat 1898); BOA, Y.PRK.AZJ, 41/79 (Tarihsiz).

² 1306 / 1890-91'de özel giderleri haricindeki masrafları Fransız Hükûmetine ait olmak üzere Ali Galib, Mustafa Şevki, İsmail Derviş efendilerle birlikte Lyon Askeri Tıp Fakültesi'ne gönderilenlerdendir. 1910'da mebus seçilmiştir. Birkaç dönem arka arkaya Sivas mebusu olarak Mecliste yer almıştır. Bkz. Rıza Tahsin (I, 1328: 87, 127); Rıza Tahsin (1991: 64); BOA, İ. TAL 1310, 120 (17 Şevval 1311 / 23 Nisan 1894); BOA, İ. TAL 1310, 102 (28 R ahir 1318 / 25 Ağustos 1900).

³ 1894 – 1898 tarihleri arasında Almanya ordusunda ihtisas yapmıştır. 1936'da Erzurum Milletvekili seçilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Güneş (2001: 265-266); Mehmed Esad (: 720); Gövsa (308-309); BOA, Y.PRK.HH, 29/45 (15 C evvel 1314 / 22 Ekim 1896); BOA, İ. TAL 1310, 106 (26 Şevval 1313 / 10 Nisan 1896); BOA, İ. AS 1310, 16 (22 Zilhicce 1315 / 14 Mayıs 1898).

⁴ 28 Temmuz 1893-Ekim 1895'te Alman Harp Akademisi'nde öğrenim görmüştür. 1928-1931'de Cebelibereket; 1935-1943'te Seyhan vekilliklerinde bulunmuştur. Bkz. Gövsa (271); Genelkurmay Başkanlığı (1989: 26-28); Süslü (1999: 21-24); BOA, Y.PRK.HH, 29/45 (15 C evvel 1314 / 22 Ekim 1896).

⁵ Hakkında I. Bölümde bilgi verdiğimiz, Âkil Muhtar Özden, 1946'da VIII. Dönem İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir (Demirel 1999: 432).

⁶ 1887-1891 arasında Paris'te fenn-i vilade (doğum bilimi) ihtisası görmüştür. 1933'te emekli olduktan sonra 1935 ve 1939'da iki dönem Bilecik milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. Önemli hizmetleri olan Besim Ömer Paşa hakkında aşağıda daha geniş bilgi verilecektir.

⁷ 1893-1896 yılları arasında Berlin, Münih, Haydelberg üniversitelerinde Emrâz-ı dâhiliye (İç hastalıkları) dalında ihtisas görmüştür. TBMM'nin II. ve III. dönemlerinde İstanbul'dan, IV.'de Erzurum'dan, V. ve VI. devrelerde tekrar İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir. Bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 89); Gövsa (162); BOA, Y.MTV, 91/17 (19 Şaban 1311 / 25 Şubat 1894); BOA, Y.PRK.AZJ, 41/79 (Tarihsiz).

⁸ Fransa'da Fontainebleau kolejinden sonra, Montpellier Tıp Fakültesine girmiş, 1903 yılında kekemelik (bégaiement) adlı tezi ile bu fakülteyi bitirerek yurda dönmüştür. 1943 yılında da İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir. Nurullah Ataç'ın ağabeyidir. (Değer 1999: 205-206; Sefercioğlu 2004: 34-35). Ayrıca bkz. Koçu (İSTA, III, 692). Mehmed Galip Ata'nın Fransa'da öğrenci tahsisatına geçirilmesi ve yararlanması hakkında bkz BOA, İ. ML 1310, 7 (04 Şaban 1315 / 29 Aralık 1897); BOA, Y.MTV, 171/22 (5 Şaban 1315 / 30 Aralık 1897); BOA, Y.PRK.BŞK, 56/34 (02 Zilhicce 1315 / 24 Nisan 1898); BOA, Y.PRK.ML, 18/84 (01 Zilhicce

Bey (1875-1930), Meclis-i Mebusan'da ve TBMM'de Erzurum vekilliğine seçildiği gibi Cumhuriyet'in ilk Adliye Vekilliğine (Bakanlığına) getirilmiştir¹.

Midhat Şükrü (Bleda) (1874-1956), Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi gibi Jön Türk hareketinin öncü isimlerinin de II. Abdülhamid'le anlaşış çok kısa süreli de olsa devlet bursundan faydalanmış olduklarını görüyoruz². Fakat burs sürelerinin birkaç ay gibi çok kısa bir süreci kapsadığı için, devlet hizmetinde istihdamları veya ülkeye katkıları hususunda değerlendirilmeye dahil edilmelerinin doğru olmayacağını düşünüyoruz.

Gelelim kritik soruya, bunca önemli mevkileri üstlenmiş olduklarına göre bu devlet burslusu öğrencilerin modernleşmedeki yerleri nedir? Bu bağlamda acaba kayda değer bir etkileri veya katkıları olmuş mudur?

III. 2) TÜRK MODERNLEŞMESİNDEKİ YERLERİ

Devlet bursuyla Batı'da öğrenim görenlerin Türk modernleşmesindeki rolleri veya paylarının ortaya konulabilmesi önemli bir meseledir. Özellikle bilimsel verilere dayanmaksızın, başarılı olup olmadıkları yönündeki ön kabulü doğru bulmuyoruz. Bu yüzden öncelikle yurtdışına gönderilen öğrencilerin memlekete

1316 / 12 Nisan 1899); BOA, Y.PRK.ML, 18/92 (24 Nisan 1315 / 06 Mayıs 1899); BOA, Y.PRK.DH, 11/22 (08 Receb 1317 / 12 Kasım 1899); BOA, Y.PRK.EŞA, 37/68 (22 Zilkade 1318 / 13 Mart 1901); BOA, Y.MTV, 221/124 (22 C ahir 1319 / 05 Ekim 1901). 1903'te maaşları kesildiği halde dönmeyenler arasında ismi geçmekte ve kendisi hakkında "Montpellier şehrinde tıp tahsil etmektedir. Bir miktar servete sahip imiş." şeklinde bilgi verilmektedir. Bkz. BOA, Y.A.HUS, 445/107 (10 Muharrem 1321 / 08 Nisan 1903).

¹ Hayatı hakkında I. Bölümde bilgi verdiğimiz Celâleddin Arif Bey, Meclis-i Mebusan'a Erzurum Milletvekili olarak girmiş ve kısa bir süre Meclisin başkanlığını da yapmıştır. İstanbul'un işgaliyle Anadolu'ya geçmiş ve ilk TBMM'nin Erzurum milletvekili olmuştur. Celâleddin Ârif, bir aralık Meclis'in İkinci Başkanlığı'nı da yaptıktan sonra Cumhuriyet'in ilk Adliye Vekili olmuş ve en hassas dönemlerde bu görevi ifa etmiştir.

² Bu anlaşmadan sonra çıktığı anlaşılan iki iradeyle çok kısa da olsa öğrenci bursu aldıkları görülmektedir. Bkz. BOA, İ. ML 1310, 7 (04 Ş 1315 / 29 Aralık 1897); BOA, İ. HUS 1310, 106 (28 R 1315 / 26 Eylül 1897). Ancak daha sonraki süreçte Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi gibi bazı liderlere çeşitli memuriyetler verilmiştir. Sözü geçen iradelerin ekinde, Midhat Şükrü (Bleda) için Mekteb-i Mülkiyeden 3 sene evvel Cenevre'ye geldiği ve Ticaret Mektebi'ne devam ettiği bilgisi yer almaktadır. Jön Türk'lerin ileri gelenlerinden olan Midhat Şükrü, İttihat ve Terakki Partisi'nin genel sekreterliğinde bulunmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeniden açılan Meclis-i Mebusan'da Serez, Drama ve Burdur mebuslukları ile TBMM'de Sivas Milletvekilliği yapmıştır. Bkz. Şerifoğlu (1999: 326).

döndükten sonraki faaliyetlerinin ciddi manada incelenmesi gerekmektedir. Böylece ülkeye ne gibi yenilikler getirdikleri veya hangi katkılarda bulunduklarının tespitiyle, modernleşmedeki yerleri daha kolay tayin edilebilecektir.

Kuşkusuz Devlet, tahsilini tamamlayarak dönen herkesten, ülkesine en üst düzeyde hizmet etmesini beklemekteydi. Yukarıda gördüğümüz istihdam politikalarından da bu anlaşılmaktadır. Nitekim başta eğitim kurumları olmak üzere ihtiyaç duyulan her yere tayin olunmuşlardı. Fakat bu öğrenciler beraberlerinde ülkede olmayıp da Batı'da olan neleri getirmişlerdi? Bunlar, sadece giyim-kuşam, hal-hareket veya görünüşten mi ibaretti yoksa bilimsel zihniyet ve onun pratik yansımalarını da içeriyor muydu?

Bu sorulara cevap verebilmek için öncelikle Türkiye'ye ilkleri getirenlere ve önemli katkıları olanlara itibar ettik. Yoksa her şahsın mutlaka kendine göre katkıları olmuştur. Genel bir çerçeve çizebilmek amacımızı fazla etkilemeyeceği düşüncesiyle birkaç kişinin gözden kaçırılabilme ihtimalinin de olabileceğini belirtmeliyiz.

III.2.1) Tıp Dallarında

Avrupa'da tıp tahsili görenler içinden bilgili, mucit ve başarılı hekimler çıkmıştır. Bunlar, Avrupa'da bilgi ve becerilerini arttırmalarının ötesinde ülkeleri için ilkleri teşkil eden bazı önemli yenilikleri de beraberlerinde getirmeyi ihmal etmemişlerdir. Türkiye'de kurdukları dalları ve faaliyetlerini bilmemiz, onların ülkelerine olan katkılarının mahiyetini anlamamız açısından önemlidir.

Bu hususta ilk müşahhas örneğimiz Serope Viçenyan (Serviçen) (1815-1897), Türkiye'nin ilk deontoloji hocasıdır¹. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kurucuları arasında yer aldı. Bâb-ı Serasker Hastanesi başhekimliğini üstlendi. Osmanlı Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin kurucularındandır. İftihar, Mecidi ve Osmani

¹ Bkz. Seropyan (1999: 660); Çark (1953: 91-93).

nişanları yanında Rus Saint Stanislavv nişanına layık görülmüştür. Makaleleri, risaleleri ve kitapları vardır¹.

Mazhar Süleyman (Mazhar Paşa) (1845-1920), Mülkiye Tıbbiyesi'nin kurucularından ve birçok tıbbi terimin Türkçe karşılıklarını bulan önemli bir tıp adamıdır. Mekteb-i Tıbbiye'de anatomi öğretiminde bulunarak adeta memleketimizde bu bilim dalını kurmuştur (Rıza Tahsin I, 1328: 204-205; Gövsa 240). On beş yıl anatomi okutmuştur. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyelik ve reisliklerinde bulunmuş, Hıfz-ı Sıhha-i Umûmiye ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane azası olarak da seçilmişti. Askeri rütbesi ferikliğe kadar yükselmiştir.

Mazhar Paşa'nın Paris'ten döndüğü zamana kadar hekimlik eğitimi, Fransızca yapıldı. O ve bir grup arkadaşı derslerin Türkçe olarak verilmesi tezini savunmuşlardır ve bu konuda başarılı olmuşlardır. Mazhar Paşa eski dildeki tıp lügatının meydana gelmesine çalışanlardan biri olmuştur. Hekimliğe, hele anatomiye ait eski terimlerin pek çoğunu kendisi koymuştur. Mekteb-i Tıbbiye'de yıllarca okutulan önemli eserleri vardır².

Mehmed Şakir Paşa (1849-1909), Fizyoloji kürsüsünü kurarak, Türkiye'de deneysel fizyolojinin temellerini atmıştır³. Bunun için canla başla çalışmış, yıllar sonra elde edebildiği devlet desteğiyle basit aletlerden meydana gelen bir fizyoloji laboratuvarı kurmuştur (Fındıkoğlu 2003: 238).

Mehmed Şakir Paşa Fransa'daki hocası Claude Bernard'ın pozitivist görüşlerinden etkilenmiş ve buna uygun olarak biyoloji bilimlerine yeni bir tasnif şeması teklif etmiştir (Kahya 1991: 130, 131; Kahya 1994: 41, 48). Önemli

¹ Ermeni Hayastan gazetesine makaleler yazmış, 1843'te birkaç kitapçık yayınlamıştır. iki ciltlik "Çocuk bakımı" (1844) ve "Ahlak Prensipleri" (1846) adlı eserleri vardır.

² İlk eseri, Fransız Jamin'den tercüme ettiği anatomiyle ilgili "İlm-i Teşrih"tir. Ondan sonra bir ciltlik "Mükemmel Teşrih Atlası"nı ve 7 büyük cilt teşkil eden " Teşrih-i Tavsifi"yi ve iki ciltlik "Teşrih-i Topografi"yi, bir ciltlik "Mebâhisü'l-Asab"ı yayınlamış, son yıllarda başladığı Usûl-i Teşrih, Dissection Usulü yarım kalmıştır (Gövsa 240; Mehmed Tahir III, 238-239; Kahya , 252).

³ Bkz. Gövsa (365); Bursalı Mehmed Tahir (2000, III: 223, 224); Rıza Tahsin (I, 1328: 210); Fındıkoğlu vd. 2003 : 209-215; Kahya (1982: 425-426); Uzluk: 1953); BOA, İ. HR, 15379 (13 Şevval 1289/14 Aralık 1872); BOA, A.MKT.MHM, 444/3 (18 Şevval 1289 / 19 Aralık 1872).

eserler kaleme alan Mehmed Şakir, aynı zamanda Fizyoloji araştırmalarında kullanılan çeşitli aletleri tanıtmak üzere seri makaleler yazmıştır¹. Onun yetiştirdiği Kemal Cenap (Berksoy) (1876-1948), buluşu olan önemli bir bilim adamıdır².

Besim Ömer (Akalın) Paşa (1861-1940), İstanbul'daki ilk doğum kliniği olan Viladethane'yi kurmuştur (1892). 1895'te müdürlüğüne atandığı Ebe Mektebi'ni modern bir okul durumuna getirdi. 1897'de, Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye ve Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye üyesi oldu³. 1899'da rütbesi paşalığa yükseltildi.

Besim Ömer 1909'da Kadırga'da ikinci bir doğum kliniği ve ebe okulu açtı. 1914'te Tıp Fakültesi dekanlığına seçilmiş, 1919-1923 arasında da darülfünun emirliği (rektör) yapmıştır. 1933'te emekli olduktan sonra 1935 ve 1939'da iki dönem Bilecik milletvekili olarak TBMM'ye girdi. Hiç evlenmemiş olan Akalın, bir kalp krizi sonucu Ankara'da ölmüştür.

Kadın-doğum hekimliği yanında, çocuk hekimliğinin kurulmasına, hemşireliğin ve hastabakıcılığın bir meslek olarak gelişmesine büyük katkılarda bulunan Akalın, 1917'de Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) kurulmasında da rol oynamıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) 1911'de yeniden düzenlemesine de öncülük etmiştir. 1918'de Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin başkanlığına getirilmiştir. Verem Tehlikesi Veremle Mücadele (1919) adlı risalesi Türkiye'de veremle savaş alanında yayımlanmış ilk broşürdür.

Akalın halk sağlığı hususunda birçok konuda kitaplar yayımlamış, halkın koruyucu hekimliğe ilgisini çekmek için Nevsâl-i Afiyet adlı yıllıklar çıkarmış,

¹ *Durus-u Hayat-ı Beşeriye* adlı ders kitabıyla *Teşrih zi Ruh* adlı makalesi orijinal bilgiler ihtiva etmektedir (Kahya 1994: 47, 48).

² Hakkında bkz. Kazancıgil (1988: 9-18).

³ BOA, İ. AS 1310, 10 (28 Receb 1314 / 02 Ocak 1897).

gazete ve dergilerde çok sayıda makale yayımlamıştır. Mesleki kitaplarının sayısı da elliye aşkındır¹.

Asaf Derviş Paşa (1868-1928), Türkiye'de kadın hastalıkları (Jinekoloji) hekimliğinin modern anlamıyla ilk kurucusudur². Bu hastalıkla ilgili kliniği, yurtdışı tahsili sonrasında görevlendirildiği, Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Hastanesi'nde kurmuştur (1902).

Başarılı bir cerrah ve değerli bir hoca olan Asaf Derviş Paşa son zamanlarında kadın hastalıkları üzerine iki ciltlik bir kitap hazırlamaya başlamışsa da bunun sadece ilk cildi tamamlanıp basılabildi (1926). Bunun dışında birkaç makalesi ve tercümeleri vardır. Asaf Derviş, Etibba Muhadenet Cemiyeti'nin kurucusu (1919) ve ilk başkanıdır.

Türkiye'de ilk defa nöroloji (asabiye) eğitimi yapan ve bu adla bir bölüm kurup yöneten Hilmi Kadri Bey (1862-1920)³ Paris'te ünlü J.M. Charcot (1825-1893)'nun öğrencilerinin yanında çalışmış, Haydarpaşa Hastanesi'nde ilk asabiye kliniğini kurarak burada otuz iki sene (1888-1920) görev yapmıştır. Raşid Tahsin (Tuğsavul) Bey'in yanına asabiye için 1916'da muavin tayin olunmuş ve ölünceye kadar bu dersleri vermiştir. Bu döneme ait ders notları vefatından hemen önce *Emrâz-ı Asabiye Notları* adıyla yayınlanmıştır.

Raşid Tahsin (Tuğsavul) (1870-1936) Türkiye'de ilk psikiyatri hocası ve bu şubenin kurucusudur. Mesleğine ait değerli eserleri vardır⁴.

Tevfik Receb (Örensoy) (1878-1951), Türkiye'de modern histoloji ve embriyolojinin kurucusudur⁵. Almanya'daki tahsilinin¹ akabinde Mekteb-i Tıbbiye

¹ Hakkında bkz. Gövsa (71); Kahya (1987a: 253-254); Koçu, İSTA, I, 497-498; Yıldırım (1994a: 147); Haseki Nisa (Kadın) Hastanesi'ne atanmasıyla ilgili olarak bkz. BOA, Y.PRK.ZB, 9/98 (29 Şaban 1309 / 29 Mart 1892).

² Akol (1968: 349-355); Gövsa (46); Aydın (1999a: 254); BOA, Y.A.HUS, 327/122 (20 Zilkade 1312/15 Mayıs 1895).

³ Bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 67); Er (2001: 176, 177).

⁴ Hakkında bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 101); Gövsa: (315); Unat 1986: 20-25).

⁵ Bkz. Rıza Tahsin (1328, II: 148; 1991, II: 75).

Ensâc (doku) ve Gülhane Seririyatı Muallimliğine tayin edildi. Tıp Fakültesinde yıllarca çalışarak Ordünaryüs Profesörlükle emekli olmuştur. *İlm-i Ensâc* (Doku bilim) isminde bir eseri vardır.

Celâl Muhtar (Özden) (1866-1947) Paris'te yurtdışı tahsilindeyken, frengiden geldiği kabul edilen el ve ayak ayalarındaki bir hastalığın "trichophyton"den ileri geldiğini keşfettiği gibi bu hastalığın bulunduğu yerlerden uzaklarda bile "dysidrose" şeklinde belirtiler olabildiğini görmüştü. Bu buluşundan dolayı Paris Deri ve Frengi Hastalıkları Cemiyeti tarafından onur üyeliğine seçilmiştir (Gövsa 305). Yurda döndüğünde Askeri Tıbbiye'de deri ve frengi hastalıkları hocalığına atanmıştır. Daha sonra Saray hekimliğiyle görevlendirilen Celal Muhtar, Pasteur Enstitüsü'nden Maurice Nicolle'ü İstanbul'a getirterek Bakteriyoloji laboratuvarının açılmasına vesile olmuştur. 1908 Meşrutiyet'in ilanından sonra Celal Muhtar, Hilal-i Ahmer (Kızılay) Umûmî Müfettişi seçilerek bu kurumda hiçbir ücret talep etmeksizin çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. İdari görevleri dışında bilimsel çalışmalarda da bulunan Celâl Muhtar, bilhassa frengi hastalığıyla ilgili çeviri ve telif yayınlar yapmıştır².

Hasan Zühdü Nazif (1861-1897) bakteriyolog unvanını ilk kullanan ve mikrobiyoloji tarihimizde önemli bir hekimimizdir³. 1892 sonbaharında memlekete dönmüş, yine Emrâz-ı Umumiye muallim muavini olarak her iki tıp okulunda çalışmaya başlamıştır. 1893'te İstanbul'daki kolera salgınında görev almıştır. Hasan Zühtü Bey kurulacak olan Bakteriyolojihane'ye Dr. Maurici Nicolle'un muavini olarak atanmıştır. Bu kurumun tesisinde ve gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. 1896'da Telkikhâne-i Şâhâne Müdürü olmuştur. Hasan Zühtü Bey Paris'te iken inekten çiçek aşısı hazırlanmasıyla da ilgilenmiştir. Ülkesinde kadınların kendilerini erkek aşıcılara aşılatmadığını

¹ Tabib yüzbaşı rütbesiyle Berlin'de Üniversite'de tahsilde olduğuna dair bkz. BOA, Y.MTV, 202/81 (14 Muharrem 1318 / 14 Mayıs 1900); BOA, Y.PRK.HR, 28/87 (12 Muharrem 1318 / 12 Mayıs 1900); Berlin'de nizamiye hesabına gönderilenler arasında olduğuna dair bkz. BOA, Y.MTV, 221/124 (22 C ahir 1319 / 05 Ekim 1901).

² Alfred Fournier'nin bir eserini *Frengi ve İzdivaç* adıyla çevirmiştir. Firengi ile ilgili yazılarından bir kısmını 1317 yılında toplayarak *Firengi Makâlâtı* adı altında yayınlamıştır. Ayrıca Celâl Muhtar'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 68); Gövsa (305); Kahya (1987a: 257). Görevleri ve aldığı madalya ve nişanlar için bkz. Dramur (1989: 148).

³ Bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 33); Kahya (1987a: 248-249); Unat (1989: 168-170).

gören Hasan Zühtü, aşı yapmayı öğrettiği eşi vasıtasıyla bu sorunu aşmaya çalışmıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyelerinden olan Hasan Zühdü'nün, bazıları yarım kalmış eserleri mevcuttur¹.

Hamdi Aziz Paşa (1863-1911) Türkiye'de müstakil bakteriyoloji eğitimini başlatan kişidir². Bakteriyolojiyle ilgili Fransızcadan tercüme ettiği kitapların yanı sıra telif eserleri de mevcuttur³. Hamdi Aziz Paşa, özellikle bütün dünyada çok yeni bir disiplini Türkiye'de tanıtmış ve yaygın hale gelmesi için uğraşarak öncülük etmiştir. İstatistiğin önemini daha o zaman kavramış ve tıpta nasıl yararlı olabileceğini örnekleriyle göstermek için çalışmıştır.

Ziya Nuri (Birgi) Paşa (1872-1936) kulak-burun-boğaz hastalıkları dersini okutmaya başlayan ve Fakülte'de bu hastalıklara ait kliniği kuran hekimimizdir. (Gövsa: 413, 414; Rıza Tahsin 1328, II: 85, 86).

Kadri Raşid (Anday) Paşa (1875-1949) Türkiye'de ilk çağdaş çocuk hastalıkları kliniğinin kurucusu ve çocuk hastalıkları dalının da öncüsüdür⁴. Anday'ın çocuk kliniğinde görevlendirildiği 1917'den önce süt çocuklarına kadın-doğum mütehasısları bakıyordu. Diğer yaş gruplarındaki çocukları ise dâhiliye uzmanları tedavi etmekteydi. Anday, çocuk hastalıkları üzerinde yaptığı araştırmaları yayımlayarak, çocuk hastalıklarını ayrı bir uzmanlık dalı olarak tanıtmıştır (Yıldırım 1994b: 266). Meslek hayatı boyunca konuyla ilgili kongrelere katılmış ve Paris'te yayınlanan çeşitli tıp dergilerinde bilimsel

¹ Tercümeye başladığı *Emrâz-ı Etfal* ve *Müfredât-ı Tıp* adlı kitapları yarım kalmıştır. Hasan Zühtü Bey'in bulunabilen ilk yayını kemik hastalığıyla ilgilidir. 1890'da yayınladığı *Mirat-ı Tıp*, hastalık, ilaç ve sağlık kanunları hakkında bilgileri ihtiva eden küçük bir kamustur. Bu eser, Antonine Boussot'nun kitabı esas alınarak hazırlanmıştır. *Hal-i Hazır Tababetine Nazaran Marazın Tarifi* ise 1894'te basılmış bir broşürdür (Unat 1989: 170).

² Bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 59); Kahya (1987a: 254, 255).

³ Çevirileri arasında *Hutut-u Muhabere Hakkında Edilecek Tedâbir-i Sıhhiye-i Evveliyeye ve Cenevre Mukavelenamesi*, *Usul-ü Huddam-ı Mecruhin-i Askeriye*, *Telkîh-i Hayvanî*, *Rehber-i Cerrahi-i Sagir Usul-ü Amelisi*, *Suların Tahlîlât-ı Bakteriyolojisi Usul-ü Amelîsi*, *Nazarî ve Amelî Bakteriyoloji* sayılabilir. Onun telif eserleri arasında ise *Amelî ve Nazarî Cerrahî-i Sagir* (2 cilt), *Amelî ve Nazarî Bakteriyoloji Dersleri* ve Halep'teki Kolera hastalığıyla ilgili istatistik kitabı vardır (Rıza Tahsin, II, 1328: 59; Kahya 1987a: 254, 255).

⁴ Bkz. Rıza Tahsin II, 1991: 39-40; Gövsa (202); Erden (1948: 17-18); Alantar (1949: 47-49); Yıldırım (1994b: 266).

makaleleri yayınlanmıştır. Fizyoloji ve bilhassa çocuk hastalıklarıyla ilgili birçok Fransızca ve Türkçe eseri vardır¹.

Avram Menahem Hodara (1869 – 1926), Türkiye'nin ilk deri histo-patologudur². Almanya ve Fransa'da ihtisas yaptıktan sonra³ 1896'da İstanbul'a döndü. Kasımpaşa'daki Bahriye Merkez Hastanesi Emrâz-ı Cildiye ve Zühreviye Müttehassıslığına getirildi. Saray hekimliğine atandı ve rütbesi kaymakamlığa kadar yükseldi. Hodara'nın yayınlarının çoğu, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin bastığı *Gazette Medicale D'Orient'de* yayımlanmıştır.

Bu hekimlerimiz yanında bilhassa buluşları olması hasebiyle, Âkil Muhtar Özden, Cemil Topuzlu, Hamdi Suad Aknar ve Mehmed Esad Işık'ın modern tıp tarihi açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Âkil Muhtar (Özden) (1877-1949) Türkiye'de deneysel tedavi ve farmakodinaminin kurucusu olup buluşlara sahip önemli bir hekimimizdir⁴. II. Meşrutiyet'in ilanı ile yurda dönüşünde Tıp Fakültesi'ne Hıfzısıhha (Hijyen) hocası olarak atandı. Aynı yıllarda Fakülte'de modern bir farmakodinami laboratuvarı kurmuş, yaptığı hayvan deneyleriyle ilaçların fizyolojik etkilerini öğrencilere deneysel olarak göstererek bizdeki ilk farmakodinami çalışmalarına başlamıştır (1909). Haseki Hastanesi'nde tedavi kliniği kurmuş, Tıp Fakültesi'ndeki dekanlığı süresince de (1916-1921) önemli hizmetleri olmuştur (Barlas 209). Bu esnada Türkçe tıbbi kitapların basılmasına önem vermiştir. Birçok yeni ve eski ilaçların farmakodinamik ve klinik etkilerini incelemiş, bu konuda önemli buluşlara imza atmıştır. Klasik kitaplara *Santonin Testi* olarak geçen buluşu, uzun yıllar Güney Amerika, Almanya ve Fransa gibi birçok ülke kliniklerinde başarılı bir şekilde kullanılmıştır.

¹ Bu yayınların tamamı için bkz. Gövsa (202); Kahya (1987a: 259, 260).

² Hakkında detaylı bilgi için bkz. Rıza Tahsin (1328, II: 82; 1991, II: 41); Galanti (1947: 132); Unat (1971: 1-17); Bali (1999: 566); Dramur 1989: 154).

³ Hodara'nın kendi hesabıyla mı yoksa devlet bursuyla mı öğrenim gördüğü kesin değildir. Askeri tahsisatıyla diğerleri gibi Paris'e gönderilmesi hakkındaki istidasının kabul edilip edilmediği hakkında malumat sahibi değiliz [BOA, Y.MTV, 77/17 (08 Şevval 1310 / 25.04.1893)]. Ancak istidasıyla aynı tarihte, Fransa yerine Almanya'ya gönderilmiş olması, devlet burslusu olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁴ Hakkında bkz. Barlas (2001: 207-220); Gövsa (304-305); Demirel (1999: 432).

Bunlardan başka çeşitli bilimsel ve sosyal cemiyetlerde çalışmış, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ve Türk Ocakları'nın kuruluşunda ve gelişmesinde etkin rol oynamıştır. Âkil Muhtar, yedi farklı ülkenin tıp cemiyetlerine üye olarak kabul edilmiştir. 1938'de Paris Tıp Akademisi'ne muhabir üye seçilmiştir. 1943'te yaş haddinden emekli edilen Âkil Muhtar, çalışmalarını Türk Kodeksine ek hazırlanmasıyla sürdürmüştür. Gençleri aydınlatmak için çeşitli gazete ve dergilerde bilimdeki yeni gelişmeleri anlatan yazılar yayınlamış, seri konferanslar vermiştir¹.

Cemil (Topuzlu) Paşa (1866-1958), birçok ilke imza atmış, icatları olan dünya çapında bir cerrahımızdır². Tahsilini tamamlayarak İstanbul'a döndüğünde (1890) Türkiye'de ilk kez "operatör" unvanı ile Haydarpaşa Askeri Hastanesi hariciye servisine şef olarak atandı (Çelik 1999: 627). Bu sırada Avrupa'daki örneklerine uygun olarak kurulan cerrahi kliniğinde yüzlerce ameliyat yapmış, bu ameliyatlarda birçok ilke imza atmıştır. 1897 Ağustos ayında Moskova'da toplanan Uluslararası Tıp Kongresi'ne birinci temsilci olarak gönderilmiştir. Döndükten sonra Hamidiye Etfal Hastanesi operatörlüğü ve II. Abdülhamid'in özel doktoru olma görevlerini de üstlenmiştir.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra çıkarılan Tasfiye-i Rütbe Kanunu ile rütbesi, müşirlikten miralaylığa indirilince askerlikten ayrılmıştır. Askeri ve sivil tıbbiyelerin birleştirilmesiyle teşkil olunan (1909) Tıp Fakültesi'nin ilk reisi (dekan) olmuştur. İki defa İstanbul şehreminliğine getirilmiş (1912-1914 ve Mayıs 1919- Mart 1920) olan Cemil Topuzlu, Damat Ferit Paşa kabinesinde Nafia Nazırı olarak üç ay görev yapmıştır. Sadrazamın kendisini Divan-ı Harp'e verip tutuklatacağı söylentisi üzerine gizlice Fransa'ya gitmiştir (Eylül 1920). Cumhuriyetin ilanından sonra yurda dönen Topuzlu, 1929'da İstanbul'da ilk

¹ Başlıca eserleri, *Fenn-i Tedavi ve Tefsirât-ı Edviye Dersleri, Verem Tedavisi, Tıp Müfredatı, Farmakodinami ve Tedavi Dersleri, İlim Bakımından Ahlak* isimlerini taşımaktadır.

² Hayatı ve faaliyetleri için bkz. Topuzlu (2002); Rıza Tahsin (II, 1328: 61); Ergin, (1996: 301-354); Sağlam (1991: 133-134); Gövsa (384); Kahya (1987a: 258); Yıldırım (1994e: 296); Çelik (1999: 626-628).

olarak özel bir muayenehane açmış ve bundan sonra resmi bir görev almamıştır.

Topuzlu, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, Fransız Cerrahi Akademisi ve Brüksel'deki Beynelmilel Cerrahi Cemiyeti vb birçok bilimsel kuruluşun üyeliğine getirilmiş, 1956'da Chicago'daki Uluslararası Cerrahi Koleji'nin onur üyeliğine seçilmiştir. Antisepsi ve asepsi ilkelerinin benimsenmesi, kloroform anestesisinin yaygınlaştırılması, radyoterapi uygulamasının başlatılması, Türkiye'de ilk beyin ameliyatı, durmuş kalbin masajla yeniden çalıştırılması gibi birçok ilke imza atmıştır. İlk defa otoklav ve etüv kullanan hekim olmuştur. Atardamar yaralanmaları için geliştirdiği dikme yöntemi, Fransız tıp kitaplarında "arter yaralanmalarının Cemil Paşa yöntemiyle dikilmesi" başlığı ile yer almıştır. Yine aşıl tendonun uzatılmasında uyguladığı yöntem, uluslararası tıp literatürüne kendi adıyla geçmiştir. Topuzlu bazı cerrahi aletlerin tasarımını da yapmıştır¹. Çeşitli dergi ve gazetelerde çok sayıda makaleler yayınlamış, kitaplar yazmıştır.².

Hamdi Suad (Aknar) (1873-1936) hücreler, ırların oluşumu ve deri patalojisi gibi konulara ait buluşları olan değerli bir Türk hekimidir³. Adı yabancı ülkelerin bazı klasik eserlerine ve Amerika Tıp Lügatine geçmiştir. Organları saklamaya yarayan ve formülü kendine ait olan *Hamdi Mahlûlû* ismini taşıyan eriyik, zamanında bazı yabancı laboratuvarlarda kullanılmıştır. Klasik olarak kabul edilen iki önemli eseri⁴ olan Hamdi Suad, aynı zamanda Kızılay Kanseri Laboratuvarıyla Kanseri Mücadele Cemiyeti'nin de kurucusudur. Uluslararası birçok patoloji ve kanseroloji kongrelerine katılmıştır.

Mehmed Esad (Işık) Paşa (1865-1936) icat ettiği aletleri ve bilimsel faaliyetleri bakımından Türk göz hekimlik tarihinin en önde gelen ismidir. Askerî Tıbbiye

¹ Bunlar arasında karın ameliyatlarında kullanılan bir alet, bir pens, basur memelerinin tedavisinde kullanılan bir alet, sünnet ameliyatlarında kullanılan bir pens bulunur. Bu aletlerin bir modelleri İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Müze kısmındadır (Kahya 1987a: 258).

² Eserleri için bkz. Çelik (1999: 628); Kahya (1987a: 258).

³ Bkz. Rıza Tahsin (II, 1991: 76); Gövsa (168-169).

⁴ *Teşrih-i Marazi-i Umumi* ve *Feth-i Meyyit* (Otopsi) adlı iki eseri vardır (Rıza Tahsin II, 1328: 149).

Mektebi'nde, Paris'ten getirdiği aletlerle Türkiye'deki ilk modern göz kliniğini kurdu. Otuz dokuz yıllık klinik hocalığı süresince, sadece evinde otuz bini aşkın hasta kabul etmiştir.

1912'den itibaren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyeliği yapmıştır. Hilâl-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinin kurucularındandır.

Göz muayenesi için icat ettiği oftalmoskop "Basit Esat Oftalmoskopu" adıyla literatüre geçmiştir. Alman fizik bilgini Helmholtz'un keşfettiği basit oftalmoskopu yeniden düzenleyerek, kendi adıyla literatüre geçen çift aynalı yeni bir oftalmoskop geliştirdi (1903). İcat ettiği diğer bir alet de yalandan gözlerinin hasta olduğunu ileri sürenlerin muayenesinde kullanılan "Stereoscope Essad"dır. Çoğu Fransızca olmak üzere hepsi tıbbıa dair eserleri mevcuttur¹.

Görüldüğü gibi, yurtdışı tahsilli hekimlerimizin birçoğu, kendi araştırma dallarının Türkiye'de kurucusu olmuşlar, bilim alemi için de yeni olan bazı ihtisas dallarının ülkemizde tanınmasını ve ilerlemesini sağlamışlardır. Bu hekimlerimiz ihtisas sahibi oldukları bilim dallarında çalışmalar yapabilmek için gerekli olan enstitü, laboratuvar veya diğer araştırma kurumlarının kuruluşuna da öncülük etmişlerdir. Bu sayede ülkemizde modern bilimin, özellikle tıbbın çeşitli dallarının temelleri atılmıştır (Kahya 1987a: 262). Yine bu hekimlerimiz, tıp okullarında yavaş yavaş yabancı hocaların yerini alarak öğretim elemanı konusunda çekilen sıkıntının aşılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca ordu için gerekli olan kaliteli mütehassıs hekim ihtiyacını bir ölçüde de olsa karşılamışlardır (Kahya 1987a: 246). Diğer önemli bir husus, incelediğimiz hekimlerimizin sosyal faaliyetler açısından oldukça aktif olmalarıdır. Mesleki ve kültürel cemiyetlerin yanında yardım kuruluşlarında da önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Bu bakımdan modernleşmenin kültürel olarak ve toplum hayatındaki tezahür ve temayüzünde de bir paya sahibi oldukları görülmektedir.

¹ Bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 76-77); Gövsa (122, 123); Kahya (1987a: 255); Yıldırım (1994c: 114); Şerifoğlu (1999: 602).

III.2.2) Temel ve Teknik Bilimler ile Ziraat ve Veterinerlik Sahalarında

Tıbbın dışında da önemli işlere imza atan bazı bilim adamlarımız vardı. Bunlardan Kimyager Derviş Paşa (1817- 1878) Türkiye’de fizik ve kimya sahalarında bilim literatürünün oluşmasında öncülük yapmıştır.

Derviş Paşa, eserlerinde teorik bilgilerin yanında sanayi ve gündelik hayat için faydalı olacak bilgilere yer verir. Türkçenin bilim ve eğitim dili olması konusunda da önemli çalışmaları bulunan Derviş Paşa, fizik ve kimya sahalarında bilim literatürünün oluşmasında öncülük yaptı. Özellikle *Usûl-i Kimya* adlı eseri Türkçe olarak tek başına basılan ilk kimya kitabıdır. Uzun yıllar bütün okullarda temel ders kitabı olarak okutulmuştur. Eserin önsözünde Türkçenin bilim ve eğitim dili olması gerektiği hususuna değinir. Bir diğer eseri, fizik eğitimi hakkındaki *Usûl-i Hikmet-i Tabiiyye*’dir. Bunların dışında çalışmalarda bulunduğu İran sınırıyla ilgili iki eseri vardır¹. Mekteb-i Harbiye Nazırlığı görevinde iken Fransız Ecole Saint-Cyr’den mülhem bir nizamname hazırladı (1848). Darülfünun’un açılması için çalışmış ve 12 Ocak 1863 tarihinde açılan Darülfünun’da halka açık fizik ve kimya konferansları vermiştir. Kısacası kimya ve fizik öğretimi başta olmak üzere ülkemizde modern fen bilimlerinin gelişmesinde çok büyük hizmetleri olmuştur².

Salih Zeki (1864-1921) temel bilimler alanında Türkiye’nin en önde gelen bilim adamlarındandır. Paris’teki tahsilini tamamladıktan sonra 1887’de İstanbul’a döndü ve 750 kuruş maaşla Posta-Telgraf Nezareti Fen Kalemî’ne yerleştirildi³. Coumbary’nın yerine İstanbul Rasathanesi müdürü oldu (1895). Bir aralık *Resimli Gazete* dergisinin yöneticisi oldu (1896). 1884’ten itibaren Darüşşafaka’da fizik ve matematik dersleri verdi. Darülfünun’da ve Mekteb-i Mülkiye’de matematik, astronomi ve fizik müderrisi oldu.

¹ Bunlar, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniye ve Devlet-i Aliye ile İran Devleti Beyninde Olan Hududun Lâyihası*’dır.

² Bkz. Bursalı Mehmed Tâhir (2000, III: 269-270; Mehmed Esad (1310: 44, 50, 51, 52, 142, 143); Gövsa (102); Artel (1999: 491-510); Hatemi (1987: 54-56); Ayduz (1999b: 375-376); BOA, İ. DH, 22432 (22 Receb 1272 / 29 Mart 1856).

³ BOA, İ. ŞD, 4973 (17 R ahir 1304 / 13 Ocak 1887).

1908'de Meclis-i Maarif azası olan Salih Zeki, sırasıyla Tevfik Fikret'in yerine Galatasaray Lisesi müdürü (1910), Maarif Nezareti Müsteşarı (1912) ve Darülfünun Umumi Müdürü oldu (1913). Son görevinden 1917'de istifa ederek, öğretim hayatına döndü. Darülfünun, Yüksek Mühendislik Okulu, Mülkiye ve Darüşşafaka'da dersler verdi (Uluçay 1958: 365).

Mühendis Mektebi'nde "Hikmet-i Tabiiye" adı altında Fizik, ilk defa Salih Zeki Bey tarafından okutulmuş ve İ.T.Ü. Fizik laboratuvarının temeli onun vasıtasıyla atılmıştır (Uluçay 1958: 363). Salih Zeki Fen bilimlerinin lise ve üniversite seviyesinde yerleşmesine ve yaygınlaşmasına çalıştı. Özellikle yüksek matematiğin, ortaöğretim ve yükseköğretim seviyesinde okutulmasını sağladı.

Salih Zeki Türkiye'de modern manada ve sistematik olarak matematik felsefesi ile uğraşan ve konuyla ilgili ilk ciddi bilimsel literatürü oluşturan kişidir. Üniversitede verdiği konferanslarda, Türkiye'de ilk defa Öklitçi olmayan geometrilere etraflı olarak bahsetti ve onların doğurduğu felsefi meseleler üzerinde durdu. Tarih anlayışı çerçevesinde hesap tarihini ilk defa ele almıştır. Konuyla ilgili Batı Avrupa kaynaklarını da göz önünde tutarak, ancak yer yer onları eleştirerek doğrudan İstanbul kütüphanelerindeki yazmalar üzerinde çalışmış ve bu çalışmalardan elde ettiği verilerin yardımıyla İslam ve Osmanlı aritmetik, geometri, trigonometri ve astronomi tarihi hakkında orijinal tespitlerde bulunmuştur.

Yazdığı eserlerinde halen kullanılmakta olan matematik ve fizik literatürünün oluşmasında etkili oldu. Başta matematik tarihi olmak üzere cebir, düzlem geometri, pratik geometri, ihtimal hesabı, aritmetik, düzlem trigonometrisi, uzay geometrisi gibi konularda çok sayıda eser kaleme aldı. *Dârüşşafaka Mecmuası*, *İktisadiyat*, *Darülfünun Fünun Fakültesi Mecmuası* ve yöneticisi olduğu *Resimli*

Mecmua gibi dergilerde matematik, astronomi ve fizik gibi konularda sayısız makaleler yayınlamıştır¹.

Hovhannes Dadyan (1798-1869) Azadlı Baruthanesi'nin barutçubaşılığındayken, 1835'te II. Mahmud'un emriyle ihtisas edinmek üzere oğlu Arakel Sisak ile Avrupa'ya gitti. Orada yaklaşık bir yıl kaldı ve uzmanlık alanını geliştirdi. Dolmabahçe Tüfenkhânesi, Hereke İpekli Mensucat, Dokuma ve İplik fabrikaları, Çivi Fabrikası, Beykoz Deri-Kösele Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası ile Zeytinburnu Dökümhanesi ve Demir Fabrikası onun yönetiminde kuruldu (Dabağyan 2003: 684, 685). Tarım Mektebi'nin kurulmasında da aktif rol oynadı (1847). 1846'da Arakel Sisak, Nerses Khosrov ve Harutyun Karekin adlı oğulları ile pamuktan barut yaptılar. Gerçi, pamuktan barut üretmeyi ilk deneyip başaran, İsviçreli "Champagne" idi. Fakat icadını gizli tuttuğu için formül, kimse tarafından bilinmemekteydi. Ayrıca Hovhannes'in ürettiği İngiliz barutunun, aslından daha kaliteli olduğu, bizzat İngiliz uzmanlarca tescil edildiği gibi, üst düzey askeri yetkililerce de Avrupa'nın en iyi barutu olduğu kabul edilmiştir (Dabağyan 2003: 682, 683, 687). Bogos'la birlikte ödül olarak kendileri ve bazı akrabalarına vergilerden muafiyet imtiyazı verilmiştir (Dabağyan 2003: 679).

Şubat 1847'de Barutçubaşı ve Fabrikalar Nazırı sıfatıyla üçüncü kez Avrupa'ya gitti. Bu seyahatinde de Fransa, İngiltere ve Avusturya'da incelemeler yaptı. Makinelerin yanı sıra astronomiyle ilgili aletler aldı. Bunlar arasında Avrupa rasathanelerinde bile eşine az rastlanan ebatta, oldukça büyük bir büyüteç de vardı. 29 Ocak 1848'de İstanbul'a döndü. Aynı yıl içinde Ohannes, kardeşleri Simon ve Boğos ile birlikte İngiliz gemi mühendisi, Philips'in çizdiği planları esas alarak Zeytinburnu demir fabrikasında, İlk yerli "zırhlı-gemi" yapımını gerçekleştirdi. Bu gemiye Eser-i Hadid (Eser-i Çelik) adı kondu (Dabağyan 2003: 686). Bu seyahatleri esnasında Avrupalılar tarafından da büyük takdir

¹ Hayatı ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. BOA, DH. SAİD. 22/293; Çankaya (II, 1076-1080); Bursalı Mehmed Tâhir (2000, III: 279-281); Mehmed İzzet (1927: 105-109); Gövsa (343); Uluçay (1958: 363-365); Tekeli (1991: 284-293); Kazancıgil (1992: 21-23); Saraç (1992: 3-9); İhsanoğlu (1997, II: 707-709; 1999, II: 460-471); Aydüz (1999c: 496-497).

kazandı. Dünyaca ünlü kuruluşların fahri veya şeref üyeliklerine layık görüldü¹. 1856'da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye azası oldu ve yaptığı hizmetlerden dolayı "Bey" unvanına layık görüldü. Aynı yıl Meclis-i Maarif azası oldu. Hastalanarak Beşiktaş'ta vefat eden Ohannes'in mezarı, Bakırköy'de inşa ettirdiği kilisesinin avlusundadır² (Kayar-Malhasyan 1999: 365).

Kamil Paşa (?-?) silah ve askeri mühimmat üzerinde uzman askeri mühendislerimizdendir. Belçika'daki tahsilinden 74'te (1858) İstanbul'a gelerek Kolağası olmuştur. Burada henüz mevcut olmayan kapsül eczası imaliyle Kapsülhane inşa ettirmek üzere Zeytinburnu Fabrikasına memur edilmiştir. Bu sırada lüzum üzere bir müddet de Baruthane'ye devam etmiştir.

H. 1278'de (1861-62) Karadağ Meselesi'nde *şeşhane tūfengi* (namlusunda altı yivi bulunan tüfek) fişeklerinin incelenmesi için padişah iradesiyle Karadağ'a gitmiştir. Döndüğünde *Sağ kolağası* olmuş, bir yıl sonra (Mehmed Esad 1312: 366) Sanayi İkinci Alayı'nın ikinci taburuna binbaşı olarak atanarak *ecza-yı nâriye* imaliyle görevlendirilmiştir. H. 1284'te (1867-68) kaymakamlık rütbesi verilerek Top Fabrika-i Hümayununun makine ve tezgâhlarının satın alınması göreviyle Londra'ya gönderilmiştir. Döndüğünde Karaağaç Fişenghânesi'nin yeniden inşasıyla görevlendirilerek Mühimmât-ı Nâriye Miralaylığı verilmiştir. H. 1288'de (1871-72) Mirlivalık rütbesiyle Zeytinburnu Fabrikası ile Baruthane-i Âmire nezaretlerine tayin edilmiştir. H. 1293'te (1876) Tophane-i Âmire'de Tecrübe ve Muayene Dairesi azalığına atanmıştır. Tespit edebildiğimiz son görevi ise, Tophane-i Âmire'de, Tecrübe ve Muayene Dairesi'ndedir (Mehmed Esad 1312: 367). Ayrıca Kamil Paşa'nın Mühendishane'de, hendese-i resmiye ve tatbikatı dersini fahri olarak verdiğini ve eserlerinin pek çoğunun uzun zaman ders kitabı olarak okutulduğunu biliyoruz (Mehmed Esad 1312: 112; Uluçay 1958: 77).

¹ Paris'teki Societe d'Encouragement Fahri üyeliği ve Societe Orientale'in Şeref Üyeliği. Londra ve Edinburgh'da, Industrial Development Society'nin The Royal Scottish Society of Arts Şeref Üyelikleri (Dabağyan 2003: 682-683).

² Ayrıca bkz. Çark (1953: 78-79); Dabağyan (2003: 668-694).

Mehmed Şevki Paşa (1866-1927)¹ Türkiye'nin modern haritacılık alanında ilk uzmanıdır. Mühendis Mektebi'nde topografya ve haritacılık dersinin esasını kurmuş ve gelişmesine çok hizmet etmiştir. Paris'teki Fransa Harp Akademisi'ndeki mezuniyetini müteakip, Fransa Coğrafi Dairesi'nde haritacılık üzerine özel eğitim görmüştür. 15 Temmuz 1894'te yurda dönmüş ve çeşitli askeri okullarda muallimlik görevlerinde bulunmuştur.

Mühendis Mektebi'nde taksim-i arazi hocalığı yapmış, 1908'den sonra kısa zamanda çok önemli haritalar yapmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'ya geçmiş, Ankara hükümetinde Millî Müdafaa Harita Dairesi Umum Müdürlüğü'nde bulunmuştur.

Mehmed Emin (Kalmuk) (1869-1954) dünya çapında bir telgrafçımızdır. İstanbul P.T.T. idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuş, son olarak Telgraf ve Telefon İşleri Müdürlüğünü yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle ayrılan yirmi beş İngiliz mühendis ve teknisyenlerden devraldığı İstanbul Telefon tesislerini dört Türk eleman ile çok mükemmel idare etmiş, telefon konuşmalarını arızasız olarak devam ettirmiştir. O zaman işletmedeki bu mükemmeliyet yalnız Amerika'da ve Türkiye'de görülmüştür. Uluslar arası telgraf ve telsiz konferanslarında Türkiye'yi temsil etmiş, bazı hatların yapım ve tamirini başarıyla gerçekleştirmiştir.

Mehmed Emin çeşitli okullarda hocalık yaptıktan sonra Mühendis Mektebi'nde müderrisliğe yükselmiştir (1929). 1935'de Yüksek Mühendis Mektebi'nde kurulan muhabere şubesine (Uluçay 1958: 393) şef olmuş ve bu şubenin gelişmesine çok çalışmıştır. Birçok öğrenci yetiştirmiş, 1910-1944 yılları arasında bazı eserler yayınlamıştır².

¹ Hakkında bkz. Mehmed Esad (1310: 680); Pakalın (Sicil-i Osmani Zeyli, XVII, 4228); Gövsa (370); Gövsa (IV, 1933-35: 1495); Uluçay (1958: 355); Özkale (1980).

² Bunlar, *Cebir Dersleri* (Öğretmen okulları için), *Elektrik ve Miknatisiyet*, *Nazarî Elektrik*, *Elektrik Mesaha Kitabı*, *Telgraf Aletleri ve Tesisleri*, *Telefon Aletleri ve Tesisleri*, *Havaî Hat İnşası*, *Otomatik Telefon* (3 Cilt), *Telgraf Elektrikliği* isimlerini taşımaktadır (Uluçay 1958: 395).

İsmail Rıfıkı (1871-1922) ziraat alanında Türkiye'de bahçevancılığın bilimsel kurucusudur. Grignon Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde öğrenimini tamamlayarak 1894'te İstanbul'a döndü¹. Aynı yılın Mayıs'ında Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi Muallim Muavinliğine tayin edilerek devlet hizmetine girdi. Nisan 1895'te Mektebin II. müdürlüğüne yükseldi. Geçici olarak "Rumeli Muhacirlerinin Anadolu'da İskânı Komisyonu Azalığı" yaptı. Eylül 1909'da Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi Müdürlüğüne atandı. Ocak 1910'da bu görevden ayrılarak Ziraat Bankası Merkez II. Müdürlüğüne atandı. Mayıs 1917'de de aynı Banka Umum Müdür muavinliğine getirildi. Bu görevdeyken İstanbul'da vefat etti. Türkiye'de bahçevancılığın bilimsel olarak kurucusudur denilebilir. Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi'nde uzun yıllar Bahçevancılık, meyvecilik, bağcılık ve sebzecilik dersleri vermiştir (Çankaya, III, 423).

Adil Bey (1871-1904)² Türk veterinerliğinin en önde gelen şahsiyetlerindendir. İstanbul'a döndüğünde okul kadrosuna katıldı ve *emrâz-ı sariyye ve teftiş-i lühum* dersi muallim muavini oldu. Ayrıca Bakteriyolojihâne'ye atandı. Burada çok önemli çalışmalar yapmış, kendi ürettiği "veba-i bakrî" aşısı, zamanının medeni ülkelerinin büyük bir kısmına İstanbul'dan ihraç edilmiştir. Ayrıca ülkemizde ultravirüsler üzerinde ilk olarak çalışan ve yayın yapan ilk bilim adamıdır.

III.2.3) Güzel Sanatlarda

Güzel sanatlar alanında ve bilhassa resim dalında yurtdışı eğitimlilerin çok önemli bir etki ve katkısı vardır. Bugünkü modern Türk resminin temellerinde Batı'da önemli ressamların atölyelerinde öğrenim görmüş ressamlarımızın çabaları yatmaktadır. Bunlardan önde gelen birkaçına değinmemiz icap ederse, Osman Hamdi Bey, Halil (Sözer) Paşa, Süleyman Seyyid, Şeker Ahmed Paşa'yı sayabiliriz.

¹ Dönüş harcırahlarının ödenmesi hakkında bkz. BOA, ŞD, 516/32 (5 Şevval 1311 / 11 Nisan 1894); BOA, İ.OM 1310, 2 (23 Şevval 1311 / 29 Nisan 1894).

² Hakkında bkz. Bursalı Mehmed Tâhir (2000, III: 230); Pakalın (Sicil-i Osmanî Zeyli, II, 270-273); Bekman (1943: 5-17); Erk (1970: 12).

Osman Hamdi Bey (1842-1910) batılılaşma dönemi Türk resim sanatının önemli temsilcilerinden olduğu kadar Türk müzeciliğinin ve arkeolojisinin de kurucusudur. 1881'de Müze-i Hümayun'un (Arkeoloji Müzesi) başına getirildi. 1882'de Sanayi-i Nefise Mektebi'ne müdür olarak atandı ve bu görevlerini ölümüne kadar sürdürdü. O sıralarda Çinili Köşk'te bulunan bu müzeyi yeniden düzenleyip geliştirdi. Bugünkü Arkeoloji Müzesi 1891'de onun zamanında tamamlanarak açıldı.

Osman Hamdi müzede sadece idareci olarak kalmak yerine aktif olmayı tercih etmiş ve ilk Türk arkeologu olarak da adını duyurmuştur. Müze müdürlüğü sırasında Nemrut Dağı, Sayda, Lagina, Tralles (Aydın), Alabanda, Rakka, Boğazköy, Alacahöyük, Akalan, Langaza, Sakçagözü, Sidamara, Bozüyük, Rodos, Taşoz (Bozcaada), Yortan, Notion, Kadeş, Gorikos, Tedmür, Mahmudiye (Spara) kazıları başlatıldı. Aynı yıllarda kendisi de H. Schliemann'ın Truva'da (Çanakkale) yaptığı kazıya katıldı. Nemrut Dağı'nda ve Bergama kazılarında araştırmalar yaptı. Milas yakınlarındaki Lagina kazılarını yönetti. Bunların yanında 1884'te "eski eserlerin devlet malı olması ve yurtdışına çıkarılmaması" özüne dayalı yeni bir Âsâr-ı Atika Nizamnamesi çıkarılmasına önayak oldu.

Türk resim sanatının o dönem koşulları düşünüldüğünde, en başarılı ressamlardan biri olarak kabul edilen Osman Hamdi'nin günümüzde bilinen yaklaşık 200 eseri vardır. Kendisiyle aynı dönemde Paris'te eğitim gören Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid ile birlikte, Türk resim sanatının "klasikler" olarak isimlendirilen grubuna dahil edilir. Osman Hamdi'nin çalışma tekniği ve üslubu, çağdaşı olan diğer Türk ressamlardan farklıdır. Osman Hamdi'nin resimleri üslup açısından Orientalistlere yakındır. Ancak Selçuklu ve Osmanlı kültürüne olan hayranlığıyla, Doğu'nun, özellikle de Türk sanatının güzelliklerini gözler önüne serecek belgesel nitelikli resimler yapmaya yönelmiştir. Resmettiği dünya, kendi içinden çıktığı toprağın mekânları, nesneleri, figürleri oldu. Bu bakımdan üslup olarak yakın olduğu Orientalistlerden anlatım bakımından ayrılır. Kadını yalnızca portre olarak değil aynı zamanda günlük yaşamı içinde

ve erkeğe eşit bir konumda tasvir etmiştir. Dolayısıyla Osman Hamdi'nin kadınları, oryantalistlerin ele aldığı egzotik Doğu'nun odalık kadınlarından farklıdır.

Türk resminde, içinde insan figürü bulunan konulu kompozisyonlar, büyük boyda figür ilk kez Osman Hamdi Bey'de görülür. Osman Hamdi Türk resmine Batılı anlamda figür resmini getiren ilk ressamıdır. Özellikle insan figürünün Türk resmine girmesindeki katkısı büyüktür.

Duygusal olarak kesin bir Osmanlı vatanperverliliğinin yanında, kültürel bağlar açısından Batı'ya tam bir uyum, Batı değerlerini tam olarak benimseme söz konusudur. Onun en büyük özelliklerinden birisi, modernist/pozitivist bakış açısına sahip olmasıdır. Kuşkusuz, bu zihni yapının oluşumunda Fransız kültürünün derin izleri vardır (Eldem 1992: 71, 72).

Avrupa'da çeşitli sergi ve etkinliklerde madalyalar aldı. *Türbedeki Kadınlar* adlı yapıtı, Fransız hükümeti tarafından satın alınarak Sömürgeler Bakanlığı'na asıldı. Yurtiçinde ve yurtdışındaki müzelerle çeşitli özel koleksiyonlarda yapıtları bulunan Osman Hamdi'nin katıldığı kazılarla ilgili kitapları ve sahnelenen iki tiyatro eseri mevcuttur¹. Mezarı, vasiyetine uygun olarak Gebze-Eskihisar'dadır².

Şeker Ahmed Paşa (1841-1907), Batılı tarzda, Türk resim sanatının ilk temsilcilerindendir. Döneminde peyzaj türünün en güzel örneklerini vermiştir. Şeker Ahmed Paşa ve Süleyman Seyyid gibi sanatçılar Paris'te görmüş oldukları eğitim ve bu eğitimi sonuna kadar özümsemiş olmalarıyla "primitif sanatçı" tipinden ayrılmış, ancak, bir noktada da kesinkes onlarla bir yakınlık ve

¹ 1883'te *Le Tumulus de Nemroud-Dagh* (Yervant Oskan ile), 1889'da *Les Ruines d'Arslan-Tasch* ve 1892'de *Une Necropole Royale A Sidon* (Theodore Reinach ile) adlı kitapları hazırladı. *Usul-i Mimari-i Osmani* adlı bir kitap yayımladı. Ayrıca 1871-1872 yıllarında, "Ben" takma adıyla ilki Türkçe *İki Karpuz Bir Koltuğa Sığmaz*, ikincisi Fransızca *Cerf Volant* (Uçurtma) isimlerini taşıyan iki tiyatro oyunu yazdı. Oyunları Osmanlı Tiyatrosu ve Fransız Tiyatrosu'nda sahnelendi.

² Osman Hamdi Bey hakkında daha fazla bilgi için bkz. (Ogan 1935: 245-250); Mansel (1960: 291-301); Toros (1990: 24-28); Yaman (1994: 161-163); Eldem (1992: 65-98); Çoker (1983); Cezar (1971, 1987); Rona (1992).

akrabalık ortaya koymuşlardır. Şeker Ahmed Paşa'nın da gerçekleştirmiş olduğu *otoportresinde* ayrıntıya ne kadar önem verdiği, ne kadar geleneksel bir anlayışı devam ettirdiği ve resme adeta bir fotoğraf işlevi yüklediği söylenebilir.

1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kuruluşunda Osman Hamdi Bey'in yanı sıra Şeker Ahmed Paşa'nın da büyük katkıları vardır. Şeker Ahmed Paşa'nın 1873'te, Sultanahmet Sanayi Mektebi'nde açtığı kişisel sergi, Türkiye'de açılan ilk resim sergisi olarak kabul edilmektedir. 1890'da ferikliğe yükseltilen Şeker Ahmed Paşa en son 1896'da yurtdışından gelen konukları ağırlama işleriyle ilgili Misafirin-i Ecnebiye Teşrifatçısı memuriyetini alarak ölünceye kadar bu görevini sürdürdü. Mezarı Eyüp'te Sokullu Mehmet Paşa Türbesi civarındadır¹.

Süleyman Seyyid Bey (1842-1913) İkinci kuşak asker ressamıdır. Paris'teki resim tahsilini tamamladıktan sonra bir süre Osman Nuri Paşa'nın yardımcılığını yaptı. Daha sonra Harbiye'de resim hocası oldu. Aynı görevi Kuleli Askeri Lisesi ve Askeri Tıbbiye'de de sürdürdü. Sanatçı bu görevleri yanında *İstikbal* ve *Osmanlı* gazetelerinde yazarlık ve çevirmenlik, Orman ve Maadin Mektebi'nde Fransızca öğretmenliği, Mahmudiye Rüştîyesi'nde yabancı dil ve resim öğretmenliği, Mülkiye-i Şahane'nin kuruluşunda ders nazırlığı gibi hizmetlerde bulundu. Kırk altı yıl süreyle askeri okullarda hocalık görevini sürdürdü.

Resimlerinde perspektif kurallarına çok dikkat ettiği için kendisine "metrologiste" lakabı takılmıştır. Meslek yaşamında miralaylığa kadar yükseldi. Döneminin ileri gelenlerinin resme karşı olan kayıtsızlığını her zaman dile getirmiştir. Süleyman Seyyid'in günümüze ulaşmayan birçok manzara resmi gerçekleştirdiği bilinmektedir. Fakat kendisi bir ölüdoğa ressamı olarak ünlenmiştir. Sanatçının ayrıca desen yeteneğinin izlendiği figür çalışmaları da bulunmaktadır. Sarıyer Ortaçeşme Mezarlığı'nda gömülü olan sanatçının önemli yapıtları vardır².

¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Pakalın (Sicil-i Osmanî Zeyli, II, 443-446); Yetik (1940: 77-82) ; Boyar (1948: 38-41); İslimyeli (1965: 37-39); Tollu (1967); Gören (1999a: 151-153).

² Yapıtları arasında *Şebboy*, *Portakal*, *Kavunlu Natürmort*, *Lale ve Fulyalar*, *Karpuzlu*, *İncirli Natürmort* gibi ölüdoğaları, *İhtiyar Adam*, *Genç Kız Portresi* gibi figür çalışmaları, *Kayıklar* gibi figürlü, *Orman* ve *Köy Evi* gibi figürsüz manzara çalışmaları sayılabilir. Sanatçının *Karpuz* adını

Halil (Sözer) Paşa (1852-1939) 1888'den itibaren gerçekleştirdiği çalışmalar, Türk resminde izlenimciliğin yerel bir yorumla yansıtıldığı ilk örneklerini oluşturmaktadır. Asker ressamının üçüncü kuşağı içinde yer alan sanatçı Osman Hamdi Bey dönemi ile 1914 Kuşağı sanatçıları arasında bir köprü konumundadır.

Halil Paşa, 1888'de Fransız klasisizminin natüralizme yönelen alanında yeni arayışlara açık olarak yurda döndü. Daha sonraki dönemlerde izlenimci anlayışa yaklaşarak özgün bir kişilik oluşturdu.

İlki 1901, ikincisi 1902, üçüncüsü 1903 yılında açılan İstanbul Salon Sergileri'ne katılan Halil Paşa'nın, Şeker Ahmed Paşa'nın 1875'te açtığı sergiye de genç bir subay olarak katıldığı bilinmektedir. Halil 1900'de Paris'te "Madam X" konulu pastel çalışması ile bronz madalya kazandı. Paşa, 1905'te Umumi Müze müdür yardımcısı, 1906'da liva rütbesiyle Harbiye'ye resim hocası oldu. 1908'e kadar bu görevini sürdürdü. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra uygulanan "tasfiye yasası" sonucunda rütbesi Kaymakamlığa (yarbaylığa) indirilerek emekli yapıldı.

Halil Paşa, özel dersler vererek aralarında ilk kadın ressamlardan Müfide Kadri'nin de bulunduğu birçok sanatçının yetişmesine katkıda bulundu. 1917-18 arasında Sanayi-i Nefise Mektebi'ne müdür olarak atandı ve döneminde yeni bir çalışma programı uyguladı. 1918'de Osmanlı'nın Avrupa'da gerçekleştirdiği ilk resim sergisi olan Viyana Sergisi'ne "Çengelköy" adlı yapıtıyla katıldı. Yurtdışında birçok sergiye katılan Halil Paşa, 1928'de Kahire'de açılan sergiye altı eser ile katıldı. Bir ara Abbas Hilmi Paşa'nın konuğu olarak Mısır'da bulundu ve çeşitli peyzajlar yaptı. O döneme kadar uyguladığı klasik yöntemler yerini zamanla izlenimciliğe bıraktı. 1936'da Viyana'da açılan uluslararası resim sergisine gönderdiği natürmort konulu eseri ile altın madalya kazanmıştır. İlk

taşıyan bir yapıtı ölümünden sonra 1918'de gerçekleştirilen Viyana Sergisi'nde yer almıştır. Ayrıca basılmamış *Fenn-i Menazır* adlı bir kitabı vardır. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmed Esad (1310: 68, 73, 360); Yetik (1940: 64-71); Boyar (1948: 42-46); İslimyeli (1965: 40-42); Gören (1999d: 569).

kişisel sergisini, Harbiye Mektebi'nde açtı. Ölümünden kısa bir süre önce 1937'de Ankara Halkevi'nde bir sergisi daha gerçekleşti.

Yaşamının sonuna kadar sanat çalışmalarını sürdüren Halil Paşa, asker ressamı kuşağının son önemli ismi oldu. Yapıtlarının tümü izlenimci tekniği yansıtmasa da bu yolu açanlar arasındadır. Ayrıca çizim etütlerinde derin bir anatomi bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Halil Paşa, Hoca Ali Rıza ile birlikte Türk peyzaj resminin en önemli temsilcilerinden biridir. Peyzajın dışında portre, natürmort ve konulu kompozisyonlarında da aynı başarıyı göstermiştir. Çoğunluğu İstanbul'un çeşitli köşelerinden yapılmış peyzajları bugün Türk resim sanatının en önemli eserleri arasında sayılır. Başta İstanbul Resim Heykel Müzesi'nde olmak üzere çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır¹.

Heykeltıraşlık ülkemizde dini hassasiyetlerden dolayı oldukça yeni bir sanat dalıdır. Bu dalın ilk Türk temsilcisi de bilindiği üzere II. Abdülhamid tarafından yurtdışı tahsiline gönderilen İhsan (Özsoy) Bey'dir (1867- 1944). İhsan Özsoy, yurtdışı öğrenimini tamamladıktan sonra 1897'de İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde göreve başladı. 1908'de Oskan Efendi'nin emekli olmasından sonra 1933'e kadar Sanayi-i Nefise Mektebi'nde heykel hocalığı yaptı. Mahir Tomruk başta olmak üzere birçok öğrenci yetiştirmiş, sanatçılığı yanında hocalığıyla da Türk heykel sanatının doğmasına öncülük etmiştir. Türk heykeltıraşlığı açısından önemli addedilebilecek eserleri vardır².

¹ Yapıtları arasında *Padişah Vahdettin'in Kılıç Kuşanma Töreni*, *Bahçede Kadınlar*, *Balıkçı, Erenköy'den Peyzaj*, *Han Avlusu*, *Uzanan Kadın/Kanapede Yatan Kadın*, *Kadın Portresi* (eşi), *Kral Fuat*, *Çengelköy*, *Mısır'dan Manzara*, *Nil'de Vapur* sayılabilir. Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmed Esad (1312: 344); Berk-Gezer, 20-21; Boyar (1948: 53-56); Tansuğ (1994); Özel (1994: 512-513); Gören (1999b: 517-518).

² İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan Osman Hamdi Bey'in kızının büstü (*Kerime Salâhor'un Büstü*) sanatçının doğa gözleminin canlı bir örneğidir. Kadıköy Süreyya Sineması'nın sahnesi üzerinde bulunan *Dans Eden Çocuklar* adlı bir friz de Özsoy'a aittir. Özsoy hakkında bkz. Berk (1937: 13-20); Berk 1973: 28-31; Cezar (1983: 67); Okay (1991: 17, 19, 20); Gören (1999c: 433).; BOA, İ. MF 1310, 5 (20 Safer 1313 / 12 Ağustos 1895); BOA, İ. ML 1310, 7 (04 Şaban 1315 / 29 Aralık 1897).

Mimarlık alanına gelince Birinci Ulusal Mimarlık akımının¹ en önemli iki temsilcisi göze çarpar, Kemaleddin ve Mehmed Vedad (Tek) beyler.

Kemaleddin Bey (1870-1927) Birinci Ulusal Türk Mimarlığı akımının en önemli kuramcı, uygulayıcı ve eğitimcilerindendir. Almanya'daki tahsilini müteakip, İstanbul'a dönüşünde (1900), daha önce görev yaptığı, Hendese-i Mülkiye'de çalışmaya başladı. Bu göreve ek olarak 1901'de Harbiye Nezareti'nde Ebniye-i Askeriye (askeri yapılar) mimarlığına atandı. Bu yıllarda ulusal mimarlık konusundaki teorik görüşlerini geliştirmeye başladı ve bu kapsamdaki ilk yapıtlarını tasarlayıp gerçekleştirdi.

Kemaleddin Bey'in II. Meşrutiyet öncesi yıllarda en önemli etkinliği eğitim alanında oldu. Prof. Jachmund'un Hendese-i Mülkiye'deki derslerini üstlendiği gibi Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Nazariyât-ı Mimariye konusunda ders vermeye başladı. Bu sayede geleceğin Türk ulusal mimarlık kuramının uygulayıcılarını yetiştirdi. Ayrıca Kondüktör mektebi'nde de 1909-1921 arasında hocalık yapmıştır.

Ülkedeki mimar ve mühendisleri bir topluluk olarak örgütlemeye de çalışan Kemaleddin Bey 1908'de Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti adıyla ilk meslek odasını kurdu. 1919'da dağılan bu örgütün Türk asıllı ilk üyeleri, Kemaleddin Bey, Mimar Vedad (Tek) ve o dönemin müze müdürü Halil Edhem (Eldem)'di.

1909'da, İttihat ve Terakki dönemiyle kurulan ve vakıf yapılarının onarımıyla uğraşacak İnşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi'nin başına atandı. Bu görevdeyken aralarında Sultan Ahmed, Fatih, Ayasofya gibi büyük külliyelerin de bulunduğu İstanbul'un birçok önemli tarihi anıtının tamiratını gerçekleştirdi.

¹ 1900-1930 yılları arasında hüküm sürmüş olan bu akım, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü önlemeye yönelik fikirler etrafında geliştiği için esin kaynağı olarak Osmanlı klasik anıtsal mimarlığına yönelmiştir (Alsaç 1992: 80-81, 100).

1919'da, işgal yıllarının Evkaf Nazırı Vasfi Hoca tarafından işine son verilen Kemaleddin Bey, 1922'de İslam Konseyi'nden gelen bir davet üzerine Kudüs'e giderek Mescid-i Aksa ve Kubbet-üs Sahra'nın onarımlarını üstlendi. Mescid-i Aksa'nın onarımında gösterdiği başarı sebebiyle de 1926'da İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi'ne seçildi. Ağustos 1925'te yurda döndü, aynı yılın ekim ayında, Ankara'da yeni kurulan Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi, İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü'ne atandı. Bu vazifedeyken geçirdiği bir beyin kanaması sonucu vefat etmiştir. Mezarı Beyazıt Camii Haziresi'ndedir. Türk ve İslâm eserlerini iyice inceleyerek bu konuda büyük bir ihtisas sahibi olmuştur. Ortaya koyduğu eserlerde Türk üslûbunun çizgilerini göstermiş ve son yıllardaki Türk mimarîsinde âdeta yeni bir çığır açmaya çalışmıştır (Uluçay 1958: 336, 337). Mimar Kemaleddin Bey'in İstanbul ve Ankara'da tasarım ve yapımını gerçekleştirdiği çok önemli yapılar mevcuttur¹.

Vedat (Tek) Bey (1873-1942) Ulusal Türk Mimarlığı akımının diğer önemli eğitici ve uygulayıcılarındandır. Yurtdışı öğrenimini tamamladıktan sonra, 1898'de İstanbul'a dönerek ilk yapıtlarını tasarlayıp gerçekleştirmeye başladı. 1899'da Şehremaneti Heyet-i Fenniye başkanlığına atandı. Bu görevinin yanı sıra, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Fenn-i Mimari dersleri vermekle görevlendirildi. 1905'te Posta ve Telgraf Nezareti Sermimarlığına atandı.

V. Mehmed Reşad tarafından 1909'da Saray Başmimarlığına atanan Vedat Bey çeşitli saraylardaki tamirler ve ek inşaatlarla uğraştı. 1913-1916 arasında Harbiye Nezareti Sermimarı olarak görev yaptı.

¹ Eserleri arasında İstanbul'da, Üsküdar Ayazma Mektebi, Çamlıca Kız Lisesi, Eyüp Reşadiye Mektebi, Sultan Selim civarında bir kaç medrese, şimdiki İstanbul Üniversitesi olarak kullanılan bazı binalar, Bebek camii, Bakırköy camii, Yeşilköy camii, Eyüp'te Reşadiye türbesi, Mahmut Şevket. Cevad, Ali Rıza ve Hüsnü Paşaların türbeleri, Birinci, ikinci, Üçüncü, Dördüncü Vakıf hanları, 1918'deki Fatih yangınında evlerini yitiren fakir aileler için Laleli'deki Harikzedegan (Tayyare) Apartmanları. Bundan başka Şehzade başındaki bugünkü öğrenci yurduna (Siteye) başlamış fakat bitirmeye muvaffak olamamıştır.

Ankara'da: Yenişehir'de kendi adını taşıyan ilkokul ve Gazi Eğitim Enstitüsü, Devlet Demiryolları Müdürlüğü binası, Birinci ve İkinci Vakıf Apartmanları, Ankara Palas ve Belvü Palas otelleri bulunmaktadır (Uluçay 1958: 337). Hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Yavuz (1981; 1999a: 26-28); Y.MTV 185/51, (15 Şaban 1316 / 29 Aralık 1898).

Mimar Vedat, Cumhuriyetle birlikte, 1923'te, bir otel yapmak üzere Ankara'ya çağrıldı. Fakat asıl geliş sebebi olan Ankara Palas'ı çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle bitiremedi ve İstanbul'a döndü. Bununla birlikte Ankara'da Gazi Köşkü'nün büyütülmesi işini gerçekleştirdi. En önemli başarısı ise 1924'te Halk Fırkası için yapımına başlanıp, inşaat sırasındaki değişikliklerle 1925'te tamamlanan ikinci TBMM binası oldu.

Mimar Kemaleddin'in ölümünden sonra Ankara'ya gelen yabancı mimarların da katkısıyla Ulusal Mimarlık anlayışı yerini uluslararası bir mimarlık anlayışına bıraktı. İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi'nde Ulusal Mimarlık ilkelerine göre eğitim veren Vedat Bey ve G. Mongeri'nin atölyeleri 1930'da kapatıldı. Böylece Birinci Ulusal Türk Mimarlığı dönemi sona erdi. 1930'dan sonra gelişen uluslararası mimarlık anlayışına ayak uydurmaya çalışan Vedat Bey'in bu çalışmaları genellikle İstanbul'da yeni görülmeye başlayan apartman binaları üzerine yoğunlaşmıştır¹. Birinci Ulusal Mimarlık döneminin öncü isimlerinden olan Vedat Tek, 1900'ün başlarında tamamladığı ilk önemli mimari yapıdan sonra hayatı boyunca birçok önemli esere imza atmıştır².

III.2.4) Sosyal Bilimler ve Edebiyat Alanlarında

Şinâsi (1826-1871), Türk edebiyatı ve kültürüne getirdiği yenilikler ile düşünce hayatına yaptığı katkılar açısından Tanzimat döneminin en önemli fikir adamlarındandır. Paris'te gördüğü maliye tahsilinin yanı sıra Bibliotheque

¹ Bunlar arasında, 1930'ların başlarında gerçekleştirilmiş olan Valikonağı Caddesi'ndeki Yayla Apartmanı, Maçka Caddesi'ndeki Azim Apartmanı ve Teşvikiye Caddesi'ndeki Güneş Apartmanı geçiş dönemi anlayışını yansıttıkları için ilginçtirler.

² İlk önemli eseri, 1900'lerin başlarında tamamladığı Kastamonu Hükümet Konağı'dır. Sırasıyla Sirkeci'deki Posta ve Telgraf Nezareti binasıyla (1909), Sultanahmet'deki Tapu ve Kadastro binasını (1910) ve Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki köşkünü (1913-16) yapmıştır. Vedat Bey'in kendisi için yaptırmış olduğu iki konaktan 1913'te yaptırmış olduğu ve Nişantaşı Palas adıyla tanınan ilk konağı 1960'larda yıkılmış, ancak, bunun bitişiğinde inşa edilmiş olan ikinci konak, mimarın sanatını en iyi yansıtan yapıtlardan biri olarak, varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. 1915-17 arasında Haydarpaşa ve Moda iskeleleri ile Karaköy'de Ziraat Bankası karşısında Seyr-i Sefâin Acentası'nı tamamlamış, fakat bu son yapıtı, 1950'lerdeki Karaköy Meydanı düzenlemesi sırasında yıkılmıştır. Vedat Bey'in İstanbul'daki diğer yapıları arasında Eminönü'ndeki Liman Hanı (1912, Mesadet Han), Karaköy'deki Muradiye Ham (1915), Üsküdar'daki Nemlizade Tütün Deposu (1925), Karaköy'deki Tahir Han (1935), Fatih-Tayyare Şehitleri Anıtı ve Cemil Topuzlu Köşkü dikkati çekmektedir. Bkz. Yavuz (1999b: 615-616).

Imperiale ve Doğu Dilleri Okulu'nda araştırmalarını tamamlayarak 1854'te İstanbul'a döndü. Tophane Kalemi'nde çalışmaya başladı. Bir süre sonra Meclis-i Maarif üyeliğine tayin edildi. Arkasından Meclis-i Maliye ve Encümen-i Dâniş'te de görev aldı.

Şinasi, resmi görevlerinin yanı sıra yayın faaliyetlerine de girişmiş ve Agâh Efendi ile ilk özel Türkçe gazete olan *Tercüman-ı Ahval*i 22 Ekim 1860'da yayımlamaya başlamıştır. Ancak altı ay kadar sonra bu gazeteden ayrılıp, 28 Haziran 1862'de *Tasvir-i Efkâr* gazetesini çıkardı. Gazetenin çıkışı büyük bir ilgiyle karşılandı ve kısa zamanda devrin özellikle yenilikçi düşüncelere sahip gençlerini çevresinde toplamayı başardı.

Şinasi faaliyet gösterdiği hemen her alanda bir yol açıcı özelliğe sahiptir. Tanzimat döneminde edebiyat, dil ve düşünce hayatının yeni bir yön almasında önemli rol oynamıştır. Şinasi'nin Türk edebiyatına getirdiği ilk yenilik, şiir alanında olmuştur. 1859'da yayınladığı ve Fransız şairlerinden yaptığı bazı tercümeleri ihtiva eden *Tercüme-i Manzume* ile Batı şiirinden bazı örnekleri derli toplu bir halde ilk defa Türk okuyucusuna sunmuştur. Bir bakıma Batı edebiyatı ile ilk temas bu eserle sağlanmıştır denilebilir. Şinasi başarılı bir şair değildir. Fakat Paris'ten döndükten sonra yazmaya başladığı Batılı tarzdaki şiirlerinde dikkati çeken unsur, Türk toplumunu bazı yeni fikirlerle tanıştırmasıdır. Şiirlerini topladığı, *Müntehabât-ı Eşâr'da* (1862) gelenekten farklı olarak, doğrudan doğruya sadelik fikrine yönelme hemen dikkati çeker. Getirmiş olduğu yeniliklerin bir diğeri ise şiirlerde mısra ve beyit bütünlüğünden çok, manzumenin bir fikir etrafında gelişmesidir. Şinasi'nin "Münacat"ında, modern astronomiden gelen bazı unsurların yanında, daha çok 18. yüzyıl rasyonalist filozoflarının etkileri dikkati çeker. Bunlardan başka Türk edebiyatının son tezkiresi kabul edilen *Hâtimetü'l-eşâr*'ı tamamlanamamıştır.

Şinasi'nin kaleme aldığı *Şair Evlenmesi* (1860), modern anlamda ilk telif Türk tiyatro eseridir. Aynı zamanda bu eser, Türk tiyatrosunun komedi türündeki ilk örneğini teşkil etmektedir.

Şinasi'nin o günkü yazı dilinin sadeleşmesine yönelik ciddi çabaları vardır. Bu hususta yaptığı en büyük hizmet, kişinin düşündüğü gibi sade ve anlaşılır bir biçimde yazı yazma tarzını başlatmış olmasıdır. Şinasi o zamana kadar çok sık kullanılan bağlaçları azaltmak ve noktalama işaretlerini ilk defa kullanmakla bu sahada da bir yenilik başlatmıştır.

Tercüman-ı Ahval ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde yayımlanan makalelerinde Şinasi, açık bir şekilde ifade etmemiş olmakla beraber, meşruti bir rejime taraftar, parlamento fikrini benimsemiş bir Tanzimat aydını olarak görünür. Bu yüzden kısa bir süre sonra meşruti rejim uğrunda basın yoluyla mücadeleye başlayan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin fikir hocası kabul edilen Şinasi, başta Namık Kemal olmak üzere birçok Genç Osmanlı üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Daha da önemlisi, Batı'dan sadece teknolojilerin değil, düşünce yapısının da alınmasını ilk olarak sistemli şekilde savunan düşünce adamıdır¹ (Koloğlu 1994c: 180).

Türk fikir hayatında modernleşme açısından önemli katkıları olan bir diğer yurtdışı tahsilli, Ahmed Vefik Paşa'dır. Daha önce hayatı hakkında kısaca değindiğimiz Vefik Paşa, resmi görevlerinin yanında özellikle tiyatro ve lügatçilik alanında yol açıcı özellikte ciddi çalışmalar yapmıştır. Onun edebi faaliyetleri daha hayatta iken takdirle karşılanmış ve 1875'te Petersburg Cemiyet-i İlmîyesi'ne muhabir üye seçilmiştir. Özellikle Bursa valiliği sırasındaki edebi faaliyetleri hayatının en verimli dönemi olmuştur. Bu sırada Molière'in piyeslerini adapte ederek, onları sahneleme ve dolayısıyla halka tiyatroyu sevdirmeye imkânı bulmuştur. Türk edebiyatına ve Batı kültürüne vakıf olan Paşa, bu adaptasyonlarda kahramanların adlarına varıncaya kadar değişiklikler yapmış, mahalli ve yerli ifadeler kullanmıştır. Gerek kısa süren maarif nazırlıkları,

¹ Şinasi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmed Süreyya (1311, III: 172); Bursalı Mehmed Tâhir (2000, II: 267-270); Ahmed Refik (1341: 215-216); Gövsa (371); Akün (İA, XI, 545-560); Akyüz (1954: 397-405); Akıncı (1962); Tanpınar (1967: 155-188); Ülken (1994: 64-67); Koloğlu (1994c: 180-181); Ekiz (1999); Uçman (1999c: 593-595); TBEA, II, 925-928. Şinasi'yle ilgili arşiv belgeleri için bkz. BOA, HR.MKT, 33/27; BOA, HR.MKT, 36/44; BOA, HR.MKT, 39/5; BOA, HR.MKT, 41/36; BOA, HR.MKT, 41/52; BOA, HR.MKT, 42/14; BOA, İ. HR, 2384; BOA, İ. HR, 2425; BOA, İ. HR, 4032.

gerekse Bursa valiliği sırasında açtırmış olduğu yeni okullar ve bu okulların eğitim-öğretim programları hakkında yayımladığı talimatnamelerle o günkü eğitim sisteminde belirli ölçüde de olsa bir yenilik yapmayı başarmıştır.

Vefik Paşa, Türk aydınları arasında Türkçülük şuurunun uyanması yolunda önemli bilimsel eserler kaleme almıştır. Bunların en başında Türkçenin ilk sözlüklerinden biri olan *Lehçe-i Osmani* (1876) gelmektedir. Burada Paşa, ilk defa çeşitli Türk lehçeleri hakkında bilgiler ortaya koymuştur. Özellikle "Türk" maddesindeki dikkate değer bilgiler bakımından Ziya Gökalp tarafından Türkçülük akımının öncülerinden biri sayılmıştır. Rüştüyeler için yazdığı, *Fezleke-i Tarih-i Osmani* (1869) uzun yıllar okullarda ders kitabı olarak okutulmuştur. İlk olma özelliğini taşıyan bir diğer eseri ise, atasözlerini bir araya getirdiği *Atalar Sözü-Türkî Durûb-ı Emsâl* (1852) kitabıdır. *Sâlnâme-i devlet-i Osmaniye* (1847), *Hikmet-i Târih* (1863) ile Ebûlgazi Bahadır Han'ın eserinden çevirdiği *Şecere-i Türkî* (1864), Türkçülük akımı için ilk ciddi eserler olarak kabul edilmektedir. Vefik Paşa bunlardan başka, bazı önemli eserlerin çevirisini yaparak yayınlamıştır¹ (Uçman 1999a: 166, 167; TBEA, I: 41-42).

Türk Edebiyatında önemli bir yere sahip olan Cenap Şahabeddin (1871-1834) aslında Tıbbiye mezunu olup, Paris'te cilt hastalıkları üzerine üç yıl ihtisas görmüştür. Bu esnada edebiyat ve şiirle daha yakından ilgilenen şair, orada Fransız sembolist ve parnasyen şairleri tanımış, özellikle Verlaine'den büyük ölçüde etkilenmiştir. Aynı zamanda Charles Brevet'den Latince, Yunanca dersleri alarak genel kültürünü genişletmiştir. 1893'te İstanbul'a dönmüş ve Haydarpaşa Hastanesi'nde istihdam edilmiştir. Daha sonra Mersin, Rodos ve Cidde'de karantina doktoru ve sıhhiye müfettişi olarak çalıştı. Kısa bir müddet merkez müfettişliği yaptı. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Kebir-i Sıhhi üyeliği ile Daire-i Umur-ı Sıhhiye müfettişliği görevlerinde bulundu. 1914'te emekli olup, aynı yıl Darülfünun Edebiyat Fakültesi'ne ilk olarak Fransızca, daha sonra ise Batı ve Osmanlı Edebiyatı dersleri müderrisliğine tayin edildi. Bu

¹ Voltaire'den *Hikâye-i Hikemiye-i Mikromeğa*'yı, Fenelon'dan *Telemak*'ı Lesage'den Gil Blas Santillani'nin *Sergüzeşti* ile V. Hugo'dan *Hernan*'nin bir kısmını tercüme etmiş, ayrıca Ali Şîr Nevai'nin *Mahbûbü'l-Kulûb*'unu ve Koçi Bey Risalesi ile Halim Giray'ın *Gülün-i Hânan*'ını (1870) yayımlamıştır.

görevine ek olarak 1908'de atandığı Mekteb-i Mülkiye Kitâbet-i Resmiye müderrisliğinden Darülfünun'daki ders yoğunluğu sebebiyle ayrılmıştır (Çankaya, II: 959). Ancak Milli Mücadele sırasında derslerinde Kuva-yı Milliye aleyhinde konuştuğu ileri sürülerek, öğrencilerin yaptığı gösteriler sebebiyle diğer bazı hocalarla birlikte Darülfünun'dan ayrılmak zorunda kaldı (22 Eylül 1922). Bu olaydan sonra kendi köşesine çekilmiş ve ölümüne değin bilhassa sanat ve edebiyat konularında yazılar yazmıştır.

Cenap Şehabeddin, Tanzimat'tan sonra Batı edebiyatı etkisi altında ortaya çıkan yeni Türk şiirinde Abdülhak Hâmit'ten sonra en büyük yeniliği yapan şairler arasında yer alır. Yurtdışı tahsilini tamamlayıp İstanbul'a döndükten sonra *Mektep*, *Hazine-i Fünun*, *Maarif* ve *Malumat* dergilerinde yayımladığı şiirlerle "kelimelerle çizilen tablo" tarzında yeni bir şiir anlayışının ilk örneklerini ortaya koymuştur. Daha sonra *Servet-i Fünun* dergisinde Tefik Fikret ile beraber Türk edebiyatında yeniliğin ikinci devresini meydana getiren *Edebiyat-ı Cedide* akımının içerisinde yer almıştır. Bu akım içinde Cenab Şahabeddin denediği yeni şekiller, kullandığı özgün tamlamalar ve okuyucunun zihninde uyandırdığı farklı imajlar yüzünden eski edebiyat taraftarlarınca en çok eleştirilen şairlerden biri olmuştur. Şiirde ahenge büyük önem veren şair, bu sebeple hayatının sonuna kadar hece vezni yerine aruzu tercih etmiş, hece veznini ve sade Türkçeyi kullananları daima küçümsemiştir. Dil konusunda da, şiire ahenk verdiği için, Arapça ve Farsça ağırlıklı Osmanlıcada ısrar etmiştir (Uçman 1999b: 351; TBEA, I: 263).

Aynı zamanda büyük bir nesir ustası olan Cenap Şahabeddin, üsluba vermiş olduğu önemle sanatkârane Türk nesrinin önde gelen isimlerindendir. Nesrin sorunlarını ayrıntılı olarak incelemiş ve kendine göre oldukça sağlam temellere dayanan bir nesir estetiği kurmuştur. Ancak dilde sadeleşme hareketine karşı olması, terkipleri savunması, hece veznini ahenksiz bulması ve Türkçülük akımını bir propaganda olarak değerlendirmesi yüzünden de eleştirilerin hedefi olmuştur (Uçman 1999b: 351).

Cenab Şahabeddin'in eserlerine gelince, şiirlerinin yer aldığı ilk kitabı *Tâmât* 1887'de yayınlanmıştır. Daha sonra tüm şiirleri titiz bir çalışmayla bir araya getirilmiş ve 1984'te *Cenab Şahabeddin'in Bütün Şiirleri* ismiyle yayımlanmıştır. Aynı şekilde diğer eserlerinden *Hac Yolunda*, (1909 ve 1996), *Evrâk-ı Eyyam*, (1915 ve 1998), *Tiryaki Sözlere* (1918 ve 1978) ve *Avrupa Mektupları* (1919 ve 1996, 1997) da yeni harflerle tekrar neşredilmiştir. *Körebe* (1917) adlı bir oyundan başka, *Nesr-i Harb* (1918), *Nesr-i Sulh* (1918) ve *Vilyem Şekispiyer* (1931) adlarını taşıyan basılı eserleri de mevcuttur. *Alemdar* gazetesinde "Ramazan Hasbihalleri" başlığı altında yazdığı yazıları *İstanbul'da Bir Ramazan* adıyla 1994'te kitaplaştırılmıştır¹ (TBEA, I: 264).

Modernleşmeye olan katkıları önemli olduğu kadar geçirdikleri radikal dönüşüm ile memlekete döndükten sonra sergiledikleri tutum ve davranışlar açısından bakıldığında karşımıza oldukça ilgi çekici örnekler olarak üç ilmiyeli çıkar; Abdülkerim Amasî, Hoca Tahsin ve Selim Sâbit efendiler. Katkıları açısından değerlendirdiğimizde, fen bilimlerinde öğrenim gördükleri halde daha ziyade sosyal bilimle ilgili alanlarda kendilerini gösterdiklerinden, onları bu başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

Abdülkerim Amasî Efendi (?- 27 Ocak 1886), Hoca Kerim olarak bilinmesinin yanında İngiltere'de tahsil gördüğü için kendisine İngiliz Kerim lakabı da takılmıştır. İngiltere'den döndükten sonra İstanbul'da hocalık ve kitap telifiyle meşgul oldu². Mekke-i Mükerrreme ve İstanbul payesine kadar yükselen Hoca Kerim Efendi son döneminde Kâdî Beyzâvî tefsiri'ni akli ve çağdaş bilimlere uygulayarak okutuyordu (Aydüz 1999a: 58-59; Akün, DİA, XVIII: 198-206).

¹ Cenab Şahabeddin hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Rıza Tahsin (II, 1328: 78); Dizdaroğlu (1964); Tarakçı (DİA, VII: 346-349).

² Birçok talebe yetiştiren Hoca Kerim, önemli eserler kaleme almıştır. Bunlardan coğrafya ile ilgili olan *Tezkiretül'-ekalîm*'i (1851) Sultan Abdülmecid'e ithaf etmiştir. *Kıssa-i Selâmân ve Ebsâl* isimli kitabı, Abdurrahman Cami'nin eserinin tercümesidir (1882). Diğer eserleri, *Mîzânü'l-adl fi'lmantık ve Haşiye* (1882); *Zübde-i İlm-i Sarf ve Şerh-i Emsile* (1860); *Risâle-i Kazâ ve Kader* (1876); *Risâletün fi Tahkiki'l-hareketi'l-hâfıza li'z-zamân* (1880), *Risâle-i Rûh-ı İnsâniyye* (1876); *Câmi'ül-hakâik* (Şerhü Hidâyeti'l-hikme), *Hâşiye ale's-Siyelkûtî ale't-Tasavvurât* isimlerini taşımaktadır. Bunların dışında Abdülkerim Amasî'nin en mühim çalışması İbni Sina'nın *eş-Sifâ* isimli eserinin şerhi olup yarım kalmıştır. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir (2000, II: 10-11); Aydüz (1999a: 58-59).

Hoca Tahsin Efendi, (1811 - 1881) modern psikoloji alanında ilk eseri veren ve döneminin modernleşme faaliyetlerinde etkin rol alan önemli bir şahsiyettir¹. Hoca Tahsin Paris'te, tabii bilimlerin yanında mekanik, jeoloji ve özellikle daha önce de ilgilendiği astronomi ile kozmografya bilimleri üzerinde çalıştı. Döndükten kısa bir süre sonra tekrar Paris'e gitti (1862) ve orada sefaret imamı tayin edildi. O yıllarda Avrupa'yı saran materyalist felsefe akımına ilgi duydu. Hatta sarığını çıkartarak hasır şapka taktı. Bundan dolayı kendisine "Mösyö Tahsin" veya "Gâvur Tahsin" denildi. Diğer yandan Paris'e gelen Namık Kemal ve Yeni Osmanlılar ile yakın dostluklar kurdu.

İstanbul'da halka açık konferanslarla Darülfünun'da dersleri başlattı. Tabii ilimler konusunda verilen bu konferanslar mutaassıp çevrelerin tepkisini çektiğinden dolayı Hoca Tahsin Efendi ve yakın arkadaşı Cemaleddin Efganî Darülfünun'dan uzaklaştırıldı. Taşmektep'te isteyenlere fen bilimleri ve felsefe konularında dersler verdi. Ancak burada da rahatsız edildiğinden, memleketi Filat'a gitti (1874). Orada da tatsız bazı hadiselerle karşılaştı ve tutuklanarak İstanbul'a gönderildi. Kendisini himaye eden bazı devlet adamlarının sayesinde serbest bıraktırıldı. Bu arada Batı dünyası tarafından devamlı zarara uğratılan İslam dünyasının uyandırılmasını temin etmek amacıyla 1870'te Memalik-i İslamiye Coğrafya Cemiyeti'ni kurdu.

Münif Paşa'nın yardımıyla kütüphaneler müfettişliği görevine getirildi. Darülmuaallim'in son sınıf *kozmozğrafya ve müsellesat* hocalığına tayin edildi(1878). Arnavut kültürüne sahip çıkmak ve Arnavutça alfabesini hazırlamak gayesiyle kurulan *Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye*'nin alfabe hazırlama müzakerelerine katıldı (1879). Aynı sene *Cemiyet-i İlmiye*'nin kuruluşuna önyak oldu ve cemiyetin yayınladığı, *Mecmua-i Ulûma* makaleler yazdı.

Hoca Tahsin Efendi yalnız başına yaşadığı Taşmektep'teki odasını teleskoptan mikroskoba kadar çeşitli bilimsel cihaz ve aletlerle donatmıştır. Ülkede modern

¹ Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir (2000, I: 300-302); Mehmed Süreyya (1311, II: 51); Abdurrahman Şeref (1339: 183-186); Gövsa (176-177); Akün (DİA, XVIII, 198-206); Aydüz (1999: 600-601).

astronominin tanınmasına gayret etmiş ve bu alana ilgiyi artırmak ve duyulan ihtiyaca cevap vermek için *Mirâtü's-semâ* adıyla bir gökyüzü haritası, coğrafya öğrenimine yardımcı olmak üzere bir de yer küresi hazırlayıp bastırmıştır. Tecrübi ve tabii bilimlerde yeni buluşlar ve katkılar ortaya koymak yerine bu konularda Batı'da yapılan son çalışmaları zamanın Türk aydınlarına anlaşılabilir bir şekilde iletmeye çalıştı¹. Türkiye'de modern psikoloji yolunda ilk deneme olan “Psikoloji yahut İlm-i Rûh” (1892) gibi önemli birçok eseri vardır².

Selim Sâbit Efendi (1829 - 1911) eğitim tarihimiz açısından ayrı bir yere sahiptir. Paris'te aldığı fizik ve kimya eğitiminden sonra döndüğü İstanbul'da Numune Mektebi'ni açtı. Bu okulda, Batılı bir eğitim modelini uygulamaya koydu. Fakat mutaassıp çevrelerin baskısıyla görevden alınarak sırayla Gümrük ve Nafia nezaretlerine memur edildi. Daha sonra çeşitli mekteplerde hocalık ve idarecilik görevlerinde bulundu. Özellikle Darülmualimin'de psikoloji ve metodoloji dersleri verdi. Çok farklı alanlarda önemli eserler veren ve birçok okul kitabı yazan Selim Sâbit, Türkiye'de pedagojinin yerleşmesinde öncü rol oynamıştır³ (Temizyürek 1999: 521).

Genel olarak Batı'ya gönderilen öğrenciler, yüksek okullarda eğitimin modernleşmesi ve ordularda askeri yeniliklerin yerleşmesi konularında gerek idareci ve gerekse öğretim kadrolarında aldıkları görevlerle önemli roller üstlenmişlerdir. Eser sahipliği açısından bakıldığında ise, tespit edebildiğimiz kadarıyla 96 kişinin telif ve tercüme olarak eser bıraktığını biliyoruz. Bu kişiler,

¹ Bkz. Aydıöz, YVOA, II, 601; Akün (DİA, XVIII, 198-206); Abdurrahman Şeref (1339: 183-186).

² Eserlerinin tamamı Türkçedir. *Esrâr-ı âb u hava*, Darülfünun'un ilk açıldığı dönemde su konusunda halka verdiği konferansın metnidir, *Esâs-ı İlm-i Heyet, Târîh-i Tekvin yahut Hilkat* (1892). *Mürebî-i Etfâl* ve *Usûl-ı Fenn-i Felâhet Kimyâ-yı Zirâat* (1874) eserlerini, Mahmud Nedim ile birlikte hazırlamıştır. Nevâmis-i Tabîiyye. Volney'in çevirisidir. Bu eserlerin yanında başta *Mecmua-i Ulûm* olmak üzere çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmış birçok makalesi vardır. Aynı zamanda şair de olan Hoca Tahsin'in felsefi şiirleri önemlidir (İnal 1930, III: 1871-1882).

³ Eserlerinden *Sarf-ı Osmânî* ve *Nahv-i Osmânî*, gramer kitaplarıdır. Alfabe öğrenimini modern eğitim esaslarına göre düzenleyen *Elifbâ-yı Osmânî* önemli bir ders kitabıdır. *Rehnûmâ-yı Muallimin* isimli eser ise İslah-ı Mekâtıp Komisyonu'na sunulmuştur. Diğer eserleri ise, *Tahvîl-i Mikyas Levhaları*, *Miyâr'ul-keîâm*, *Muhtasar Hesap Risalesi*, *Muhtasar Coğrafya Risalesi*, *Muhtasar Târîh-i Osmânî*'dir. Hayatı ve eserleri hakkında bkz. BOA, DH.SAİD, 1/260; Bursalı Mehmed Tahir (2000, II: 250-251); Kodaman (1999: 29, 33, 96, 165); Akyüz (1993: 176-180); Temizyürek (1999a; 1999b: 521).

kendi alanlarındaki eserlerin tercümesini yaparken, yabancı terimlerin yerlerine Türkçelerini koymak suretiyle bilim ve sanat literatürünün oluşmasına da katkıda bulunmuşlardır.

Yurtdışı tahsilliler, hemen her alanda ilkleri memleketlerine taşımışlar, modern biliminin ve sanatın ülkeye sokulmasına öncülük etmişlerdir. Fakat dışarıda kazandıkları bu bilgileri, kendilerine mal edip, yeniden üretimini sağlama açısından bakıldığında, çok da başarı sağlayamadıkları görülmektedir. Yukarıdaki örneklerimiz içinde olduğu gibi hayatlarını bilime adanmış, mucit bilim adamlarımız ve düşünürlerimiz elbette mevcuttu. Batı'yı çok iyi özümsemiş olan bu kişiler, kazandıkları bilimsel mantaliteyi kendi değerleriyle mecz etmek suretiyle yeni ve özgün bilgiye ulaşma yönünde olağanüstü bir gayret içerisindeydiler. Ancak, bunlar ülkelerine döndüklerinde oldukça kıt imkanlarla yüz yüze kalıyorlardı. Öğrendiklerini yeniden üretmek bir yana, çoğu zaman bilgilerini doğru dürüst öğrencilerine aktarabilecekleri bilimsel bir ortamdan bile yoksunlardı. Avrupa'daki gibi çalışacakları donanımlı laboratuvarlar olmadığı¹ gibi bunu sağlayacak bilimsel bir çevre ve anlayıştan da uzaktılar. Her türlü yetersizliğe ve olumsuzluğa rağmen kendi imkanlarıyla bir şeyler yapmaya çalışıyorlardı. Fakat bu çabalar kişiseldir ve doğal olarak böyle kişilerin sayısı, yekûna bakınca oldukça sınırlı kalmaktadır. Nitekim bilimin en önemli kaynağı olan modern üniversitenin kurulmasında tüm çabalara rağmen oldukça geç kalınmış, bu da ülkede bilimsel zihniyetin teşekkülünü ve yerleşmesini olumsuz yönde etkilemişti².

Yurtdışı tahsile gönderilenlerin birçoğu, ülkelerine döndüklerinde özellikle bilimsel ortamın yetersizliği, ilgisizlik, rekabetçi bir anlayışın olmayışı, sadece bilginin taşınmasıyla yetinme gibi sebeplerden dolayı muhtemelen başlarda sahip oldukları, memleketlerine katkıda bulunma iştah ve hevesini zamanla kaybediyorlardı. Hatta bilgilerini güncelleme isteği bile yok oluyor, atandıkları

¹ Tıp fakültesindeki laboratuvarların yetersizliği hakkında bkz. Sağlam (1991: 103, 104; 108, 114).

² Osmanlı'da Tanzimat'tan itibaren birkaç kez Üniversite, yani Dârülfünun kurulması için teşebbüs edildiği halde 1900'e kadar başarı sağlanamamıştır. Bkz. İhsanoğlu (1992: 397-439); Siler (1992).

okullarda öğrencilerine eski bilgilerle, rutin bir şekilde ders vermekle yetiniyorlardı¹. Halbuki bilimin gelişmesi, sürekli ve sistemli bir çalışmayla mümkündür. Bu konuda ciddi ve planlı bir teşvik olmadığı gibi mesleki yükselmenin de bir koşulu değildi. Yani üretsen de üretmesen de çok bir şey değişmiyordu.

Neticede modernleşme projesi, kişisel gayret ve tercihten çok şümullü, gerçekçi ve uzun vadeli bir devlet politikasını gerektirir. Osmanlı Devlet adamlarının modernleşme algısı, bu konudaki başarının veya başarısızlığın sınırlarını belirlemektedir. Osmanlı'daki anlayış, pragmatik ve kısa vadeli bir sonuca yönelikti. Avrupa'dan hazır bilgi ve teknoloji alınacak, aradaki fark bir an önce kapatılacaktı. Kuşkusuz, bunda gecikmişlik saikının ve köklü reformlar için gerekli olan zaman kıtlığının payı büyüktü. Fakat Batı düşüncesinin insanı merkeze alan ve onun mutluluk ve refahını amaçlayan yönü fark edilememişti. Dolayısıyla bu yolda sürekli ilerlemeyi hedefleyen üretken bir bilimsel zihniyetin çözümlenmesi de mümkün olamamıştı. Modernleşmede önemli bir yol kat edilmesine rağmen baştan itibaren hüküm süren yüzeysellik sorunu tam anlamıyla aşılammıştır. Bu bağlamda Osmanlı'da 19 yüzyılda kurulan bilgi üretim ve eğitim sistemi, Batı bilimini tam manasıyla anlayıp, ülkeye taşımada yetersiz kalmıştır (Tekeli 1993:196). Bilgi üretiminden ziyade aktarma kolaycılığının tercihi, yurtdışı tahsillilerin de katkılarının mahiyetini belirlemiş, birkaç istisna dışında, onları taşıyıcılıkla sınırlamıştır.

Gerçek manada modernleşme için bir ülkenin bilim adamları ve entelektüellerinin her şeyden önce kendi kültürlerinin yanı sıra dünyanın belirgin diğer kültürlerinin tarihi derinliği içerisinde, bütün boyutları ve dinamikleriyle çözümlemiş ve tanımış olmaları gerekmektedir. Bu şekilde sahip oldukları bilgi ve bilinç temeli üzerinde yeni yaratıcılıklar içine girmelidirler (Yediyıldız 2003: 7). Evrensel nitelikte özgün düşünce ve tasarımlara ulaşılabilmesi, keşif ve icatlar yapılabilmesi, ancak bu şekilde gerçekleştirilebilir. Toplum bu bilginin bilincine ancak bu bilgiyi kendi dilinde okuyup öğrenebildiği zaman varabilir (Yediyıldız

¹ Bu hususta Tıbbiye'deki örnekler için bkz. Sağlam (1991: 105, 106, 119-120, 121).

2003: 4). Doğrusu yabancı dille anlatılanların anadildeki gibi öğrenilebilmesi de mümkün değildir. Nitekim Osmanlı'nın modernleşme sürecinde yüksek öğretimin yabancı dil tahakkümüne girmesi, bu bilincin eksikliğine yol açmıştır. Aslında, bu zamanla aşılacak üzere, başlangıçta zorunlu olarak tercih edilmişti. Zaten bilimsel anlamda görülen bazı ciddi pırıltılara, Türkçülük akımının güçlendiği ve eğitimin Türkçe verilmeye başlanmasıyla birlikte incelediğimiz dönemin sonlarında rastlanmaktadır.

Özgün bir çağdaşlaşma veya modernleşme hususunda ilk ciddi ve bilinçli adım, Mustafa Kemal Atatürk tarafından atılmıştır. Atatürk'ün temel amacı, Batı'daki hazır bilimi alıp kullanmaktan çok, bilimin tarihi serüvenini ve dünyadaki mevcut durumunu analiz ederek anlayıp, özümseydikten sonra hem fen bilimlerinde hem de sosyal bilimlerde yeni buluşlara ve uygulamalara imza atmaktır. Bunun için tarih öncesi medeniyetlerin dilleri ve kültürleriyle ilgili bölümlerin açıldığı, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi kurulmuş ve bu çerçevede İstanbul Üniversitesi yeniden düzenlenmiştir (Yediyıldız 2003: 6).

SONUÇ

Araştırmamızın ortaya koyduğu bir dizi önemli sonuca ulaştık. 1830'dan itibaren bir devlet politikası olarak benimsenen yurtdışına öğrenci gönderme politikası, bazı inkıtalara uğramasına karşın tahta geçen her Osmanlı Padişahı tarafından devam ettirilmiştir. Bu öğrencilere sosyal ve kültürel açıdan bakıldığında, çoğunun orta gelir seviyesine mensup oldukları, doğum yerlerine itibar edildiğinde de çok farklı bölgelerden geldikleri görülür. Babalarının mevki ve mansıbından çok, okullarında başarılı olanların tercih edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, yüksek mevki sahibi olanların çocuklarının çoğunun da başarılı oldukları hesaba katılırsa, devlet bursuna bağlanmada, bariz bir iltimasın varlığına rastlanmamaktadır. Gönderilenlerin gitmeden önceki öğrenim durumları dikkate alındığında, hemen hepsinin İstanbul'da bulunan modern usulde kurulmuş okullardan mezun oldukları anlaşılır. Zaten en büyük amaç, bunların döndüklerinde yürürlüğe sokulan medeniyet projesini devam ettirmeleridir.

Batı'ya gönderilen öğrenciler arasında küçümsenemeyecek oranda gayrimüslime rastlanmaktadır. Bu hususta herhangi bir ayrımcılığın emaresi yoktur. Gayrimüslimler arasında bilhassa Ermenilerin çoğunlukta oldukları da bir gerçektir.

Öğrencilerin yurtdışındaki durumlarına geldiğimizde, bilhassa ciddi bir denetim sorunu yaşandığını tespit edebiliyoruz. Bunun için Paris'te çok daha önce tesisi düşünüldüğü halde gerçekleştirilemeyen bir okul açılmıştır. Paris'teki tüm öğrencilerin nezaretini de üstlenen Mekteb-i Osmani yaş büyüklüğü, dil öğrenmedeki güçlükler, bir türlü sağlanamayan disiplin gibi birbirine bağlı çeşitli sebeplerle başarısız olmuş ve kapatılmak zorunda kalınmıştır. Uzun süreli olmayan birkaç inkıtanın dışında, ciddi ekonomik güçlüklerle rağmen, Batı'ya öğrenci gönderme politikasından vazgeçilmemiştir. Fakat son dönemlere kadar özellikle öğrencinin başarısızlığı durumunda, devletin yaptığı masrafların tazminine yönelik her hangi bir girişim de göze çarpmamaktadır. Bu konuda ilk adım II. Abdülhamid döneminde atılmış, yurtdışı öğrenimi hakkında daha

sonraki düzenlemelere de esas teşkil edecek kapsamlı bir düzenleme hazırlanmıştır

Son dönemlerde II. Abdülhamid rejimine karşı yükselen Jön Türk muhalefeti, Osmanlı Devleti'nin yurtdışı eğitim politikalarını etkilemiştir. Bilhassa Fransa'daki Jön Türklerin faaliyetlerinin önüne geçilebilmesi adına Paris ve Cenevre'de çeşitli okullarda öğrenim gören birçok Jön Türk'e bir bakıma siyasi rüşvet olarak addedilebilecek öğrenci bursu bağlanmıştır.

En fazla öğrencinin gönderildiği ülke, Fransa olmuş, son dönemlerde bu hususta Almanya da ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Özellikle askeri alanda ihtisas yapmak üzere Almanya'ya çok sayıda subay gönderilmiş ve bu da Osmanlı ordusunda bir Alman ekolünün oluşmasına yol açmıştır. 19. yüzyılın parlayan yıldızı Paris'in tüm Avrupa ve dünya için kültür, bilim ve sanatta bir cazibe merkezi olması, Fransa'nın yurtdışı tahsildeki önceliğinin başlıca sebeplerinden biridir. Diğer taraftan bu ülkede öğrenim gören öğrenciler vasıtasıyla Batı bilim ve kültürünün Fransız veçhesi ülkeye taşınmıştır. Öğrenci gönderilen ülke seçiminde, uluslar arası ilişkilerin rolünün yanında öğrenim maliyetleri ve öğretim kurumlarının kalitesine de itibar edilmiştir. Bu bakımdan denizcilik konusunda tercih edilen İngiltere'ye pahalı oluşu sebebiyle diğer alanlarda pek öğrenci gönderilmemiştir. Dolayısıyla özellikle disiplinli ve yüksek teknolojilerle donanmış ve Avrupa'nın iddialı ordularından birine sahip Prusya'nın (Almanya) yeğlenmesi de boşuna değildir.

Devlet bursu verilen öğrenciler, askeri eğitimde, temel ve sosyal bilimlerde, tıp ve sağlık, teknik ve mühendislik, ziraat ve veterinerlik ile güzel sanatlar gibi hemen her alanda Avrupa'nın en önemli eğitim kurumlarında öğrenim görmüşlerdir. Ele aldığımız tarihi süreçte, başarısız olanların sayısının çok fazla olmadığı görülmektedir. Başarısızlık, başta denetim sorunu olmak üzere dil ve yaş hususunda bir dizi problemten kaynaklanmıştır.

İstihdam konusuna gelirse, öğrencilerin yetiştikleri alanlarda ve devletin ihtiyaç duyduğu yerlerde görevlendirildiklerini, bu konuda bir gecikme veya bir sorun yaşanmadığını tespit ettik. Hatta başarısız olanlardan bile azami faydanın sağlanabilmesi adına devlet kadrolarına yerleştirilenler olmuştur. Özellikle ülkedeki modern eğitim kurumlarında yavaş yavaş yabancı öğretim elemanlarının yerini almışlar, ileride teşekkül edecek milli eğitimin ilk nüvelerini atmışlardır. Gerek askeri ve gerek mülki olarak çok önemli rütbe ve mevkilere ulaşmışlar, içlerinden sadrazamlar, nazırlar, mebuslar veya milletvekilleri, bazı önemli kurum müdürleri ve ordu komutanları çıkmıştır.

İncelediğimiz yetmiş sekiz yıllık süreçte, en yeni bilgi, beceri ve teknolojiler Batı'ya gönderilen öğrenciler vasıtasıyla ülkeye taşındı. Hatta bazıları yaratıcı zihniyetle önemli keşif veya icatta bulundular. Fakat devletin, herkesten beklentisinin bu yönde olmayışı veya sadece taşıyıcılıkla yetinir oluşu, köklü ve özgün bir bilimsel anlayışın tutunmasına engel olmuştur. Bilginin üretimi ve dönüşümü yolunda, bazı pırıltılar mevcut olmasına karşın, cılız ve münferit çabalarla sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu meselenin ciddi bir devlet politikasıyla genele teşmili başarılamamıştır. Dolayısıyla modernleşmenin ithalci yönü, birkaç istisnai örneğin dışında, yurtdışı tahsilliler tarafından da aşılamamıştır. Her ne kadar öncü konuma sahip olmaları itibarıyla bugünkü gelinen noktada Türk modernleşmesine yaptıkları katkıyı inkar etmesek de onlar vasıtasıyla, Batı'nın bilgi ve teknolojisinin ülkeye taşınması veya tanıtılmasının ötesine geçilememiştir.

Burada Atatürk'ün sunduğu modernleşme reçetesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Yurtdışına öğrenci gönderme politikalarının oluşturulmasında, O'nun, kendi kültürel ve milli unsurlarımızı hesaba katan, özgün ve yaratıcı çağdaşlaşma modelinin takip edilmesinin gerekliliği açıkça görülmektedir. Bu model, Batı'nın ilerlemeyi hedefleyen özünün benimsenip, kendi kültürümüz ve milli bilincimizle uzlaştırılarak, yeniden üretilebilmesine dayanmaktadır. Yoksa Atatürk, yalnızca taşıyıcı bir konumun ilerlemek için yeterli olmadığının bilincindeydi. O'nun

ithalatçı ve hazırıcı bir zihniyetin yerini üretici ve çalışkan bir millet oluşturma gayreti bundandır.

KAYNAKÇA

A) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA) KAYNAKLARI

1) Hattı Hümayun Kataloğu (HAT)

17976, 18037, 18272, 18445, 18615-D, 25932-B, 25942, 26020, 26020-A, 26117, 26117-A, 26117-B, 26141, 26227-B, 28874, 28894, 28921, 28921-A, 32265, 32265-A, 32265-B, 32273-A, 32281-E, 32281-F, 32283-I, 32989, 32989-J, 33474, 33714-F, 33726-A, 33733-F, 34960-A, 34983-F, 37041-A, 37471-A, 37497-J, 37498-G, 37505-D, 37507-B, 37529-F, 37684, 37709, 37709-A, 40833-B, 46343, 46397, 46403, 46423-C, 46435-E, 46438, 46439-C, 46720-D, 46720-E, 46720-F, 46734, 46746-B, 46750-A, 46750-B, 46752-D, 46760-F, 46848-B, 46862, 46862-A, 46862-B, 47197, 47233, 47260-D, 47260-Ç, 47283-G, 48162-O, 48162-U, 48162-Z/1, 48162-Z/2, 48162-Z/6, 48288, 48288-A, 58118, 58137, 59189, 59197-D, 59197-E.

2) İradeler 1255-1310 Katalogları

a) İrade Dahiliye (İ. DH.): 8143, 14843, 16278, 16821, 19892, 22432, 27360, 29726, 34563, 35547, 43199, 44157 69217, 82658, 87238, 87912, 88898, 93248, 96996, 97135, 100246.

b) İrade Hariciye (İ. HR.): 4, 39, 99, 148, 149, 259, 357, 453, 556, 599, 1008, 1126, 1276, 1463, 1844, 1863, 2049, 2148, 2161, 2380, 2384, 2425, 2449, 3039, 3974, 4032, 4270, 4547, 4734, 4764, 4822, 4985, 5812, 6343, 7068, 7197, 7202, 7286, 7299, 7549, 7683, 7729, 7743, 7976, 7978, 8304, 9562, 9842, 10274, 10502, 10894, 11155, 11537, 11763, 12075, 12192, 12682, 15259, 15379.

c) İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.): 4973.

3) İradeler 1310-1334 Katalogları

İrade Adliye ve Mezâhib (İ. AZN.): 6, (18 C evvel 1322).

a) İrade Askeri (İ. AS.): 5, (16 Şevval 1310); 12, (24 Muharrem 1311); 16 (22 Zilhicce 1315); 10, (28 Receb 1314).

b) İrade Bahriye (İ. BH.): 2, (26 C evvel 1328).

c) İrade Dahiliye (İ. DH.): 34, (26 Zilkade 1318).

d) İrade Hariciye (İ. HR.): 12, (25 Safer 1311); 5, (01 Safer 1312); 9, (28 C evvel 1312); 14, (09 Şaban 1314); 7, (26 Şaban 1314); 16, (23 C ahir 1317); 2, (07 R.evvel 1317); 13, (14 Receb 1311); 3, (12 R ahir 1313); 19, (22 C.ahir 1313); 12, (21 Şevval 1313); 9, (08 Safer 1317); 15, (24 C.ahir 1321); 30, (30 Receb 1325).

e) İrade Hususi (İ. HUS.): 27, (17 Şevval 1311); 80, (20 C evvel 1312); 45, (19 Zilhicce 1310); 10, (04 Zilhicce 1315); 121, (29 R.ahir 1316); 86, (23 C.evvel 1316); 47, (22 Şevval 1313); 57, (29 Zilkade 1313); 130, (26 Zilkade 1320); 14, (05 Receb 1315); 67, (25 Şaban 1315); 23, (02 R.ahir 1316); 63, (21 Şaban 1313); 64, (17 Şaban 1313); 96, (04 Zilkade 1310); 97, (14 Zilkade 1310); 46, (14 C.evvel 1312); 69, (27 Ramazan 1310); 106, (28 R ahir 1315).

f) İrade Maarif (İ. MF): 3, (11 Şevval 1321); 5, (20 Safer 1313).

g) İrade Maliye (İ. ML): 7, (04 Şaban 1315); 22, (27 R.evvel 1316); 29, (29 Şevval 1315); 19, (19 Ramazan 1315).

h) İrade Orman ve Maadin (İ. OM.): 1, (17 Şevval 1311); 1 (18 R.ahir 1312); 2, (09 Şevval 1312); 2, (23 Şevval 1311).

ı) İrade Taltifat (İ. TAL.): 19, (09 Şevval 1310); 120, (17 Şevval 1311); 37, (10 Muharrem 1314); 102, (28 R ahir 1318); 106, (26 Şevval 1313); 111, (30 R evvel 1311); 126, (20 R evvel 1311); 132, (28 Muharrem 1310).

i) İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF.): 5, (05 Zilhicce 1312).

4) Cevdet Tasnifi (C.)

a) Cevdet Askeri (C. AS.): 3729, 4493, 8251, 20294, 23444, 24599, 29175, 32082, 32428, 37913, 42200, 44992, 48108, 51537, 54029, 54161.

b) Cevdet Dahiliye (C. DH): 14736, 14961.

c) Cevdet Hariciye (C. HR.): 6708, 6802.

d) Cevdet Maarif (C. MF): 622, 2232, 2246, 2360, 2521, 2534, 2736, 3107, 3401, 3402, 3635, 4723, 4872, 7723, 8291.

e) Cevdet Maliye (C. ML.): 23031.

f) Cevdet Sıhhiye (C. SH.): 524, 606, 975.

5) Dahiliye Nezareti Tasnifi

Sicil-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH. SAİD): 1/260, 22/293

6) Hariciye Nezareti Tasnifi

a) Hariciye Mektubi (HR. MKT): 1/62, 1/76, 2/83, 17/48, 21/13, 23/86, 33/27, 34/1, 36/44, 39/5, 39/75, 41/26, 41/36, 41/52, 42/14, 43/27, 56/75, 63/25, 69/24, 71/17, 76/84, 89/77.

b) Hariciye Siyasi (HR. SYS.): 206/23.

7) Bâbiâli Evrak Odası (Beo) Sadâret Tasnifi (A)

- a) Sadâret Amedî Kalemi Evrakı (A.AMD.): 2/26, 4/48, 33/40, 48/48, 53/97, 74/9, 77/69, 77/83, 78/98, 80/18.
- b) Sadâret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN.): 8/25, 122/74, 127/45.
- c) Sadâret Divan Mühimme Kalemi Evrakı (A.DVN.MHM.): 3/27, 10/79.
- d) Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT.): 10/82, 150/60, 186/12, 199/91, 205/8.
- e) Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.) 245/83, 293/30, 304/40, 444/3, 493/67, 730/2.
- f) Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâir Evrakı (A.MKT.NZD.): 119/76, 147-65, 267/55, 422/37.
- g) Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyet Evrâkı (A.MKT.UM.): 131/55.

8) Yıldız Tasnifi:

- a) Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.): 177/86, 198/56, 199/19, 244/46, 313/19, 327/122, 334/103, 345/82, 355/42, 389/3, 395/20, 443/9, 444/111, 445/107, 479/38.
- b) Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES.): 32/27, 107/25, 107/35, 107/83, 109/8, 110/97, 111/4, 112/15, 112/21, 114/18.
- c) Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 127/84, 149/110.
- d) Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV.): 17/19, 28/47, 45/4, 52/33, 57/43, 71/103, 76/116, 77/17, 84/91, 86/35, 87/48, 91/17, 93/105, 94/45, 98/88, 136/61, 138/92, 140/32, 158/152, 171/22, 184/31,

184/60, 185/51, 191/51, 191/127, 195/75, 196/54, 200/13, 200/90, 200/107, 201/46, 201/104, 202/81, 204/89, 207/13, 211/52, 216/55, 216/108, 218/78, 220/162, 221/2, 221/26, 221/53, 221/124, 223/90, 276/92.

e) Yıldız Perakende Evrâkı Askeri Maruzât (Y.PRK.ASK.): 16-21, 18/50, 19/41, 19/60, 19/61, 19/63, 21/14, 22/1, 23/13, 23/46, 24/29, 25/36, 25/39, 26/11, 26/65, 27/23, 27/51, 27/58, 42/34, 59/55, 65/125, 77/86, 83/5, 86/58.

f) Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.): 9/63, 39/84, 41/79.

g) Yıldız Perakende Evrâkı Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.): 12/3, 21/42, 23/23, 31/57, 56/34, 64/33.

h) Yıldız Perakende Evrâkı Dahiliye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.DH.): 11/22, 11/68.

ı) Yıldız Perakende Evrâkı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.): 12/78, 21/33, 30/84, 31/12, 37/68, 40/14.

i) Yıldız Perakende Evrâkı Hazine-i Hassa Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.HH.): 14/34, 29/45, 33/28.

j) Yıldız Perakende Evrâkı Hariciye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.HR.): 21/78, 28/60, 28/87, 32/59.

k) Yıldız Perakende Evrâkı Maarif Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.MF.): 3/14.

l) Yıldız Perakende Evrâkı Maliye Nezareti Maruzat (Y.PRK.ML.): 18/39, 18/83, 18/84, 18/92.

m) Yıldız Perakende Evrâkı Maiyet-i Seniyye ve Yaverân Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MYD.): 10/27, 10/40.

n) Yıldız Perakende Evrâkı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT.): 7/116.

o) Yıldız Perakende Evrâkı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB.): 9/98.

9) Şura-yı Devlet Tasnifi (ŞD.)

21/12, 213/17, 516/32.

10) Meclis-i Vükela Mazbataları Tasnifi (MV.)

37/12, 60/48, 66/76, 82/28, 86/47.

KAYNAKLAR, ARAŞTIRMALAR ve BAŞVURU ESERLERİ

ABDURRAHMAN Şeref. *Tarih Musahebeleri*, İstanbul, 1339.

ACUN, Ramazan. "Towards a Prosopography of the Ottoman Empire: Generalising From a Project on the Students Reading for Higher Degrees Abroad", *IXth International Congress of Economic History of Turkey*, (20-23 August 2002, Dubrovnik, Croatia), Ankara, TTK, 385-393.

ADIVAR, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1991.

AHMED Lütü Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I-IV, İstanbul, Tarih Vakfı – YKY, 1999.

AHMED Refik(Altınay).“Şinasi'nin Berâ-yı Tahsil Paris'e Gitmesi", *TTEM*, sayı: 86, 1341(1925): 215-216.

AKINCI, Gündüz. *Türk-Fransız Kültür İlişkileri*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1973.

----- . *Batıya Yönelirken Şinasi*, Ankara, Kurtuluş Matbaası, 1962.

AKOL, K. "Asaf Derviş Paşa", *Cerrahpaşa Tıp Bülteni*, II/3, 1968: 349-355.

AKŞİN, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987.

----- (Ed.), *Türkiye Tarihi, 3, Osmanlı Devleti 1600-1908*, Ankara, Cem Yayınevi, 1992.

AKTEPE, Münir. "'Düinkü Fransızlar Blak Bey ve Oğlu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33 (1980/81): 255-270.

AKÜN, Ömer Faruk. "Şinasi", *İA*, XI: 545-560.

----- . "'Ahmed Vefik Paşa", *DİA*, II, 1988-: 143-157.

----- . "Hoca Tahsin", *DİA*, XVIII, 1988-: 198-206.

AKYILDIZ, Ali. *Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul, Eren Yayınları, 1993.

AKYÜZ, Kenan. "Şinasi'nin Fransa'daki Öğrenimi ile İlgili Bazı Belgeler", *Türk Dili*, sayı:31, 1954: 397-405.

AKYÜZ, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 4. baskı, İstanbul, Türk Koleji Yayınları, 1993.

ALSAÇ, Üstün. *Türk Mimarlığı*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

ALANTAR, H. "Prof. Kadri Raşit Anday", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. 12 (1949): 47-49.

ANABRITANNICA GENEL KÜLTÜR ANSİKLOPEDİSİ, "Redhouse, James William", XVIII, İstanbul, 1990: 326.

ARAI, Masami. "Tanzimat'tan Sonra Batı'ya Gönderilen Türk Öğrencileri ve Bunlar Üzerinde Yapılacak Araştırmaların Önemi", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, Ankara, Milli Kütüphane Yayınları, 1991: 281-285.

ARTEL, Tarık. "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat I*, 2. baskı, İstanbul, MEB Yayınları, 1999: 491-510.

ATASOY, Ali Rıza. *Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1945.

AYDIN, M. "Edhem Paşa, İbrahim", *DİA*, X, 418-420.

AYDIN, M. Bedizel. "Asaf Derviş Paşa", *YYOA*, I, YKY, 1999a: 254.

----- . "İsmail Paşa", *YYOA*, I, YKY, 1999b: 675-676.

AYDÜZ, Salim. "Abdülkerim Amasî (Hoca Kerim)", *YYOA*, I, YKY, 1999a: 58-59.

----- . "Derviş Paşa (Kimyager)", *YYOA*, I, YKY, 1999b: 375-376.

----- . "Salih Zeki", *YYOA*, II, YKY, 1999c: 496-497.

----- . "Tahsin Efendi (Hoca)", YVOA, II, YKY, 1999d: 600-601.

BALİ, Rifat N. "Hodara, Menahem", YVOA, I, YKY, 1999: 566.

BARLAS, Ülfıye. "Ord. Prof. Dr. Akıl Muhtar Özden (1877-1949) ve Bilime Katkıları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 10, (Haziran 2001), 207-220.

BATUR, Afife. "Balyan, Agop", YVOA, I, YKY, 1999a: 288.

----- . "Balyan, Nigoğos", YVOA, I, YKY, 1999b: 291-292.

----- . "Balyan, Sarkis", YVOA, I, YKY, 1999c: 292.

BAYKARA, Tuncer. *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992.

BEKMAN, Muzaffer. *Koyunçığeği*, Ankara, Ziraat Vekaleti Neşriyatı, 1943.

BERK, Nurullah. *Türk Heykeltıraşları*, İstanbul, Güzel Sanatlar Akademisi, 1937.

BERK, Nurullah ve Hüseyin Gezer. *50 Yılın Türk Resim ve Heykeli*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1973.

BERKES, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara, Bilgi Basımevi, 1975.

-----, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Doğu-Batı Yayını, 1978.

BERKÜREN, Tahsin ve Aykut KAZANCIGİL. *Galatasaray Lisesi Mezunları(1871-1996)*, İstanbul, ARC, 1997.

BEYDİLLİ, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995.

BİLİM, Cahit. "Paris'teki Osmanlı Okulu: Mekteb-i Osmani", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I/2, (Mayıs, 1989), Eskişehir: 215-231.

BİRİNCİ, Ali. "Refik Nevzad", *YYOA*, II, YKY, 1999: 455-456.

----- . *Tarihin Gölgesinde, Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001.

BOYAR, S. Pertev. *Türk Ressamları*, Ankara, 1948.

BURSALI Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, (tıpkı basım), Ankara, Bizim Büro Basımevi, 2000.

CEZAR, Mustafa. *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.

----- . "Güzel Sanatlar Akademisinde 100.Yılda Mimar Sinan Üniversitesine", *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*, İstanbul, 1983: 5-84.

----- . *Müzeci ve Ressam Osman Hamdi Bey*, İstanbul:Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 1987.

CHAMBERS, Richard L. "Notes on the Mekteb-i Osmanî in Paris, 1857-1874", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The*

Nineteenth Century, ed. By W. Polk and R. Chambers, London, 1968: 313-329.

ÇANKAYA, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, I-VIII, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1989.

ÇARK, Y., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953.

ÇELİK, Yüksel. "Topuzlu, Cemil", YVOA, II, YKY, 1999: 626-628.

ÇETİN, Atilla. "Reşad Fuad Bey (Keçecizade)", DBİA, VI, TETTV, 1994: 317.

ÇOKER, Adnan. *Osman Hamdi ve Sanayi-i Nefise Mektebi*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 1983.

ÇOKER, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, III. Cilt (I. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri), Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 1995.

DABAĞYAN, Levon Panos. *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-V, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1972.

DAVISON, Roderic H. "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim", çev., Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Belleten*, LI/200, (Ağustos 1987): 1031-1044.

----- . *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev., Osman Akınhay, I. cilt, İstanbul, Papirüs, 1997.

-----, “ Osmanlı Türkiye’sinde Batılı Eğitim”, *Osmanlı-Türk Tarihi* (1774-1923), çev., Mehmet Moralı, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2003: 233-250.

DEĞER, Mebrure. “Dr. Galip Ata Ataç ve Tıp Tarihine Hizmetleri”, *II Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul: 20-21 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, TTK Basımevi, 1999: 205-210.

DEMİREL, Ahmet. “Özden, Akil Muhtar”, *YYOA, II, YKY*, 1999: 432.

DİZDAROĞLU, H. *Cenap Şehabettin: Hayatı, Sanatı, Eserleri*, İstanbul, 1964.

DRAMUR, Rengin. “1324 (1907) – 1333 (1914) Tarihli “Mabeyn Erkân-ı Sıhhiyesi” Defterlerinden Saray Eczacı ve Doktorlarının Künyeleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, III, 1989: 133-163.

DURUKAL, Hüsnü Sadık. “ 100 Sene Evvel Fransa’ya Tahsile Giden Askeri Talebe”, *Cumhuriyet Gazetesi*, Mayıs 1955, sayı, 13.

DÜSTUR, II. Tertib, I-VI, İstanbul, Matbaa-i Amire (Osmani), 1329-1334.

EKİZ, Osman Nuri. *Şinasi*, İstanbul, Toker Yayınları, 1999.

ELDEM, Edhem. “ Osman Hamdi Bey’in Bağdat Vilayeti’ndeki Görevi Sırasında Babası Edhem Paşa’ya Mektupları”, I. Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler, (2-5 Ekim 1990), Yayına Hazırlayan, Zeynep Rona, İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1992: 65-98.

-----, “Fransa’ya Eğitime Gönderilen Sadrazam İbrahim Edhem”, *Popüler Tarih*, sayı:74, (Ekim 2006): 50-53.

ERDEN, Fethi. *Türk Hekimler Biyografisi*, İstanbul, 1948.

ER, Hamit. "Dr. Avni Mahmut ve Türkiye'de Akıl Hastalıkları Eğitimi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 10, (Haziran, 2001): 175-185.

ERGİN, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 cilt, İstanbul, Osmanbey Matbaası, 1939.

-----, *İstanbul Şehreminleri*, haz, Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.

ERGÜN, Mustafa. *II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara, Ocak Yayınları, 1996.

ERGİNÜN, İnci. *Abdülhak Hâmid Tarhan*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986.

ERK, H. Basri. *Meşhur Türk Hukukçuları*, İstanbul, 1954.

ERK, Nihal ve Ferruh Dinçer. *Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretimi ve Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Tarihi*, Ankara, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, 1970.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, Süheyl ÜNVER ve Tefik Remzi KAZANCIGİL. "Claude Bernard ve Şakir Paşa", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 11, (İstanbul, 2003): 209-215.

FINDLEY, Carter V. *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform, Bâbîâli (1789-1922)*, çev., Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.

----- . *Kalemiyeden Mülkiyeye-Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

GALANTİ, Avram. *Türkler ve Yahudiler*, İstanbul, Tan Matbaası, 1947.

GENCER, Ali ihsan. *Bahriye’de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 2001.

----- . “Ahmed Esad Paşa”, DİA, II: 64.

GENCER, Mustafa. *Jöntürk Modernizmi ve Alman Ruhu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003

GOUDRIAN, Koen and At all.(Eds.), *Prosopography and Computer*, Garant, Leuven-Apeldoorn, 1992.

GODLEWSKY ve Sommer. *Türkiye’de Veteriner Hekimlik*, Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1972.

GÖREN, A. Kamil. “Jean-Leon Gerome (1824-1904)”, *Antik Dekor*, sayı: 34, (İstanbul 1996): 102-106.

----- . “Ahmed Paşa (Şeker)”, YYOAA, I, YKY, 1999a: 151-153.

----- . “Halil Paşa”, YYOAA, I, YKY, 1999b: 517-518.

----- . “Özsoy, İhsan”, YYOAA, II, YKY, 1999c: 433.

----- . “Süleyman Seyyid Bey”, YYOAA, II, YKY, 1999d: 569.

(GÖVSA), İbrahim Alaaddin. *Meşhur Adamlar*, I-IV, İstanbul, 1933-35.

----- . *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, (Tarihsiz).

GÜNERGUN, Feza. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler (İstanbul, 17-19 Şubat 1988)*, Ankara, TTK Basımevi, 1992: 229-252.

GÜNEŞ, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi, TBMM - V. Dönem 1935-1939, II. Cilt*, Ankara, TBMM Vakfı Yayınları, 2001.

HATEMİ, H. Hüsrev ve A. Kazancıgil, "Bilim Tarihimizden Kimyager Derviş Paşa", *Tarih ve Toplum*, (Aralık 1987): 54-56.

----- . "Hekim İsmail Paşa", *Tarih ve Toplum*, sayı: 58, cilt: 10, (Ekim 1988): 16-18.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin. "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1992: 335-395.

----- . "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri" *150. Yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları.1992: 397-439.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin ve diğerleri. (Ed.) *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi, I-II*, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1997.

----- (Ed.) *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi, I-II*, İstanbul, IRCICA Yayınları, 1999.

İLKİN, Selim ve İlhan TEKELİ. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, TTK Basımevi, 1999.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*, I-XIV. cüzler, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

----- . *Son Asır Türk Şairleri*, I-IV, İstanbul, 1930-1942.

İSLİMYELİ, Nüzhet. *Asker Ressamlar ve Ekoller*, Ankara, Asker Ressamlar Sanat Derneği Yayınları, 1965.

KAHYA, Esin. “ A Student of Claude Bernard, Mehmed Shakir “, *DTCF Atatürk'ün 100'üncü Doğum Yılına Armağan Dergisi*, Ankara 1982: 425-426.

----- . “Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Eğitimi ve Kalburüstü Hekimlerimiz”, *Erdem*, cilt:1, sayı:3, Eylül 1985: 685-710.

----- . “Fransa’da İhtisas Yapmış olan Türk Hekimlerinden Bazıları”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, XXXI/1-2, 1987a: 245-262.

----- . “ Onsekiz ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Genel Çizgileriyle Osmanlılarda Bilim”, *Erdem*, cilt: 3, sayı: 8, Mayıs 1987b: 490-517.

----- . “ Osmanlı İmparatorluğunda Deneysel Fizyolojinin Kuruluşu”, *OTAM*, sayı: 2, Ocak 1991: 127-140.

----- . “Osmanlılarda Deneysel Fizyoloji Ne Zaman ve Nasıl Başladı?”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim – 3 Kasım 1989, Ankara, TTK Basımevi, 1994: 45-49.

KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, V-IX, Ankara, T.T.K Basımevi, 1988a.

----- . *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit (1789-1807)*, 2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1988b.

KARPAT, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev., Dilek Özdemir, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2006.

KAYAR-MALHASİYAN, Silvert. "Dadyan, Hovhannes", *YYOA*, I, YKY, 1999: 365.

KAYNAR, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 3. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1991.

KAZANCIGİL, Aykut. *Türk Tıp Cemiyeti Derneği – Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane ve Tıp*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987.

----- . "Bilim Tarihçilerimiz: Salih Zeki", *Bilim Tarihi*, cilt: 1, sayı: 7, (Mayıs 1992): 21-23.

----- . " İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinin (İstanbul- Cerrahpaşa) Tarihçesi Türkiye'de Çağdaş Tıp Eğitiminin Başlangıcı", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 9, (Ağustos 1999): 254-309

KAZANCIGİL, Aykut ve H. Hüsrev Hatemi. "Türkiye'de Fizyoloji Bilimi ve Kemal Cenab Berksoy", *Tarih ve Toplum*, cilt: 9, sayı: 51, (Mart 1988): 9-18.

KENNEDY, Paul. *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, çev. Birtane Karanakçı, 4. baskı, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1993.

KOÇ, Mustafa. "Abdullah Ramiz", YYOAA, I, YKY, 1999: 20.

KOÇAŞ, Sadi. *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, Altınok Matbaası, 1967.

KOÇER, H. Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, MEB Yayınları, 1991.

KOÇU, Reşad Ekrem. İSTA, I-XI, İstanbul, 1958-1974.

KODAMAN, Bayram. *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, 3. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1999.

----- . "Tanzimat'tan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) "Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi" Tebliğleri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 11-13 Haziran, 1977*, ed. Osman Okyar, Halil İnalçık, Ankara, Meteksan Limited Şirketi, 1980: 287-295.

----- . "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler (Ankara, 13-14 Mart 1984)*, Ankara, TTK Basımevi, 1987: 71-75.

KOLOĞLU, Orhan. "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I. Cilt, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985:68-93.

-----". "Blacque (Blak) Bey", *Tarih ve Toplum*, sayı: 57, cilt:10, (Eylül 1988): 15-19.

-----". "Blacque, Alexandre", *DBİA*, II, TETTV, 1994a: 260-261.

-----". "Blacque, Edouard", *DBİA*, II, TETTV, 1994b: 261.

-----". "Şinasi", *DBİA*, VII, TETTV, 1994c: 180-181.

-----". "Blak Bey (Alexandre Blacque)", *YYOA*, I, YKY, 1999: 325-326.

KUNERALP, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkanı ve Ricali 1839-1922*, İstanbul, İsis, 1999.

KUNT, Metin. *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

KURAN, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, 2. baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2000.

KURAN, Ercüment. "İbrahim Edhem Pahsa", *El²*, III, Leiden, E.J. Brill, 993.

-----". "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimi Elçiliklerinin Rolü", *VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, (Ankara, 1961)*, Ankara, TTK Basımevi, 1967: 489-496.

-----". *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri, 1793-1821*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

-----". *Türk Çağdaşlaşması: Çileli Bir Yolda İlerleyiş*, Ankara, Akçağ Yayınları, 1997.

KURDOĞLU, Fevzi. *Deniz Mektepleri Tarihçesi*, İstanbul, 1961.

KÜÇÜK, Cevdet. "Ali Rızâ Paşa", *DİA*, II, 1988-: 440, 441.

LEWİS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev, Metin Kırıtlı, Ankara, TTK Basımevi, 2000.

MAHMUD Cevad. *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, haz., Taceddin Kayaoğlu, Ankara:Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

MANSEL, Arif Müfit. "Halil Eldem ve İstanbul Müzeleri", *Halil Eldem Hatıra Kitabı*, II, Ankara, 1948: 13.

----- . "Osman Hamdi Bey", *Belleten*, XXIV/93-96, (1960): 291-301.

MARDİN, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri (1895-1908)*, 4. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

----- . *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, (Der.) Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder, 3. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

MEHMED Esad. *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, Artin Asadoryan Matbaası, 1310.

----- . *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun*, İstanbul, Karabet Matbaası, 1312.

MEHMED İzzet ve Diğerleri (Mehmed Esad, Osman Nuri, Ali Kâmi). *Dârüşşafaka: Türkiye'de ilk Halk Mektebi*, İstanbul, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1927.

MEHMED Süreyya. Sicill-i Osmani Yâhud Tezkere-i Meşâhir-i Osmaniye, II-IV, İstanbul, Matbaa-i Âmire, h.1311/1893.

METİN, Celal. *Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

OGAN, Aziz. "Müzelerin Banisi Osman Hamdi", *Yeni Türk Dergisi*, sayı: 32, (Nisan 1935): 245-250.

OKAY, Seval, " Türk Heykel Sanatının Oluşumuna İlişkin", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 10, (Aralık 1991): 15-24.

ORTAYLI, İlber. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1983.

----- . *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.

ÖZ, Mehmed. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar*, 2. baskı, İstanbul, Dergah Yayınları, 1995.

ÖZBAY, K. *Türk Asker Hekimliği Tarihi*, İstanbul, 1981.

ÖZEL, Ahmet. "Halil Paşa", DBİA, III, TETTV, 1994: 512-513.

ÖZKALE, Edip ve Mustafa Rıza ŞENLER (Haz.). Haritacı Mehmed Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi, Ankara, Harita Genel Müdürlüğü Yayınları, 1980.

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Sicil-i Osmanî Zeyli*, I-XIX, TTK Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyonu, no: Y-782.

----- . *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, I-V, İstanbul, 1942.

PAMUKÇIYAN, Kevork. "Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar", *Tarih ve Toplum*, sayı: 80, Cilt: 14, (Ağustos 1990): 34-41.

PERİN, Cevdet. *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul, Pulhan Matbaası, 1946.

RIZA TAHSİN. *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, 2 cilt, İstanbul, Kader Matbaası, 1328.

----- . *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, haz., Aykut Kazancıgil, İstanbul, Özel Yayınlar, 1991.

RONA, Zeynep. Yay. Haz., I. Osman Hamdi Bey Kongresi-Bildiriler, (2-5 Ekim 1990), İstanbul, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1992.

SAĞLAM, Tefik. *Nasıl Okudum*, 3. baskı, haz., Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.

SAKAOĞLU, Necdet. "Darüşşafaka", DBİA, III, TETTV, 1994: 1

----- . "Halkalı Ziraat Mektebi", DBİA, III, TETTV, 1994: 527-528.

----- . *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

SARAÇ, Celal. "Salih Zeki Bey'in Bazı Makaleleri", *Bilim Tarihi*, cilt:1, sayı: 7, (Mayıs 1992): 3-9.

SEFERCİOĞLU, Necmeddin. *Türk Ocağı'na Hizmet Edenler, Ocak'ta Kim Kimdi?*, Ankara, Türk Yurdu Yayınları, 2004.

SEROPYAN, Vağarşag. "Dadyan Ailesi", DBİA, II, İstanbul, TETTV, 1994: 541.

-----". "Viçenyan, Serope", YVOA, I, YKY, 1999: 660.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, 2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1999.

-----". "Sultanzâde İshak Bey ve Başhoca İshak Efendi Aynı Kişi midirler?", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 6, sayı 1-2 (Aralık 1989): 219-228.

SEZER, Hamiyet. "Tanzimat Döneminde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, (İstanbul, 12-15 Nisan 1999), Tebliğler*, Derleyen, Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İstanbul, IRCICA, 2001: 687-711.

SHAW, S.J. ve Ezel Kural Shaw. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II. Cilt: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975, Çev., Mehmet Harmancı, 2. Baskı, İstanbul, E Yayınları, 1994.

SİLER, Abdurrahman. *Türk Yüksek Öğretiminde Dârülfünun (1863-1933)*, (Basılmamış Doktora Tezi), H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992.

SOLOK, Vural. "Ürolojinin Temel Taşları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1986, 46-

SOYSAL, İsmail. *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri* (1789-1802), 2. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1987.

STONE, Lawrence, "Prosopography", *Daedalus*, vol:100, no: 1, 1971: 46-79.

ŞERİFOĞLU, Ömer Faruk. "Işık, Mehmet Esat", *YYOA*, I, YKY, 1999: 602.

----- . "Mahmud Muhtar Paşa, Katırcıoğlu", *YYOA*, II, YKY, 1999: 69.

ŞİŞMAN, Adnan. "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları*, V, 1986: 83-160.

----- . "Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Gayri Müslim Osmanlı Öğrencileri", *X. Türk Tarih Kongresi'nden Ayı Basım, 22-26 Eylül 1986, bildiriler*, V, Ankara, T.T.K. Basımevi, 1994: 2515-2533.

----- . "XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Avusturya'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri Hakkında", *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı:1, 1998: 11-23.

----- . "XIX. Yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12 – 16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara, TTK Basımevi, 1999: 963-971.

----- . "XIX. Yüzyıl'da Fransa'dan Kitap, Âlât Ve Edevat Celbi", *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2, 1999: 7-19.

----- . "Osmanlı Öğrencilerinin Paris'te Tahsil Yaptıkları Mısır ve Ermeni Mektepleri", *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt V, Sayı 2 Aralık 2003: 1-9.

----- . *Tanzimat'tan sonra Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Ankara, TTK Basımevi, 2004.

SÜSLÜ, Azmi ve Mustafa Balcıoğlu. *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

TANPINAR, Ahmet Hamdi. "Ahmed Vefik Paşa", İA, I, 207-211.

----- . *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, İ.Ü.E.F. Yayınları, 1956.

TANSEL, Fevziye Abdullah. "Ahmed Vefik Paşa", *Belleten*, XXVIII/109, 1964a: 117-139

----- . "Ahmed Vefik Paşa'nın Eserleri", *Belleten*, XXVIII/110, 1964b: 249-283.

----- . "Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususi Hayatı ve Muhtelif Karakterleri", XXIX/113, 1965: 121-175.

TANSUĞ, Sezer. *Ressam Halil Paşa İncelemesi*, İstanbul, YKY, 1994.

TANZİMAT'TAN BUGÜNE EDEBİYATÇILAR ANSİKLOPEDİSİ, I-II, YKY, 2003.

TARAKÇI, C. "Cenab Şahabeddin", *DİA*, VII, 1988-:346-349.

TEKELİ, İlhan. *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, TTK Basımevi, 1993.

TEKELİ, Sevim. "Bir Bilim Adamımız: Salih Zeki", *Türkiye I. Felsefe, Mantık, Bilim Tarihi Sempozyumu*, (Ankara, 19-21 Kasım 1986), ed., Kenan

GÜRSOY, Alparslan AÇIKGENÇ, Ankara, Ülke Yayınları, 1991: 284-293.

TEMİZYÜREK, Fahri. Selim Sâbit Efendi ve Usûl-i Cedit Hareketi İçerisindeki Yeri, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999a.

-----". "Selim Sabit Efendi", YYOAA, II, 1999b: 521.

TOLLU, Cemal. *Şeker Ahmet Paşa*, İstanbul, MEB Yayınları, 1967.

TOPUZLU, Cemil. *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay., Cemalettin Topuzlu, 4. baskı, Topuzlu Yayınları, 2002.

TOROS, Taha. "Osman Hamdi Bey ve Çevresi", *Tarih ve Toplum*, sayı:83, (Kasım 1990): 24-28.

TUĞLACI, Pars. *The Role of the Dadyan Family in Otoman Social, Economic and Political Life*, İstanbul, Pars Yayınları, 1993.

-----". *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi, Balyan Ailesi*, İstanbul, İnkılap ve Aka, 1981.

TÜRK İSTİKLAL HARBİNE KATILAN Tümen Ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, 2. Baskı, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1989.

UÇMAN, Abdullah. "Ahmed Vefik Paşa", YYOAA, I, YKY, 1999a: 165-167.

-----". "Cenap Şehabettin", YYOAA, I, YKY, 1999b: 350-351.

-----". "Şinasi", YVOA, II, YKY, 1999c: 593-595.

----- "Tarhan, Abdülhak Hâmit", YVOA, II, YKY, 1999d: 610-612.

ULUÇAY, Çağatay ve Enver Kartekin. *Yüksek Mühendis Okulu*, İstanbul, İ.T.Ü Makine Fakültesi, 1958.

ULUDAĞ, Osman Şevki. *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Haz. İlder Uzel, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

-----". "Tanzimat ve Hekimlik", Tanzimat, II, 2. Baskı, İstanbul, MEB Yayınları, 1999: 967-977.

UNAT, Ekrem Kadri. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Yayınları, 1970.

-----". "Doktor Menahem Hodara'nın Dermatoloji Tarihimizdeki Yeri", *Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi*, S. 7/20 (1971): 1-17.

-----". "Raşid Tahsin Tuğsavul (1870-1936)", *50 Yıl Önce Ölen Sekiz Büyük Türk Hekimi için Anma Töreni Kitabı*, İstanbul, 1986: 20-25.

-----". " Bakteriyolog Dr. Hasan Zühtü Nazif Bey (1861-1897)", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 3, İstanbul, 1989: 168-171

UNAT, Ekrem Kadri, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural. *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara, TTK Basımevi, 2004.

UNAT, Faik Reşit. *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, tamamlayıp yayımlayan, Bekir Sıtkı Baykal, 3. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1992.

----- . *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, MEB Yayınları, 1964.

UŞAKLIGİL, Halit Ziya. *Saray ve Ötesi*, I-III, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1942.

UZLUK, Feridun Nafiz. *Türkiye’de Anatomi Öğretiminin Gelişmesi ve Teşrihçi Mahzar Paşa*, Ankara, 1953.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. “Selim III’ün Veliaht İken Fransa Kralı Lui XVI ile Muhabereleleri”, *Belleten*, c.II, sayı 5-6, 1938: 191-246.

----- . “İbrahim Edhem Paşa Ailesi ve Halil Edhem Eldem (1681-1938)”, *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, II, Ankara, 1948: 67-70

----- . *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3. baskı, Ankara, TTK Basımevi, 1988.

ÜLKEN, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul, Ülken Yayınları, 1994.

YAMAN, Yasa Zeynep. “Osman Hamdi Bey”, *DBİA*, VI, TETTV, 1994:161-163.

YAVUZ, Yıldırım. *Mimar Kemalettin ve Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ankara, 1981.

----- . “Kemaleddin Bey”, *YYOA*, II, YKY, 1999a: 26-28.

----- . “Tek, Vedat”, *YYOA*, II, YKY, 1999b: 615-616.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin. “Vakıf”, *İA*, XII/2, 1986: 153-172.

------(Ed.). "Açılış Konuşması", *Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma (Dil, Kültür ve Çağdaşlaşma Sempozyumu, 7-8 Kasım 2002, H.Ü., Ankara)*, Ankara, H.Ü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi. Enstitüsü, 2003: 3-7.

YETİK, Sami. *Ressamlarımız*, İstanbul, Güzel Sanatlar Birliği Resim Şubesi, 1940.

YILDIRIM, Nuran. "Akalin, Besim Ömer", DBİA, I, TETTV, 1994a: 147.

------. "Kadri Raşit (Anday)", DBİA, I, TETTV, 1994b: 266.

------. "Işık, Esat", DBİA, IV, TETTV, 1994c: 114.

------. "Karateodori, Konstantin", DBİA, IV, TETTV, 1994d: 462.

------. "Topuzlu, Cemil", DBİA, VII, TETTV, 1994e: 296.

YILDIRIM, Seyfi. *Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970) : Prosopografik Bir Çalışma Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2005.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php...

<http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/page/affichelieu.php?idL>

http://www.ecp.fr/en/A_ecp/A4_histoire/A4a_fondation_histoire

<http://www.enpc.fr/english/enpc/history1.htm?sr=2&ur=1...>

http://www.enst.fr/en/telecom/about_us/history_.php

<http://www.nmm.ac.uk/server/show/conWebDoc.581/viewPage/2>

<http://www.prytanee-militaire.fr.st/>

<http://www.rma-woolwich.com/history.htm>

<http://www.royalengineers.ca/RMA.html>

<http://www.royal-navy.mod.uk/server?show=nav.3841&outputF>

<http://www.royal-navy.org/dockyards/dockyard.php?name=1>

http://www.seayourhistory.org.uk/index2.php?option=com_cont

Ek I: Askerlik Alanında Avrupa'da Öğrenim Görenler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	OKULU	ALANI
II. M A H M U D	A V U S T R U Y A	Abdi Paşa	?	Köprücülük
		Abdülkerim Nâdir Paşa	?	?
		Ahmed Fâik Paşa	Harp Okulu	?
		Ahmed Nazif	?	?
		Ahmed Paşa	?	?
		Ahmed Sâib	?	?
		Ali Bey	?	?
		Bahri Bey	?	?
		Fehmi	?	?
		İbrahim	?	Topçuluk
		İbrahim Şevki	?	?
		Mehmed Bey	?	?
		Mehmed Tevfik	?	?
		Mustafa Paşa	?	?
		Ömer Fevzi Paşa	Harp Okulu	?
		Rüstem Paşa	Avusturya Harp Okulu	?
		Şakir	?	?
		Tevfik Paşa	?	Topçuluk
	F R A N S A	Abdüllâtif	Institution Barbet	Denizcilik
		Ahmed	Institution Barbet	Deniz Topçuluğu
		Ali	?	?
		Ali Rıza Paşa	?	Topçuluk ve İstihkam
		Eyüp Sabri Paşa	?	?
		Hüseyin Paşa	Institution Barbet	Topçuluk
		İbrahim	?	?
		Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa	Ecole de Metz	?
		Mustafa	?	?
		Namık Paşa	?	?
		Reşid Mehmed Paşa	?	?
		Rıfat Paşa	Saint Cry Harp Okulu	Topçuluk
		Selim Paşa	Topçuluk	İstihkam, Köprücülük ve Topçuluk
	İNG.	Arif	?	?
		Bekir Paşa	?	?
		Mustafa Paşa	?	Denizcilik
		Eyüp Hâlid Paşa	Woolwich Tophanesi	?
	?	Nusret Paşa	?	?
		Örfi Paşa	?	?
		Sami Ebubekir Paşa	?	?
T A N Z İ M A T	F R A N S A	Âgâh Paşa	Mekteb-i Osmani	?
		Ahmed	Mekteb-i Osmani	?
		Ahmed	Prytanée Impérial Militaire	
		Ahmed Kadri Bey	Mekteb-i Osmani	Topçuluk
		Ahmed Muhtar	Ecole Préparatoire de M. Morisson	Topçuluk
		Ahmed Nazif	Mekteb-i Osmani	?
		Ahmed Rıfat	Institution de M. Jubé	?
		Arif	Prytanée Impérial Militaire	?
		Cemal	Pension Courvoisier	?
		Cemal Bey	Institution de M. Pouzadoux	?
		Cemil	?	?
		Corci	?	?
		Edhem Paşa	Institution de M. Chastagner	Kurmaylık
		Emin	Mekteb-i Osmani	?
		Emin	Institution de M. Dacosta	?
		Eşref	Ecole Militaire de Saint-Cyr	Topçuluk

T A N Z i M A T	F R A N S A	Eşref Osman	Institution de M. Pouzadoux	?
		Faik	Institution de M. Martin	?
		Fehim	?	?
		Fuad Bey	Institution de M. Chastagner	Topçuluk
		Galib Bey	Institution de M. Chaîne	Topçuluk
		Hamdi	Institution de M. Jubé	Topçuluk
		Hasan Efendi	Institution de M. Chastagner	?
		Hayri	Mekteb-i Osmani	?
		Hüseyin Hüsnü Paşa	Prytanée Impérial Militaire	Kurmaylık
		Hüsnü Efendi	?	?
		Hüsnü Efendi	Pension Massin	?
		İbrahim	?	?
		İbrahim Edhem	Prytanée Impérial Militaire	?
		İbrahim Efendi	Institution de M. Chaastagner	?
		İbrahim Halil	Prytanée Impérial Militaire	?
		İsmail Hakkı (Bosnalı Hafız İsmail Hakkı Paşa)	Institution de M. Ferté	?
		İstavrakı	?	?
		Kazım	Institution de M. Dacosta	?
		Mahmud Şevki	Institution de M. Dacosta	Kurmaylık
		Mavrokordato	Mekteb-i Osmani	Kurmaylık
		Mehmed	Pension Amiel	?
		Mehmed	Institution de M. Chaîne	?
		Mehmed Ali (Macarlı Mehmed Ali Paşa)	?	?
		Mehmed Rauf Paşa	Ecole d'Etat-Major	Kurmaylık
		Mehmed Şakir	?	?
		Mehmed Tevfik	Ecole Préparatoire de M. Morisson	Topçuluk
		Melik	College de Sainte-Barbe	?
		Mustafa	Ecole Préparatoire de M. Morisson	Topçuluk
		Mustafa Bey	Institution de M. Jubé	Topçuluk
		Mustafa Tahir Paşa	Prytanée Impérial Militaire	Topçuluk
		Necib Paşa	?	?
		Nusret	?	?
		Osman	Pension Jauffret	?
		Ömer Bey	Ecole de Saint-Cyr	?
		Paul Ananyan	Mekteb-i Osmani	Topçuluk
		Ragib	Pension Jubé	?
		Raşid Bey	Institution de M. Chastagner	Kurmaylık
		Rauf	Institution de M. Dacosta	?
		Rıfat	Mekteb-i Osmani	?
		Rıza	Institution de M. Ferté	?
		Rıza	Institution de Monsieur Chaîne	?
		Rıza	Pension Hortus	?
		Rıza	Institution de M. Chastagner	?
		Salim Bey	Institution de M. Jubé	Topçuluk
		Süleyman Bey	Prytanée Impérial Militaire	?
		Süleyman Eşref	Institution de M. Jubé	Topçuluk
		Şükrü Paşa	Prytanée Impérial Militaire	Topçuluk
		Tâhir Mehmed	Prytanée Impérial Militaire	?
		Tâhir Paşa	?	?
		Talib	Ecole Préparatoire de M. Morisson	?
		Tevfik	Mekteb-i Osmani	?
		Tevfik Bey	?	Topçuluk
	İ N G İ L T E R E	Abdurrahman	?	?
		Ahmed	İngiliz Zırhlı Donanması	Denizcilik
		Ahmed	?	Denizcilik
		Ahmed Abdülgani	İngiliz Zırhlı Donanması	Denizcilik
		Ali	?	Denizcilik
		Ali	?	Denizcilik
		Ali Rıza	İngiliz Zırhlı Donanması	Denizcilik
		Arif	İngiliz Donanması	Denizcilik
		Emin	?	Denizcilik
		Hasan	?	Denizcilik
		Hasan Bey	?	Topçuluk
		Hasan Efendi	İngiliz Zırhlı Donanması	Denizcilik
		Hüseyin Bey	?	Topçuluk

T A N Z i M A T	I N G i L T E R E	Mahmud	?	?
		Mehmed	?	Denizcilik
		Mehmed	?	Denizcilik
		Mehmed Salih	İngiliz Donanması	?
		Mehmed Tahir	?	?
		Nuri	?	?
		Rasim	Hazırlık	Denizcilik
		Rıza	Dil	Denizcilik
		Sabri	İngiliz Donanması	Denizcilik
		Salih	?	Denizcilik
		Vesim (Hacı Vesim Paşa)	İngiliz Bahriyesi	Denizcilik
	A V U S T U R Y A	Abdülhamid	?	?
		Ahmed	?	?
		Ahmed Sırrı	?	?
		Ali	?	?
		Ali	?	?
		Ali Nizâmi Paşa	Viyana Harp Akademisi	?
		Aziz Paşa	?	?
		Cemil Paşa	?	Topçuluk
		Edip Paşa	?	?
		Galib Paşa	?	?
		Hafız Efendi	?	?
		Hamdi Paşa	?	Topçuluk ve Süvari
		Hüseyin Rifkî Paşa	?	?
		İzzet	?	?
		Mehmed Vahdet Paşa	?	?
		Osman	Dil Eğitimi (Viyana)	?
		Ömer	?	?
		Salim	?	?
		Vehbi	Dil	?
	ALM.	Ahmed Tahir Bey	?	?
		Bekir Sıdkı Paşa	?	?
		Hayri	?	?
		Hüseyin Vechi Bey	?	?
		Ragıp	?	?
	BEL.	Kamil Paşa	Askeri Mektep	?
		Rüstem	?	?
		Seyyid (Seyyid Tefik Paşa)	?	?
	?	Ahmed Bey	?	?
		Mehmed (Kunduracı Mehmed Paşa)	?	?
		Mesud	?	?
II. A B D Ü L H A M i D	A L M A N Y A	Abdi	?	?
		Abdurrahim	Almanya Donanması	Denizcilik
		Abdülfezâh	Hazırlık, 1. Şimendifer Alayı	Şimendifer
		Abdülhâdi	Hazırlık, Hassa 1. Piyade Fırkası Erkan-ı Harbi	?
		Abdüllatif Nâci (Eldeniz) Paşa	Alman Harp Akademisi	?
		Ahmed	?	?
		Ahmed Ali	Hazırlık, 2. Grandiyö (Hassa) Piyade Alayı	?
		Ahmed Bey	Hazırlık, 8. Grandiyö (Hassa) Süvari Alayında	Süvarilik
		Ahmed Cemal	Hazırlık, 68. Piyade Alayı	Piyade
		Ahmed Hamdi	Hazırlık, 11. Piyade Alayı	Piyade
		Ahmed Hulusi	Hazırlık, 26. Piyade Alayı	Piyade
		Ahmed İzzet (Furgaç) Paşa	Hazırlık, 14. Husar Alayı	Süvari
		Ahmed Rifat Bey	Hazırlık, Hassa Husar Alayı	Süvari, Erkan-ı harp
		Akif	Hazırlık, 40. Piyade Alayı	Piyade
		Ali	?	Şimendifer ve Köprücülük
		Ali	Hazırlık, 81. Piyade Alayı	Piyade
		Ali	?	?
		Ali Fazıl	?	Piyade
		Ali Kemal	Hazırlık, 172. Piyade Alayı	?
		Ali Necib	Hazırlık, Magdeburg 66. Alay	Piyade

II. A B D Ü L H A M i D	A L M A N Y A	Ali Necib Bey	Hazırlık, ?	Piyade
		Ali Rıza Paşa	Hazırlık, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi	Kurmaylık
		Ali Rıza Paşa	Hazırlık, 27 Sahra Topçu Alayı	Topçu
		Arif	Almanya Donanması	Denizcilik
		Behçet	?	İstihkam
		Cemal	Hazırlık, 3. İstihkam Taburu	İstihkam
		Cemal	Hazırlık, Şimendifer ve Köprücülük	Şimendifer ve Köprücülük
		Cemal	Hazırlık, 73. Piyade Alayı	Piyade
		Cemal Bey	Hazırlık, 2. Hassa Piyade Alayı	?
		Cemil (Conk) Paşa	?	?
		Cemil Bey	?	?
		Cevad Bey	?	?
		Esad	?	Şimendifer ve Köprücülük
		Esad (Esad Paşa)	?	Kurmaylık
		Esad Bey	Hazırlık, Dusseldorf'ta 5.Hulan (Mızraklı) Alayı	Süvari
		Fâik	Hazırlık, Krup Fabrikası	Topçu
		Fâik Bey	Hazırlık, 13. Piyade Alayı	Piyade
		Ferid	Hazırlık, 31. Piyade Alayı	Piyade
		Feyzi	Hazırlık, 138. Piyade Alayı	Kurmaylık
		Feyzullah	?	Şimendifer ve Köprücülük
		Fuad Bey	Hazırlık, 3. Husar Alayı	?
		Fuad Bey	Hazırlık, 23. Sahra Topçu Alayı	Topçuluk
		Hafız Mehmed Ali	?	Balonculuk
		Hâfız Tefrik	Mülazım Kiliş'in Muallimhanesinde Dil eğitimi, ?	?
		Hakkı	Dünker İmalat-ı Nâriye Mektebi	?
		Hakkı	Almanya Donanması	Denizcilik
		Hâlid	Hazırlık, ?	Piyade
		Halil	Hazırlık, 8. Husar Alayı	Süvarilik
		Halil Sami	Hazırlık, piyade alayları	Piyade
		Hamdi	?	Süvari
		Hamdi	Hazırlık, alaylar	Erkan-ı harp
		Hamdi	Hazırlık, 8. Piyade Alayı	Piyade
		Hamdi	?	Kurmaylık
		Hamid	Hazırlık, 8. Piyade Alayı	Piyade
		Hasan	Hazırlık, 11. Sahra Topçu Alayı	Topçu
		Hasan Rıza	Hazırlık, 145. Piyade Alayı	Kurmaylık
		Hasan Rıza	Hazırlık, Hassa 1. Sahra Topçusu Alayı	?
		Hayreddin Bey	Hazırlık, 2. Hassa Hulat (Mızraklı) Alayı	Süvari
		Hilmi	hazırlık eğitimi	Süvari
		Hulusi	Almanya Donanması	Denizcilik
		Hulusi	?	?
		Hüsâmeddin Sâlih	Hazırlık, 9. Husar Alayı	Süvari
		İbrahim Halil	Hazırlık, 11. Husar Alayı	Süvari
		İbrahim Halil	Hazırlık, 98. Piyade Alayı	Kurmaylık
		İsmail Bey	Hazırlık, Alaylar	?
		İsmail Bey	Hazırlık, 13. (Hulan) Mızraklı Alayı	?
		İsmail Cemil	hazırlık	Piyade
		İsmail Neşet	Hazırlık, 8. İstihkam Taburu	İstihkam
		İzzet	Hazırlık, 132. Piyade Alayı	Piyade
		İzzet Bey	Hazırlık, 15. Husar Alayı	Süvari
		İzzet Bey	?	?
		Kamil Zeki	?	Şimendifer ve Köprücülük
		Mâcid	Hazırlık, alaylar	Piyade
		Mahmud	Hazırlık, alaylar	Topçuluk
		Mahmud Muhtar (Katircioğlu) Paşa	Metz Harbiyesi	Kurmaylık
		Mehmed Ali	Lisan tahsili	Süvari
		Mehmed Ali	Hazırlık Eğitimi, ?	Süvari

II. A B D Ü L H A M İ D	A L M A N Y A	Mehmed Ali	Hazırlık, 2. Piyade Alayı	Piyade
		Mehmed Ali	Hazırlık, 25. Sahra Topçusu Alayı	Topçu
		Mehmed Ali	Hazırlık, Balonculuk tahsili	Balonculuk
		Mehmed Bakır	?	?
		Mehmed Emin	Hazırlık, ?	Topçuluk
		Mehmed Emin	Hazırlık, ?	Topçuluk
		Mehmed Emin	Hazırlık, ?	Süvarilik
		Mehmed Fâik	Hazırlık, 11. Husar İkinci Vestfalya Alayı (Süvari Alayı)	Süvarilik
		Mehmed Fâik Paşa	Hazırlık, 39. Piyade Alayı	Piyade
		Mehmed Fuad	Hazırlık, 2. Kale Topçusu Alayı	Topçuluk
		Mehmed Nuri	hazırlık	Topçuluk
		Mehmed Nusret	hazırlık	Topçuluk
		Mehmed Râûf	?	Denizcilik
		Mehmed Rıza	hazırlık	İstihkam
		Mehmed Rüşdü	?	İstihkam
		Mehmed Rüşdü	Hazırlık, 2. Kale Topçu Alayı	Topçu
		Mehmed Şükrü	hazırlık	Kurmaylık
		Mehmed Şükrü	?	İstihkam, Şimendifer ve Köprücülük
		Mehmed Şükrü (Şükrü Paşa)	Hazırlık	Topçuluk
		Mehmed Vehbi	?	Topçuluk
		Muhtar	?	Balonculuk
		Mustafa Cânib	Hazırlık, 4. Topçu Alayı	Topçuluk
		Mustafa Hilmi	hazırlık	Piyade
		Mustafa Nâil	hazırlık	Süvari
		Mustafa Nâtik	hazırlık	Topçuluk
		Mustafa Râgıb	hazırlık	Piyade
		Nâsır Bey	hazırlık	Piyade
		Nâşid	hazırlık	Piyade
		Nâşid Efendi	?	Piyade
		Ömer Fâik	Hazırlık, 40. Piyade Alayı	Piyade
		Ömer Fevzi	Hazırlık, sefaret maiyyetinde alaylar	?
		Pertev (Demirhan) Paşa	Hazırlık, alaylar	Kurmaylık
		Râgıb	Hazırlık, Süvari 2. Uhlân Alayı	Erkan-ı harp
		Rahmi	hazırlık	Piyade
		Râsim	hazırlık	Süvari
		Râşid	?	Balonculuk, istihkam
		Râûf	Alman Donanması	Denizcilik
		Refik Bey	hazırlık	Topçu
		Reşid Bey	Hazırlık, Hassa 1. Mızraklı (Hulan) Alayı	Süvari
		Sâbit	hazırlık	İstihkam
		Sâdık	Hazırlık, Piyade alayı	Piyade
		Sâdık Bey	?	Süvari
		Said	?	Kurmaylık
		Said Bey	Hazırlık, 2. Hassa Grandiyö Alayı	Kurmaylık
		Salih	Alman Donanması	Denizcilik
		Salih	Hazırlık, 2. Piyade Topçu Alayı	Topçu
		Sâlih	?	İstihkam
		Sâlih Hulusi (Kezrak) Paşa	Piyade 80. Alayı	Kurmaylık
		Subhi	hazırlık	Süvari
		Süleyman Fâik	hazırlık	Süvari
		Şâkir Paşa	Alman Mülazımın Muallimhanesi	Kurmaylık
		Şemseddin	?	Şimendifer ve köprücülük
		Şevket	hazırlık	Topçuluk
		Şevket	hazırlık	Süvari
		Tâhir Bey	hazırlık	Süvari
		Tahsin	?	Şimefer ve köprücülük
		Vâhid	Hazırlık, Alaylar	Kurmaylık
		Vâhid	Almanya Donanması	Denizcilik
		Vâmik	Hazırlık, Hamburg şehrinde 76. Piyade Alayı	Piyade
		Vasfi	Hazırlık, 65. Piyade Alayı	Piyade
		Yâkup Vasfi (Yâkub Bey)	hazırlık	Topçuluk
		Yusuf Cemil	hazırlık	Topçuluk

A B D Ü L H A M i D		Zeki	?	Erkan-ı harp
		Ziya Bey	?	?
	F	Abdurrauf	?	?
		Ali	?	Sabit torpedo
		Ali	?	Torpedo
		Gâlib	?	İstihkam
	R	Hakkı	Saumur Süvari Akademisi	Süvari
		Halid Ziya	?	?
		Hasan Şakir	?	?
		İrfan	Saumur Süvari Akademisi	Süvari
	A	İzzet Fuad (Keçecizâde İzzet Fuad Paşa)	?	?
		Kadri	?	Topçu
		Mahmud Cemil	?	Piyade
		Mehmed Şerif (Kürt Şerif Paşa)	Saint-Cyr	Topçuluk
	S	Nuri	?	?
		Şevki	Saumur Süvari Akademisi	Süvari
		Şevki	Saumur Süvari Akademisi	Süvari
	AV.	Râif Mehmed Fuad	?	Topçu
	İ N G	Mehmed Râşid (Râşid Paşa)	?	Denizcilik

M A T	A V U S T R Y A		Arif Paşa	Viyana Tıp Fakültesi	lisans	
			Dikran Bey (Dikran Acemyan)	?	İhtisas	Göz hastalıkları
			Greguvar Bandeviç	Viyana Tıp Fakültesi	Lisans	
			Haydar Kamil (Haydar Paşa)	?	ihtisas	Histoloji
			İstefan Aslanyan (İstefan Paşa)	Viyana Tıp Fakültesi	lisans	
			Naim Hasan (Naim Bey)	?	ihtisas	Hariciye (Emraz-ı Hariciye)
			Nikoleva Beriluka	Viyana Tıp Fakültesi	lisans	
			Ohannes Tabipyan	?	ihtisas	Teşrih-i Marazi
			Ömer Ataullah (Ömer Ata Paşa)	?	ihtisas	Fenn-i vilade ve çocuk hastalıkları
			Spiridon Mavroyani (Mavroyani Paşa)	?	lisans ve ihtisas	?
	ALM.	Behçet Ata Paşa	?	ihtisas	Fizyoloji	
	ITA.	Mihail	?	lisans		
II. A B D Ü L H A M İ D	F R A N S A		Abdi Muhtar (Bilginer)	Pastör Enstitüsü	ihtisas	?
			Abdullah Cevdet	Hastanelerde	staj	
			Abdülhakim Hikmet	?	?	
			Abraham Nazaret	?	ihtisas	?
			Adolf Markel	?	lisans	
			Ahmed Fehim (Ahmed Fehim Bey)	?	ihtisas	Emraz-ı Hariciye
			Ahmed Ferhad (Ahmed Ferhad Bey)	?	ihtisas	Kibâle (doğum)
			Ahmed Fuad Nevzad	Tıp Fakültesi	lisans	
			Ahmed Hüseyin (Biyal)	Lyon Askeri Tıp Fakültesi, Paris Vale de Grâce Uygulamalı Askeri Tıp Okulu	ihtisas	Endokrinoloji
			Ahmed Şakir	?	lisans	
	S A R D İ N İ Y A		Ahmed Vasfi	Lyon Askeri Tıp Fakültesi	lisans	
			Ahmed Verdâni	Paris Üniversitesi Tıp	lisans	
			Ali Galib	?	ihtisas	Fenn-i cerrahi
			Ali Galib	Lyon Askeri Tıp Fakültesi	lisans	
			Ancelo Bohor Bey	?	ihtisas	Emraz-ı hariciye ve Bakteriyoloji
			Artin Kevork	?	?	
			Aziz Murad	?	ihtisas	?
			Bahaeddin Burhan	?	?	
			Behçet	Tıp Hukuku (Adli Tıp) Ameliyat Okulu, Polis Maiyyetinde staj	ihtisas	Tıp kanunu (adli tıp)
			Besim Ömer (Akalin) Paşa	?	ihtisas	Fenn-i vilade (obstetrik-doğum bilgisi)
	F R A N S A		Celâl İsmail Paşa	Profesör Peter, Charcot ve Dfeulefoy'un klinikleri	ihtisas	?
			Celâl Muhtar (Özden)	Pasteur Enstitüsü, St. Louis Hastanesi	ihtisas	Deri ve Frengi hastalıkları
			Cemal Hüseyin	Lyon Askeri Tıp Fakültesi	lisans	
			Cemal Hüsnü	?	ihtisas	Ameliyat-ı cerrahiye
			Cemil (Topuzlu)	?	ihtisas	Cerrahi
			Cemil Zeki	Paris Tıp Fakültesi	lisans	
			Cenab Şahâbeddin	?	ihtisas	Cilt hastalıkları
			Corci İspanilli	Paris Tıp Fakültesi	lisans	
			Dikran	Paris Tıp Fakültesi	lisans	
			Edvar Nafliyan	Paris Tıp Fakültesi	lisans	
II. A B D Ü L H A M İ D	F R A N S A					

L H A M i D <

Ü L H A M M i D II. A B D Ü L H A M i D	A	Mehmed (Kerim Sebâti (Göken)	Tıp Mektebi		
		Ali Hüsnü	?	ihtisas	Kulak-Burun-Boğaz hastalıkları (emraz-ı üzniye ve hançerüyye)
		Asaf Derviş Paşa	Berlin Üniversitesi (belgede Frederic Gilyum(Guilaume) Tıp Mektebi	ihtisas	Doğum ve kadın hastalıkları
	L	Avram Menahem Hodara	?	ihtisas	Emrâz-ı cildiye ve efrenciye (cildiye ve zühreviye)
		Besim İbrahim	Sanatoriumu Schloss	ihtisas	Müdâvat-ı sıhhiye
		Fahri Süleyman (Fahri Paşa)	Berlin Üniversitesi	ihtisas	Müdâvât-ı sıhhiye
	M	Fikri Şakir (Fikri Paşa)	?	ihtisas	Cerrahi (ameliyat-ı hariciye)
		Fuad İbrahim Paşa	?	ihtisas	Cerrahi hastalıklar
		Hakkı Şinâsi (Erel) Paşa	Berlin, Münih, Haydelberg Üniversiteleri	ihtisas	İç hastalıkları
	A	Hamdi Suad (Aknar)	?	ihtisas	Patolojik anatomi (Teşrîh-i Marazi)
		İhsan Ali (İris)	Bonn Üniversitesi	ihtisas	?
		İhsan Bey	?	ihtisas	?
	N	Kemal İsmail	?	ihtisas	?
		Mehmed Câzım	Berlin Üniversitesi	lisans	
		Mustafa Eşref Rüşen	Frederic Gilyum (Guilaume) Tıp Mektebi	ihtisas	Deri ve zührevi hastalıklar
	Y	Orhan Abdi (Kurtaran)	Bonn Üniversitesi	ihtisas	Cerrahi
		Osman Nûri	?	ihtisas	?
		Ömer Fuad (Keskin) (Fuad Paşa)	Berlin, Bonn, Marburg, Erlangen Üniversiteleri	ihtisas	İç hastalıklar ve bakteriyoloji
	A	Pertev Tahsin	?	?	
		Râşid	?	ihtisas	Kulak-Burun-Boğaz
		Râşid Mehmed	?	ihtisas	Göz hastalıkları
		Râşid Tahsin (Tuğsavul)	?	ihtisas	Emrâz-ı asabiye (sinir hastalıkları)
		Süleyman Numan Paşa	Kayser Wilhelm Akademisi	ihtisas	İç hastalıkları
		Tevfik Receb (Örensoy)	Kiel Üniversitesi	ihtisas	Ensâc (doku bilim, histoloji)
		Ziya Mehmed (Gün)	Bonn Üniversitesi	ihtisas	Emrâz-ı ayniye (göz hastalıkları)
		Ziya Nuri (Birgi) Paşa	Kayser Wilhelm Akademisi	ihtisas	Kulak-Burun-Boğaz
	I S V İ Ç R E	Âkil Muhtar (Özden)	Cenevre Tıp Fakültesi	lisans	
		Avram Sâlim	?	lisans	
		İshak Sukûfî	Hastaneler ve Ameliyathaneler	staj	
		Mustafa Râgıb	Lozan Hukuk Fakültesi, Berlin Tıp Fakültesi	lisans	
		Nâci	?	?	
		Nûri	?	?	

Ek III: Tıpta İhtisas (Uzmanlık) Dalları

Emrâz-ı Ayniye (Göz hastalıkları)	9
Emrâz-ı Dâhiliye (İç Hastalıkları)	5
Emrâz-ı Üzniye ve Hañçerüyye (Kulak-Burun-Boğaz Hastalıkları)	5
Emrâz-ı Hâriciye veya Cerrâhiye (Genel Cerrahi)	19
Emrâz-ı Asabiye (Sinir Hastalıkları)	2
Teşrîh (Anatomi))	1
Teşrîh-i Marazi (Patolojik Anatomi)	2
Menâfi'ül-âzâ (Fizyoloji)	3
Ensâc (doku bilim, histoloji)	3
Fenn-i Vilâde (Doğum) ve Emrâz-ı Etfâl (Çocuk Hastalıkları)	1
Emrâz-ı Hâriciye ve Bakteriyoloji	2
Fenn-i Kibâle ve Emrâz-ı Nisaiye (Doğum ve Kadın Hastalıkları)	2
Müdâvât-ı Sıhhiye	2
Tıp Kanunu (Adlî Tıp)	1
Fenn-i Vilâde veya Kibâle (Obstetrik-Doğum bilgisi)	4
Endokrinoloji	1
İç Hastalıkları ve Bakteriyoloji	1
Emrâz-ı Etfal (Çocuk Hastalıkları)	1
Bakteriyoloji	2
Cerrâhi ve Hıfz-ı sıhha	1
Emrâz-ı Cildiye ve Efrenciye (Deri ve Zührevi Hastalıklar)	5
Fizyoloji ve Çocuk Hastalıkları	1
Tıp Hukuku (Adlî Tıp)	1
Üroloji	1
?	17

Ek IV: Mühendislik Öğrenimi için Avrupa'ya Gidenler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	OKUL	ALANI
II. M A H M U D	İ N G İ L T E R E	Ahmed	Tersane	Gemi inşaat
		Aziz	?	vapur ilmi
		Enis Bey	?	maden
		Mahmud	?	?
		Necib	?	?
		Salih	?	vapur ilmi
	İNG.	Kimyager Derviş Paşa	Madencilik Okulu, Ecolé de Mines	Maden
	Ve	Ressam İbrahim Paşa	Woolwich Tophanesi	Dökümcülük
	FR.	Halil Paşa	?	Mermi imali
	FR.	Akev	Mühendislik Okulu	?
		İbrahim Edhem Paşa	Barbet Enstitüsü, Yüksek Maden Mektebi	maden
	AV.	Ahmed Hakkı Efendi	?	?
		Ahmed Mazhar Paşa	?	?
	ALM.	Râmiz Paşa	Hendesehane	?
	?	Kamil Mehmed Paşa	?	?
T A N Z İ M A T	F R A N S A	Ahmed Cemal	Ecole Centrale	?
		Ali Besim	Ecole Centrale	?
		Ali İhsan	Ecole Centrale	?
		Aziz	Institut de M. Canot, Ecole d'Artillerie, Ecole des Mines, Mekteb-i Osmani	maden
		Eşref	Institut de M. Canot, Ecole d'Artillerie, Ecole des Mines	maden
		Horasan	Ecole Centrale	?
		Hüseyin Münir	Ecole Centrale	?
		Hüseyin Nazım	Ecole Centrale	?
		İsmail Hakkı	Ecole Centrale	?
		Kadri	Institut de M. Canot, Ecole d'Artillerie, Ecole des Mines	maden
		Macid (Macid Bey)	Mekteb-i Osmani, Prytanée Impérial Militaire, Lycée Louis-le-Grand, Ecole Centrale	?
		Mehmed Arif	Ecole Centrale	?
		Mehmed Nazif	Ecole Préparatoire de M. Morisson, Ecole des Ponts et Chaussées	?
		Mehmed Salim Paşa	Ecole Préparatoire de M. Morisson, Ecole Egyptienne, Institute de M. Canot, Ecole Polytechnique	?
		Mustafa Celal	Ecole Centrale	?
		Tahir	Collège de Sainte-Barbe	?
	F R A N S A Ve B E L Ç İ K A	Adosides	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Ecole des Mines de l'Université de Liège	maden
		Çomakov	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Ecole des Mines de l'Université de Liège	maden
		Dakorov	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Lycée Scientifique, Ecole des Mines de l'Université de Liège	maden
		Kirkor Sandalcıyan	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Ecole des Arts et Manufactures de l'Université de Liège	?
		Mehmed Hayri Bey	Lisan ve Riyaziye Mektebi, Belçika Mekteb-i Harbiye, Turuk ve Maabir (yollar ve geçitler) Mektebi	inşaat
		Olambiyus	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Ecole des Mines de l'Université de Liège	maden
		Yusuf	Pension Carré de Mailly, Mekteb-i Osmani, Ecole des Mines de l'Université de Liège	maden
	BEL.	Hafız Ahmed Paşa	?	?
		Ahmed	?	maden
		Ahmed Hilmi Paşa	?	?
		Hüseyin	?	havz ve köprü

T A N Z i M A T	N G i L T E R E AV.	Hüseyin Efendi	?	inşaat
		İbrahim	?	Maden
		İsmail Hakkı Paşa	?	Gemi inşaat
		Kadri	Portsmunt Tersanesi	maden
		Mahmud (Hacı Mahmud Bey)	?	Gemi inşaat
		Mehmed	?	maden
		Mehmed Bey	?	maden
		Mehmed Said (İngiliz Said Paşa)	Edinburg Üniversitesi, Ebniye ve Yol Mühendisliği	ebniye ve yol (inşaat)
		Nuri Paşa	Edinburg Üniversitesi, Ebniye ve Yol Mühendisliği	ebniye ve yol (inşaat)
		Süleyman	?	gemi inşaat
		Süleyman	Gemi İnşaa Fabrikaları	Gemi inşaat
		Şükrü Bey	?	inşaat
		Ahmed	?	?
		Mustafa Bey	?	?
II. A B D Ü L H A M i D	F R A N S A	Abdurrahman	Sen Lui Mektebi, Maden Mektebi	Maden
		Fahri Bey	Fransa Telgraf Duruş-ı Âliyesi Mektebi	telgraf elektrigi
		Hüseyin Ferid	Paris Telgraf Mektebi	telgraf
		İhsan	Paris Telgraf Yüksek Okulu	telgraf
		İlhami Bey	Lise Sen Lui, Ecole Centrale	?
		Kirkor Asadoryan	Paris'te Turuk ve Maabir Mektebi	(Turuk ve Maabir) inşaat
		Mahmud Hamdi	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
		Mazlum	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
		Mehmed Ali	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
		Mehmed Emin (Kalmuk)	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
		Mustafa Fuad Bey	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi, Fransa Telgraf ve Posta Dairesi	telgraf
		Mustafa Nesimi	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
		Said Bey	?	
		Sâlih Zeki	Sorbonne Politeknik Yüksek Okulu	elektrik
		Şevki Bey	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
		Şevki Paşa	?	haritacılık
		Darüşşafakalı ?	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	telgraf
	ALM.	Fuad Bey	?	?
		Hulusi Bey	Berlin Üniversitesi	inşaat
		Mahmud Nâmık Bey	?	maden
		Osman Tefik (Taylan)	Berlin Üniversitesi, Devlet Demiryolları atölyeleri	cer
	ISV.	Aşer Sâlim	?	maden
	?	Fethi Efendi	?	maden

Ek V: Temel Bilimlerde Yurtdışı Tahsilliler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	ÖĞRENİM DALI	OKUL
	İNG.	Emin Paşa	Matematik	Camridge Üniversitesi
	FR. ve İNG.	Küçük Tahir Paşa	Matematik	Topçuluk Okulu, Londra Darülfünunu
TANZİMAT	FRANSA	Mustafa	Matematik	?
		Zühdü	Matematik	Bir Fransız Lisesi, Ecole des Ponts et Chaussées
		Dikajak (Dika Bey)	Kimya	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
		Charles Bonkowski Paşa	Kimya	Kimya Mektebi
		Abdi Süleyman Bey	Biyoloji (Botanik)	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
		Hoca Tahsin Efendi	Fen Bilimleri	?
		Selim Sâbit Efendi	Fizik ve Kimya	?
	FR. ve BEL	Said Bey	Fizik ve Kimya	Pension Favart, Mekteb-i Osmani, Ecole des Arts et Manufactures de l'Université de Liège, Ecole Normale
II. ABDÜLHAMİD	FRANSA	Ahmed Bey	Kimya	?
		Ahmed Emin	Kimya	?
		Ali Rıza	Organik Kimya	Kimyahaneler
		İsmail Hakkı	Kimya	?
		Nûri Bey	Tatbiki Kimya	?
	ALM.	Ahmed Süreyyâ	Kimya	?
		Hikmet Emin	Kimya	?
		İsmail Hakkı (Yeşilyurt)	Fizik (hikmet-i tabiiye)	?
	AV.	Cevad Mazhar	Kimya	Dil Eğitimi (2 yıl), Kimya Eğitimi
		Mehmed Sirâceddin	Biyoloji (Botanik)	?

Ek VI: Ziraat Alanında Avrupa'da Tahsil Görenler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	OKUL
Tanzimat	Fransa	Ahmed Tâhir	Institution de M. Ferté, Mekteb-i Osmani, Ecole de Grand Jouan de Grignon
		Eremian	Ecole d'Agriculture de Grignon
II. A B D Ü L H A M İ D	F R A N S A	Aharon Çerasis	Montpellier Ziraat Okulu
		Ahmed Cemal Bey	Ecole d'Agriculture de Grignon
		Ahmed Hamdi	Montpellier Ziraat Okulu
		Elmasyan	Barakle Ziraat Okulu, Montpellier Ziraat Okulu
		Halil Hilmi (Altınova)	Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsü
		Hasib Bey	Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsü
		Hikmet Efendi	?
		İlyas Behçet	Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsü
		İsmail Rıfki	Barakle? Ziraat Mektebi, Grignon Yüksek Ziraat Enstitüsü
		Kevork Torkomyan	Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsü
		Lebib Bey	Ecole d'Agriculture de Grignon
		Mehmed Nûri (Nuri Bey, Şatanöf)	Paris Ziraat Yüksek Okulu
		Mehmed Suad (Özten)	Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
		Nesib	Ecole d'Agriculture de Grignon
		Nişan Kalfayan	Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
		Osman	Nancy Ameli Ziraat Mektebi
		Paul Kalavas	Paris Ziraat Yüksek Okulu
		Sâlih Kerâmet Nigâr	Paris Ziraat Yüksek Okulu
		Salih Neş'et	Ecole d'Agriculture de Grignon
		Temoleon Agatopulos	Ecole d'Agriculture de Grignon, Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
		Yervant Zülalyan	Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
	A L M A N Y A	Ahmed Hamdi	Bonn Üniversitesi Ziraat Okulu, Sütçülük Mektebi
		Arslanyan	?
		Avadisyan	Bonn Üniversitesi, Sütçülük Okulu
		Cemil	Hale Üniversitesi, Bağcılık ve Bahçıvanlık Mektebi (Gayzenaym'da)
		İsmail Hakkı	?
		Karnik Markaryan	Halle Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Bağcılık ve Bahçıvanlık Mektebi
		Levi	?
		Mahmud Sâdik	Ziraat Okulu
		Mehmed Celâl Paşa	Dil tahsili (8 ay), Saksonya'da Bardersleyn Ameli Ziraat Mektebi, Kolonya Şehri Üniversitesi'ne bağlı Ziraat Fakültesi
		Vahan Surenyan	?

Ek VII: Avrupa'ya Hukuk Tahsiline Gidenler

DÖNEMİ	ÜLKE	ADI	OKUL
II. MAHMUD	FR.	Edouard Blacque	?
T A N Z İ M A T	F R A N S A	Ahmed Kâmil	Institution de M.Pouzadoux, Faculté de Droit
		Ahmed Şükrü	Institution de M. Chaine, Faculté de Droit
		Aleksandr Mavroyani	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Ecole de Droit
		Bedros Şaşıyan	Mekteb-i Osmani, Ecole de Droit
		Damad	Faculté de Droit
		Dikran	Ecole de Droit
		Hüseyin Nazım Paşa	?
		İbrahim	?
		İsmail Hakkı	Institution de M. Chaine, Faculté de Droit
		Lazare	Ecole de Droit
		Mehmed Rıfat (Rıfat Bey)	Institution de M. Chaine, Faculté de Droit
		Viçen Viçenyan	Faculté de Droit
	FR. ve BEL.	Takvor Hamamciyan	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Pension de Carré de Mailly, Ecole de Droit(Brüksel)
		Vensan Hocotziyan	Ecole de Droit
II. A B D Ü L H A M İ D	F R A N S A	Ahmed Nesimi	Hukuk Fakültesi
		Fuad Sâlih	Kolej Karnu?
		İshak Ferera	Paris Hukuk
		Mehmed Ali	Paris Hukuk Mektebi
		Mehmed Hasib Ağâh	Paris Hukuk Fakültesi
		Şerif Kâzım	?
		xCemil Paşazâde	?
		Yusuf İzzet	Paris Hukuk Fakültesi
	FR ve ALM.	Hakkı Tefik	Lise Bufon, Berlin Üniversitesi Hukuk Fakültesi
	İSV.	Halil Muvaqqak	Hukuk Okulu
		Münif	?
	İSV. ve BEL.	Emin	?
		Mazlum Hakkı	?
	İSV. ve ALM.	Ömer Lütfi	Cenevre Hukuk Fakültesi, Berlin Üniversitesi
	ALM.	Hüsnü Bey	Haydelberg Üniversitesi
		Mehmed Ekrem	?

Ek VIII: Siyaset Biliminde Yurtdışı Tahsilliler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	OKUL
II. A B D Ü L H A M İ D	F R A N S A	Ali Ferruh	Ecole Libre des Sciences Politques
		İbrahim Edhem (Dirvana)	Paris Sorbon Üniversitesi Siyasi İlimler Fakültesi
		Mahmud Şakir	?
		Mehmed Rûhi al-Hâlidî	Ecole Libre des Sciences Politiques
	ALM.	Refik Bey	?

Ek IX: Avrupa'ya Dil Eğitimi için Gönderilenler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	OKUL
T A N Z İ M A T	F R A N S A	Abdurrahman Hilmi	Collège de Sainte-Barbe
		Ahmed	Mekteb-i Osmani
		İbrahim Bey	Bir Pansiyon
		Remzi	Collège de Sainte- Barbe
		Rıza Bey	Dil tahsili
	İNGİLTERE	Ali	Dil Eğitimi
		Agah Bey	Londra Üniversitesi
	İNGİLTERE VE FRANSA	Rauf Bey	Dil eğitimi, Mekteb-i Osmani
II. ABDÜLHAMİD	FRANSA	Mahmud Râtıb	Lisan Mektebi

Ek X: Maliye ve İktisat Alanlarında Yurtdışı Tahsilliler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	OKUL	ALAN
TANZİMAT	FR.	Necib Efendi	?	MALİYE
		Şinâsi	Maliye Okulu ve Bibliothèque Imperiale ve Doğu Dilleri Okulu	
		Ali Paşa	?	
II. ABDÜLHAMİD	FR.	Hüsnü Zâim Bey	?	MALİYE
		Mustafa Bey	?	
		Ali Fâik	?	
	ALM.	Midhat Şükrü (Bleda)	Cenevre Üniversitesi	İKTİSAT
	İSV.			

Ek XI: Güzel Sanatlar (Resim, Heykel, Mimarlık)'da Avrupa'da Öğrenim Görenler

DÖNEM	ÜLKE	ADI	GİTTİĞİ OKUL	SANAT DALI
II. MAHMUD	?	Zenop Manas	?	RESİM
TANZİMAT	F R A N S A	Ahmed (Şeker Ahmed Paşa)	Mekteb-i Osmani, Ecole National Supérieur des Beaux-Arts, Gustav Boulanger'nin ve Jean-Leon Gerome'un atölyeleri	
		Hafız Ali Paşa	Mekteb-i Osmani, ?	
		Osman Hamdi Bey	Mekteb-i Osmani, Paris Güzel Sanatlar Akademisi	
		Rupen Manas	?	
		Süleyman Seyyid	Pension Verdot, Mekteb-i Osmani, Ecole des Beaux-Arts	
		Nikola Alambi	Ecolé de Beaux-Arts, Constant Du Feux Atölyesi, Ecole Centrale et Spéciale d'Architecture	MİMARLIK
	AV.	Ahmed Emin	?	RESİM
		Hüsnü Yusuf Bey	?	
	?	Osman Nuri Paşa	?	
II. ABDÜLHAMİD	F R A N S A	Halil (Sözer) Paşa	L'Ecole des Beaux-Arts	RESİM
		Mehmed Gâlib	L'Ecole des Beaux-Arts	
		Sarkis Diranyan	L'Ecole des Beaux-Arts	
		Mehmed Vedat (Tek)	Ecole National des Beaux Arts	MİMARLIK
		Nizameddin Bey	?	
		İhsan (Özsoy)	Jean Baptiste Gustave Deloye'un atölyesi, L'Ecole des Beaux-Arts	HEYKEL
	ALM.	Kemaleddin Bey	Charlottenburg Technische Hochschule	MİMARLIK
	ITA.	Ömer Adil	?	RESİM
	?	Feyzi Bey	?	MİMARLIK

Ek XII: Yurtdışında Meslek ve Zanaat Eğitimi Alanlar

Eğitim Dalı	Sayı	Eğitim Dalı	Sayı
Terzilik	15	Ciltçilik	1
Demircilik	8	Fotoğrafçılık	1
Barut imali	7	Mobilya tornacılığı	1
İpek üretimi	6	Bahçıvanlık	1
Marangozluk	6	Halicilik ve Döşemecilik	1
Protez el, ayak ve cerrahi alet imali	6	Ağaç oymacılığı	1
Fabrikacılık	6	Çuha dokumacılığı	1
Gravür yapımı	5	Camcılık	1
Sepicilik (fenn-i debagat)	5	Rendecilik	1
Litoğrafyacılık	3	Sobacılık	1
Tornacılık	3	Dokumacılık	1
Dökümcülük	3	Arazi taksimi (kadastro)	1
Makinecilik	3	Makine modelciliği	1
Saat tamiri	2	Halaçlık	1
Fayans dekoratörlüğü	2	Telsiz ve telgrafçılık	1
Basımcılık ve dizgicilik	2	Demiryolu ve gümrük işleri	1
Karosercilik	2	Kunduracılık	1
Saraçlık	2	Posta ve telgraf	1
Telgrafçılık	2	Çini desinatörlüğü	1
Vapur aleti yapımı	2	Kuyumculuk	1
Gemi aletleri imali	2	?	11
		Toplam	123

XIII: Tahsili Tamamlayamama veya Bursun Kesilme Sebebi

DÖNEM	ÜLKE	ADI	SEBEP
II. MAHMUD	İNG.	Bulgar ?	Başarısızlık/disiplinsizlik
		Eşref	Başarısızlık/tembellik
		Yunus	
		Aziz	hastalık/verem
		2 Bulgar ?	hastalık
		Arif	ölüm
	AV.	Hüseyin Salih	Başarısızlık/kaabiliyetsizlik
		Hüseyin Ahmed	
	FR.	Şerif	ölüm
TANZİMAT	FRANSA	Ahmed	Başarısızlık/Disiplinsizlik
		Ahmed Nazif	
		Ahmed Rifat	
		Cemal	
		Emin	
		Hayri	
		Hüseyin	
		Mehmed	
		Mençov	
		Osman	
		Ragıp	
		Rifat	
		Rifat	
		Tahir Said	
		Telemakos Çivioğlu	
		Tevfik	
		Abdurrahman Hilmi	Başarısızlık/yetersizlik
		Ahmed Kadri Bey	
		Akdat	
		Emin	
		Hasan Lebib	
		İbrahim	
		Karabet	
		Bilezikçıyan	
		Süleyman Bey	
		Mustafa Vehbi	Başarısızlık/tembellik
		Remzi	
		Mustafa	Başarısızlık/devamsızlık
		Ömer	
		Ahmed Cemal	Başarısızlık/?
		Arif	
		Cemal Bey	Başarısızlık/içkiye düşkünlük
		İbrahim	
		Mehmed	Hastalık/?
		Mikayel Çivioğlu	
		Nikola Alambi	
		Nureddin Bey	
		Rıza	
		Talib	
		Ahmed Mustafa	
		Ahmed Tâhir	
		Mahmud Şevki	
		Eşref Osman	
		İbrahim Hasan	ölüm
		Ohannes Sinanyan	
		Temistocle Havidı	
	İNG.	Mahmud	Başarısızlık/evlilik
		6 fabrikacılık talebesi	Başarısızlık/yetersizlik
	AV.	Nusret Bey	hastalık/verem
II.	FRANSA	Abdurrahman	Siyasi

A B D Ü L H A M İ D	F R A N S A	Abdülhakim Hikmet	
		Ahmed Bey	
		Ahmed Fuad Nevzad	
		Ahmed Nesimi	
		Ahmed Verdâni	
		Ali Galib	
		Corci İspanilli	
		Edvar Natliyan	
		Fâzıl Feyzi	
		Fuad Sâlih	
		Gayteno	
		Hakkı Tevfik	
		Hasan Şakir	
		Hasan Zeki	
		Hüsnü Nedim	
		İbrahim Edhem	
		Jozef Ohacez (Yusuf Hâciz)	
		Mehmed Gâlib	
		Mehmed Gâlib Ata (Ataç)	
		Mehmed Şemseddin Ata	
		Mustafa Nedim	
		Mustafa Reşid	
		Necmeddin Arif	
		Refik Nevzad	
		Şefik Şevket	
		Vâhid	
		Veli Tahsin	
		Ahmed Galib	Başarısızlık/devamsızlık
		Emin İzzet	
		Kamil Mazhar	Başarısızlık/disiplinsizlik
		Şâkir	
		İrfan	Başarısızlık/yetersizlik
		Mahmud Cemil	Başarısızlık/?
		Ahmed	ölüm
		Ahmed Vasfi	
		Cemal Hüseyin	Hastalık/cinnet
	A L M A N Y A	Mahmud Nâmık Bey	Başarısızlık/?
		Esad Bey	Başarısızlık/devamsızlık
		Hamdi	Başarısızlık/disiplinsizlik
		Sâdık Bey	Başarısızlık/devamsızlık, sahtekarlık
		Ali Fâik	Siyasi
		Mehmed Câzim	
		Hikmet Emin	
		Ömer Fevzi	
		Mahmud Sâdık	Hastalık/?
	I S V İ Ç R E	Mehmed Bakır	
		Âkil Muhtar (Özden)	siyasi
		Aşer Sâlim	
		Avram Sâlim	
		Halil Muvaffak	
		Mazlum Hakkı	
		Mustafa Râgıb	
		Nâci	Başarısızlık/?

Ek XIV: Eğitim/Öğretim Kadolarında Yurtdışı Tahsilliler

D.	ÜLKE	ADI	OKULLARDA YAPTIĞI GÖREVLER	OKUL
II. A. H. M. U. D.	F. R. A. N. S. A.	Archigene Sarandi	Mekteb-i Tıbbiye Müfredat-ı Tıp ve Tedavi Dersi Hocalığı	?
		İbrahim Edhem Paşa	Darüşşafaka fahri hocalık	Barbet Enstitüsü, Yüksek Maden Mektebi
		Kaspar Bey Sinapyan	Mekteb-i Tıbbiye/Hocalık	Paris Tıp Fakültesi
		Rıfat Paşa	Mekteb-i Harbiye Nazırlığı	Saint Cry Harp Okulu
	FR. ve İNG.	Selim Paşa	Mekteb-i Harbiye Nazırlığı	Topçuluk
		Tahir (Küçük Tahir Paşa)	Mekteb-i Harbiye/Hocalık	Topçuluk Okulu, Londra Darülfünunu
	İNG.	Enis Bey	Mühendishane-i Berri-i Hümayun Nazırlığı	?
		Emin Paşa	Mekteb-i Harbiye Nazırlığı	Cambridge Üniversitesi
	İNG. ve FR.	Derviş (Kimyager Derviş Paşa)	Mekteb-i Harbiye/Hikmet-i Tabiiye ve Kimya Hocalığı ve Mekteb-i Harbiye Nazırlığı	Madencilik Okulu, Madencilik Okulu/Ecolé de Mines
	AV.	Ahmed Paşa	Mekteb-i Harbiye/hoca muavinliği, Mekteb-i Harbiye Nazırlığı	?
		Ali Bey	Mekteb-i Harbiye/coğrafya hocalığı	?
		Ömer Fevzi Paşa	Mekteb-i Harbiye/Harita ve Taramalar Tersimi Hocalığı ve hendese, cebir, hesap hocalığı	Harp Okulu
	ALM.	Râmiz Paşa	Mekteb-i Harbiye/Çeşitli Ders Hocalığı	Hendesehane
T. A. N. Z. İ. M. A. T.	F. R. A. N. S. A.	Abdi Süleyman Bey	Mekteb-i Tıbbiye/Nebâtât Muallim Muavinliği	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
		Âgâh Paşa	Mekteb-i Harbiye/Hocalık	Mekteb-i Osmani, Ecole d'Etat-Major
		Ahmed (Şeker Ahmed Paşa)	Tıbbiye Mektebi/resim öğretmeni, İbrahim Paşa Mektebi, Sultanahmet Sanayi Mektebi/resim öğretmeni	Ecole National Supérieur des Beaux-Arts
		Ahmed Muhtar	Mekteb-i Harbiye/Hocalık	Ecole Préparatoire de M. Morisson, Ecole Egyptienne, Institut de M. Canot, Ecole d'Application et de l'Artillerie et du Génie
		Bogos	Mekteb-i Tıbbiye hocalığı	?
		Cemal Bey	Mühendishane-i Berri-i Hümayun, Mekteb-i Harbiye, Mekteb-i Harbiye-i İdadiye/Fransızca Hocalığı, İstanbul Askeri Rüştiye ders nazırlığı, Bağdat Mekteb-i İdadi-i Askeriye Müdürlüğü	Institution de M. Pouzadoux, Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani
		Charles Bonkowski Paşa	Mekteb-i Tıbbiye/Kimya Muallim Muavinliği	Kimya Mektebi
		Civan Ananyan (Civani Bey)	Mekteb-i Tıbbiye/Kulak Burun Boğaz hastalıkları Muallimi	?
		Dikajak Efendi (Dika Bey)	Mekteb-i Tıbbiye/Müfredat-ı Tıp Muallimliği	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
		Edhem Paşa	Mekteb-i Harbiye/ Muallim, Askeri Okullar (Mekâtib-i Askeriyye) Nazırlığı	Institution de M. Chastagner, Mekteb-i Osmani, Lycée Impérial Louis-le-Grand, Ecole d'Etat-Major
		Eliyas Kohen (İlyas Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/Seririyât-ı Cildiye ve Efrensiyye (frenji) muallimliği	?
		Feyzi Hasan (Feyzi Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/İç Hastalıkları Muallimliği, Şam Tıbbiye Mektebi Müdürlüğü	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
		Fuad Bey	Mekteb-i Harbiye/ Fransızca Muallimliği	Institution de M. Chastagner, Mekteb-i Osmani, Ecole Militaire de Saint-Cyr
		Hamdi	Mekteb-i Harbiye-i Şahane-i İdadisi/Lisan muallimliği, Edirne Askeri İdadisi Müdürlüğü	Institution de M. Jubé, Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani, Ecole Militaire de Saint-Cyr
		Hayreddin	Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mülkiye/Hariciye	?

	Mustafa (Hayreddin Paşa)	Muallim Muavinliği ve Muallimliği, Mekteb-i Tıbbiye Müdürlüğü	
	Hüsnü Efendi	Mekteb-i Harbiye/muallimlik	?
	İbrahim Halil	Mühendishane-i Berri-i Hümayun/Lisan Hocası	Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani
	İbrahim Şevki Bey	Mekteb-i Tıbbiye/Tıp Kanunu Muallimliği	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
	İlyâ Abdünnur Bey	Mekteb-i Tıbbiye/Göz Hastalıkları Muallimi	?
	İsmail (Hekim İsmail Paşa)	Cerrahane-i Hassa Müdürlüğü	?
	Jean Paleologue	Mekteb-i Tıbbiye/İlm-i Teşrih	?
	Kadri Edhem (Kadri Paşa)	Haydarpaşa Serîriyât-ı Kehhâliye muallimi	?
	Mazhar Süleyman (Mazhar Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/Anatomi Muallim Muavinliği ve Muallimliği, Mekteb-i Tıbbiye Müdürlüğü	Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)
	Mehmed Sâib (Sâib Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/Ensâc (doku bilimi) muallimi, Mekteb-i Tıbbiye Müdürlüğü	Mekteb-i Osmani, Faculté de Médecine, Val-de-Grâce hastanesi
	Mustafa	Saraybosna Rüştiyesi/Matematik Öğretmeni, Mülkiye Mektebi/Hesap (aritimetik) öğretmenliği, Saraybosna Rüştiyesi Müdürlüğü	?
	Mustafa Bey	Mekteb-i Harbiye/Lisan Muallimliği	Institution de M. Jubé, Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani, Ecole Militaire de Saint-Cyr
	Osman Hamdi Bey	Sanayi-i Nefise, Sanayi-i Nefise/Müdürlüğü	Mekteb-i Osmani, Hukuk, Paris Güzel Sanatlar Akademisi
	Osman Mustafa (Kargılı Osman Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/ameliyat-ı cerrahiye Muallimliği	?
	Salim Bey	Edirne Mekteb-i İdadisi/Fransızca ve Jimnastik Muallimliği, Erzurum İdadisi Müdürlüğü, Şam mekteb-i İdadi-i Harbiyesi müdürlüğü	Institution de M. Jubé, Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani, Ecole de Saint-Cyr
	Selim Sâbit Efendi	Darülmuallimin/hocalığı, Mekteb-i Sultani/ikinci müdürlüğü, Mekâtib-i Rüştiye müdürlüğü	?
	Serope Viçenyan (Servişen)	Mekteb-i Tıbbiye/Deontoloji Muallimliği	?
	Süleyman Bey	Fatih Askeri Rüştiyesi/Lisan muallimi	Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani
	Süleyman Eşref	Mekteb-i Harbiye-i İdadisi/Fransızca Muallimliği	Institution de M. Jubé, Prytanée Impérial Militaire, Mekteb-i Osmani, Ecole Militaire de Saint-Cyr
	Süleyman Seyyid (Ressam Süleyman Seyyid Bey)	Mekteb-i Harbiye, Kuleli Askeri Lisesi, Mekteb-i Tıbbiye/Resim hocalığı, Mülkiye/Ders nazırlığı	Pension Verdoot, Mekteb-i Osmani, Ecole des Beaux-Arts
	Şemsi Şerif Bey	Mekteb-i Tıbbiye/Ders nazırı ve Fizyoloji muallimliği	?
	Tahsin Efendi (Hoca Tahsin Efendi)	Mekteb-i Osmani, Darülmuallimin Hocalığı	?
	Tiyezen	Mekteb-i Tıbbiye/Hıfzısıhha Muallimliği	?
	Vahan Manuelyan (Vahan Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/İç hastalıkları muallim muavinliği ve muallimliği	?
F R A N S A V E	Dora	Atölye öğretmenliği	?
	Hüsnü Efendi	Mekteb-i Harbiye/Temâmi ve Tefâzül muallimi	Pension Massin, Mekteb-i Osmani, Ecole Militaire(Brüksel)
	Mehmed Hayri Bey	Mühendishane-i Berri-i Hümayun/Muallim	Lisan ve Riyaziye Mektebi, Belçika Mekteb-i Harbiye, Turuk ve Maabir (yollar ve geçitler) Mektebi
	Necib Paşa	Mühendishane-i Berri-i Hümayun/Muallimlik	?, Ameliyat-ı Askeriye Mektebi

II. ABDÜLHAMİD	B E L Ç İ K A	Nuri Kenan (Nuri Kenan Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye ve Tıbbiye-i Mülkiye/muallim muavinliği ve muallimlik	(Belçika) Faculté de Médecine de l'Université de Paris
		Olambiyus	Maden Mektebi/Madeniyyat Muallim muavinliği	Mekteb-i Osmani, Collège de Sainte-Barbe, Ecole des Mines de l'Université de Liège
		Said Bey	Mekteb-i Harbiye/fizik ve kimya muallimlikleri	Pension Favart, Mekteb-i Osmani, Ecole des Arts et Manufactures de l'Université de Liège, Ecole Normale
	BEL.	Kamil Paşa	Mühendishane-i Berri-i Hümayun fahri hocalığı	Askeri Mektep, Silah Fabrikaları
	A V U S T U R Y A	Ali Nizâmi Paşa	Mekteb-i Mülkiye Müdürlüğü	Viyana Harp Akademisi
		Arif Paşa	Mekteb-i Tıbbiye hocalığı ve nazırlığı	Viyana Tıp Fakültesi
		Dikran Bey (Dikran Acemyan)	Mekteb-i Tıbbiye/Göz Hastalıkları	?
		Galib Paşa	Mühendishane-i Berri-i Hümayun/muallimliği, Mekâtib-i Askeriye Nazırlığı	?
		Haydar Kamil (Haydar Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/Ensâc Muallimi(Dokübilim, Histoloji)	?
		Hüseyin Rıfki Paşa	askeri okullarda/hocalık, Mühendishane nazırlığı	?
		İstefan Aslanyan (İstefan Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye/cerrahi muallim muavinliği ve muallimliği	Viyana Tıp Fakültesi
		Mehmed Vahdet (Vahdet Paşa)	Mühendishane-i Berr-i Hümayun/Ders nazırı	?
		Naim Hasan (Naim Bey)	Mekteb-i Tıbbiye/Emraz-ı Hariciye Muallimliği	?
		Ohannes Tabipyan	Mekteb-i Tıbbiye/Teşrih-i Marazi muallimliği	?
	İ N G İ L T E R E	Mehmed Said (İngiliz Said Paşa)	Mekteb-i Bahriye Nazırlığı	Edinburg Üniversitesi, Ebniye ve Yol Mühendisliği
		Nuri Paşa	Mekteb-i Harbiye/Ders Nazırlığı	Edinburg Üniversitesi, Ebniye ve Yol Mühendisliği
		Şükrü Bey	Mekteb-i Bahriye/Resim Muallimliği	?
	ALM.	Behçet Paşa Behçet Ata	Mekteb-i Tıbbiye/Fizyoloji ve Göz Muallimliği	?
	?	Ahmed Bey	Mühendishane-i Berri-i Hümayun/Topoğrafya Muallimliği	?
		Osman Nuri (Osman Nuri Paşa)	Mekteb-i Harbiye/Resim Muallimi	?
	F R A N S A	Abdi Muhtar (Bilginer)	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Şam Tıbbiyesi/Dahiliye Muallimliği	Pastör Enstitüsü
		Ahmed Fehim Bey	Mekteb-i Tıbbiye/emrâz-ı hariciye muallim muavinliği	?
		Ali Galib	Haydarpaşa Hastanesi Seririyât-ı Dahiliye hocalığı, Askeri Tıbbiye Müdürlüğü (1909)	Lyon Askeri Tıp Fakültesi
		Ali Rıza	Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Mülkiyede "kimyâ-yı uzvî(Organik Kimya) ve tahlili" muallimliği	Kimyahaneler
		Celâl İsmail Paşa	Mekteb-i Tıbbiye Seririyât-ı Dahiliye Muallim Muavinliği	Profesör Peter, Charcot ve Dfeulefoy'un klinikleri
		Celâl Muhtar (Özden)	Mekteb-i Tıbbiye/deri ve Frengi hastalıkları muallimi	Pasteur Enstitüsü, St. Louis Hastanesi
		Cemal Hüsnü	Mekteb-i Tıbbiye/Ameliyat-ı cerrahiye muallim muavinliği	?
		Cemil (Topuzlu)	Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne/seririyât-ı hariciye (cerrahi kliniği) muallimi, Tıp Fakültesi'nin ilk reisi (dekan)	?
		Cenab Şahâbeddin	Darülfünun Edebiyat Fakültesi/Fransızca, Batı ve Osmanlı Edebiyatı dersleri müderrisi	?
		Halid Nâci	Bahriye Mektebi/Resim muallimliği	Sevr Çini Fabrikası
		Halil (Sözer) Paşa	Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye/Resim Muallimliği, Sanayi-i Nefise Müdürlüğü	l'Ecole des Beaux-Arts (Güzel Sanatlar Okulu)

II. A B D Ü L H A M İ D	Halil Hilmi (Altınova)	Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi muallimliği, Bursa Hamidiye Ziraat ve Ameliyât Mektebi müdür muavinliği	Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsü
	Hamdi Aziz (Hamdi Aziz Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Bakteriyoloji Muallimliği	Tıp fakültesi, Pasteur Enstitüsü
	Hasan Zühdü Nazif	Tıbbiye Mektepleri Emrâz-ı Umumiye Muallim Muavinliği	Val de Grâce Askeri Tıp Okulu, Pasteur Enstitüsü, Kuduz Laboratuvarı
	Hayreddin	Mekteb-i Harbiye Baytar Sınıfı/iç hastalıklar ve nal tekniği ve ders nazırı yardımcılığı	Alfort Veteriner Okulu (Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort)
	Hilmi Hasan (Hafız Hilmi Bey)	Mekteb-i Tıbbiye/Ebeler Muallimliği	?
	Hilmi Kadri (Hilmi Kadri Bey)	Mekteb-i Tıbbiye/Emrâz-ı Asabiye (Nöroloji)	?
	Hüseyin Ferid	Dârümuallimîn-i Âliye/hisâb (hesap,aritimetik) dersleri hocalığı, Mâliye Mektebi/Nakd ve İtibâr-ı Mâli (Mali nakit ve kredi) dersi	Paris Telgraf Mektebi
	İhsan (Özsoy)	Sanayi-i Nefise Mektebi/heykel hocalığı	Jean Baptiste Gustave Deloye'un atölyesi, l'Ecole des Beaux-Arts
	İshak Ferera	İstanbul Halıcıoğlu'nda İstihkâm ve Topçu Okulu'nda Fransızca hocalığı	Paris Hukuk
	İsmail Derviş	Tıp Fakültesi Fen-i Vilâde Muallim Muavini, Ebe Okulu Müdürlüğü	Lyon Askeri Tıp Fakültesi
	İsmail Hakkı (Çelebi)	Mekteb-i Harbiye Baytar Sınıflarına ve sivil baytar okuluna muallimlik	Alfort Veteriner Okulu (Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort)
	İsmail Rıfkı	Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi Muallimliği, alkali Yüksek Ziraat Mektebi Müdürlüğü	Barakle? Ziraat Mektebi, Grignon Yüksek Ziraat Enstitüsü
	Kadri	Mühendishane-i Hümayun muallimlerinden	?
	Kadri Raşid (Anday) Paşa	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de (Sivil Tıbbiye) açık bulunan fizyoloji dersi muallimliği, Tıp Fakültesi Seririyat-ı Ettal (Çocuk Kliniği) müderrisliği	Paris Tıp Fakültesi
	Mehmed Emin (Kalmuk)	Darümuallimin, Darümuallimat, Yüksek P.T.T. Mektebi, Askeri Fen Tatbikat Mektebi/muallimlik; Mühendis Mektebi Muallimlik ve Müderrisliği, Yüksek Mühendislik Mektebi Muhabere Şubesi Şefliği	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi
	Mehmed Esad (Işık) Paşa	Mekteb-i Tıbbiye/göz hastalıkları muallim muavinliği ve muallimliği	?, Ünü göz hekimi Prof. Despagner'in kliniği
	Mehmed Gâlib Ata (Ataç)	Mekteb-i Mülkiye/Müderis Muavinliği; İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji muallimliği	Montpellier Tıp Fakültesi
	Mehmed Nûri (Nuri Bey, Şatanöf)	Halkalı Ziraat Mektebi müdürlüğü	Paris Ziraat Yüksek Okulu
	Mehmed Nuri (Ural)	Mekteb-i Harbiye Baytar sınıfına muallim, Sivil Veteriner Okulu Müdürlüğü	Alfort Veteriner Okulu (Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort)
	Mehmed Suad (Özten)	Selanik Ziraat Ameliyyat Mektebi/muallimlik, Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi müdürlüğü; Beykoz Ziraat Mektebi Müdürlüğü	Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
	Mehmed Vedad (Tek)	Sanayi-i Nefise/fenn-i mimari hocalığı	Ecole National des Beaux Arts
	Mustafa Şevki Bey	Şam Mekteb-i Tıbbiyesi/Seririyat-ı Hariciye Muallimi	Lyon Askeri Tıp Fakültesi
	Nişan Kalfayan	Halkalı Yüksek Ziraat Mektebinde ipekçilik ve toprakçılık hocalığı, Selanik ve Bursa Ziraat Mektepleri	Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
	Nureddin Mahmud (Nureddin Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye ve Mülkiye Tıbbiyesi Ameliye-i Cerrahiye Muallimliği	?
	Nûri (Nûri Bey)	Hendese-i Mülkiyede Kimya hocası	?
	Rıfat Hüsameddin Paşa	Mekteb-i Tıbbiye/Patolojik Anatomi (Teşrih-i Marazi) Muallimliği, Baytar Mekteb-i Alisi/Bakteriyoloji Muallimliği	Val de Grâce Askeri Tıp Okulu
	Rıza	Mekteb-i Harbiye muallimi	?
	Salih Ali Bey	Askeri ve Mülki Tıbbiye'de muallimlik	?
	Sâlih Kerâmet Nigâr	Halkalı Ziraat Mektebi'nde hocalık, Galatasaray Lisesi Ders Nazırlığı, Robert Koleji öğretmenliği,	Paris Ziraat Yüksek Okulu

II. ABDÜLHAMİD	ALMANYA		Galatasaray Lisesi Müdür yardımcılığı	
		Sâlih Zeki	Darüşşafaka, Darülfünun, Mekteb-i Mülkiye, Yüksek Mühendis Okulu, matematik, astronomi ve fizik hocalığı, Galatasaray Lisesi müdürü; Darülfünun umumi müdürü	Sorbonne Politeknik Yüksek Okulu
		Şevki Paşa	Mühendis Mektebinde Taksim-i Arazi hocalığı, topografya ve haritacılık dersleri hocalığı	?
	ALMANYA	Temoleon Agatopulos	Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi/Zirai Sanayi, İlm-i Hayvanat (biyoloji) ve Riyâziye muallimlikleri; Numûne-i Terakki Mektebi/Ziraat muallimliği	Grignon Ziraat Okulu Ecole d'Agriculture de Grignon, Montpellier Yüksek Ziraat Mektebi
		Abdülhâdi	Mekteb-i Harbiye/Coğrafya-yı Sevk'ül-ceyş muallimliği	Hassa 1. Piyade Fırkası Erkan-ı Harbi
		Abdülkerim Mehmed (Kerim Sebâti (Göken)	Mekteb-i Tıbbiye/Seririyat-ı Hariciye (cerrahi) Muallimliği	Frederic Gilyum (Guillaume) Tıp Mektebi
		Abdüllatif Nâci (Eldeniz) Paşa	Mekteb-i Harbiye/Ders Nazırı Muavini	Alman Harp Akademisi
		Ahmed Cemal	Selanik Jandarma Mektebi	68. Piyade Alayı
		Ali Rıza Paşa	Topçu Mektebi'ne ve Hassa Ordusu Seyyar Topçu Alayına muallim, Tophâne ve Askeri Mektepleri Nâzırı	27 Sahra Topçu Alayı
		Ali Rıza Paşa	Mekteb-i Harbiye/hocalığı	Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, Hassa 2. Piyade Fırkası Erkan-ı Harbi
		Asaf Derviş Paşa	Gülhane Askeri Tababet Tatbikat Mektebi ve Hastanesi'ne müderris muavini ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de doğum ve kadın hastalıkları müderrisi	Berlin Üniversitesi veya belgede Frederic Gilyum(Guillaume) Tıp Mektebi
		Esad (Esad Paşa)	Mekteb-i Harbiye/Ders nazırlığı, Askeri Mektepler Umumi Müfettişliği	?
		Fahri Süleyman (Fahri Paşa)	Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane/müdâvât-ı sıhhiye ve hıfzısıhha Muallimliği	Berlin Üniversitesi
		Hâfız Tefvik	Mekteb-i Harbiye/Erkan-ı Harb Vezâifi muallimliği	Mülazım Kiliş'in Muallimhanesinde Dil eğitimi, Tüfenkçi Alayı, Prusya Erkan-ı Harbiyesi Şimendifer Şubesi
		Hamdi Suad (Aknar)	Gülhane Hastanesi, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Tıp Fakültesi Patolojik Anatomi Muallimliği	?
		Hasan Rıza	Mühendishâne-i Berri-i Hümayun/Muallim	Hassa 1. Sahra Topçusu Alayı, 21. Sahra Topçusu Alayı
		Hikmet Emin	Mekteb-i Tıbbiye/Teşrih (Anatomi) muallim muavinliği	?
		Hulusi Bey	Hendese-i Mülkiye/Hocalık	Berlin Üniversitesi
		İhsan Ali (İris)	Gülhane Seririyatı/hoca	Bonn Üniversitesi
		İsmail Hakkı (Yeşilyurt)	Şam Mekteb-i Tıbbiye/ilm-i Hikmet Muallimi	?
		İsmail Neşet	Mühendishane-i Hümayun'da İstihkam Muallimliği	8. İstihkam Taburu, İstihkam Mektebi
		Karnik Markaryan	Bursa Hamidiye Ziraat ve Ameliyât Mektebi Müdürlüğü	Halle Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Felsefe, Bağcılık ve Bahçıvanlık Mektebi
		Mahmud Muhtar (Katırcıoğlu) Paşa	Mekteb-i Harbiye/erkan-ı Harbiye vezaifi muallimliği	Metz Harbiyesi, Prusya Hassa Alayı, Erkân-ı Harbiye Okulu
		Mehmed Ali	Mekteb-i Harbiye/Muallimlik	Hazırlık Eğitimi (Alman Subay Nezaretinde), Dokuzuncu Süvari Dragon Birinci Hanover Alayı
		Mehmed Celâl Paşa	Dârü'l-muallimîn (Yüksek öğretmen okulu) Coğrafya muallimliği, Kastamonu İdadisi Müdür, Mekteb-i Mülkiye Müdürlüğü	Dil tahsili (8 ay), Saksonya'da Bardsleysen Ameli Ziraat Mektebi, Kolonya Şehri Üniversitesi'ne bağlı Ziraat Fakültesi
		Mustafa Eşref Rüşen	Gülhane Seririyat-ı Efrenciye Muallimliği	Frederic Gilyum (Guillaume) Tıp Mektebi
		Mustafa Râgıb	Mekteb-i Harbiye/Talim ve Terbiye-i Askeriye muallimi	Hazırlık, 74. Piyade 1. Hannover Alayı
		Orhan Abdi (Kurtaran)	Gülhane Seririyatına ve Mekteb-i Tıbbiye ve Tıp Fakültesi Muallimliği, Darülfünun Tıp Fakültesi	Bonn Üniversitesi

II. A B D Ü L H A M İ D	A L M A N Y A		Cerrahi Kliniği başkanlığı	
		Osman Tefvik (Taylan)	Yüksek Mühendis Mektebi ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde Demiryol İşletme Kursüsünde muallim, müderris ve Ord. Prof., Yüksek Mühendis Mektebinin Müdürlüğü ve İstanbul Teknik Üniversitesi Rektörlüğü	Berlin Üniversitesi, Devlet Demiryolları atölyeleri
		Pertev (Demirhan) Paşa	Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde hocalık	?
		Râşid Tahsin (Tuğsavul)	Mekteb-i Tıbbiye/emraz-ı asabiye muallimliği	?
		Sâlih	Mühendishane-i Hümayunda Askeri Köprüleri ve Muharebe Lağımları Muallimi	?
		Süleyman Numan Paşa	Gülhane Seririyâtı, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye/Emrâz-ı Umûmiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye/Seririyat-ı Mütenevvia Muallimliği, Tıp Fakültesi/Dahiliye Muallimliği	Kayser Wilhelm Akademisi
		Tevfik Receb (Örensoy)	Mekteb-i Tıbbiye, Gülhane Seririyatı ve Tı Fakültesinde hocalık ve öğretim üyeliği	Kiel Üniversitesi
		Vahan Surenyan	Halkalı Ziraat Mektebi Tatbiki Ziraat Dersi Müderrisi	?
		Ziya Mehmed (Gün)	Gülhane Seririyatında Emrâz-ı ayniye Muallimliği; Darülfünun Tıp Fakültesi Hocası	Bonn Üniversitesi
		Ziya Nuri (Birgi) Paşa	Gülhane Seririyatı ve Mekteb-i Tıbbiye/Seririyat-ı Üzniye (kulak) ve hançeruye (gırtlak) Muallimliği, Seririyat-ı üzniye muallimliği	Kayser Wilhelm Akademisi
	A V U S T U R Y A	Cevad Mazhar	Üniversite Hayati Kimya profesörlüğü	Dil Eğitimi (2 yıl), Kimya Eğitimi
		Mehmed Sirâceddin	İstanbul Muallim Mektebi/tabii ilimler ve Botanik	?
		Piyano hocası ?	?	?
	İNG.	Mehmed Râşid Paşa	Bahriye Mektebi Nazırlığı	?
		Mehmed Ziyaeddin (Ülken)	Eczacı Mektebi/Kimya Muallimliği	Dil Tahsili (2 sene)
	İSV.	Âkil Muhtar (Özden)	Tıp Fakültesi hıfzısıhha ve farmakodinami dersleri hocalığı, Tıp Fakültesi Dekanlığı	Cenevre Tıp Fakültesi
		Midhat Şükrü (Bleda)	Selanik Ticaret Mektebi müdürlüğü	Cenevre Üniversitesi
	İTA.	Ömer Âdil	Sanayi-i Nefise Mektebi resim bölümü hocalığı, İnas Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürlüğü	?

Ek XV: İsimleri Belirlenemeyen Yurtdışı Tahsilliler

DÖNEM		ÜLKE	TAHSİL GÖRDÜĞÜ YER	ALAN
II. MAHMUD				
	Beş Bulgar	İngiltere	Fabrika	Mesleki
	Uç Terzi	Avusturya	Dikimhane	Mesleki
TANZİMAT				
	Altı Fabrikacılık Talebesi	İngiltere	Fabrika	Mesleki
II. ABDÜLHAMİD				
	Beş Sanayi Mektebi Öğrencisi	Fransa	Fabrika	Mesleki
	Cemil Paşazâde ?	Fransa	?	Hukuk
	Bir Piyano Hocası	Avusturya	?	Müzik
	Bir Darüşşafakalı	Fransa	Paris Posta ve Telgraf Yüksek Mektebi	Mühendislik

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Mustafa GENÇOĞLU
Doğum Yeri ve Tarihi : Yeniköy / 1968

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : ODTÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Yüksek Lisans : Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Öğrenimi
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler : 2001K20700 Numaralı ve DPT destekli *Türkiye'nin Yenileşmesi Sürecinde Yurtdışında Okuyan Öğrenciler: Prosopografik Bir Veri Tabanı* adlı proje.
Çalıştığı Kurumlar : Celal Bayar Üniversitesi (1994-2001)
Hacettepe Üniversitesi (2001-2008)

İletişim

E-Posta Adresi : mgencoglu68@hotmail.com

Tarih : 07.01.2008